

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl: 7, Cild 7, oktyabr - dekabr 2019
Year 7, Volume 7, October - December 2019

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENT

Оценка структуры внешней торговли при вступлении Азербайджана во Всемирную торговую организацию.....	A. Я. Рзаев
Azərbaycan regionlarında təhsil klasterlərinin yaradılması perspektivləri	S.Ə.Şabanov
Sosial müdafiə sisteminin inkişafında “vahid pəncərə xidməti”nin (“bir pəncərə” sistemi) tətbiqi problemləri: beynəlxalq nəzəriyyə və Azərbaycanda tətbiqi məsələləri	E.Ə.Əlirzayev
Qlobal dəyər zəncirləri və onların aqrar sahəyə vüsət alması.....	R.R.Mustafayeva
Kiçik sahibkarlığın Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolu	İ.S.Rüstəmov; R.A.Pənahlı
Azərbaycanda müasir vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi məsələləri	K.Ş.Vəkilov; A.S.Abdullazadə
Azərbaycan Respublikasının dövlət neft fondu və fond tərəfindən dövlət büdcəsinə edilən transfertlərin qiymətləndirilməsi.....	O.T.Sadıqov
Yaşanmayan ömür müddəti ilə gözlənilən ömür müddəti arasında qarşılıqlı əlaqə.....	N.S.İsmayılov
Classification of chemistry concepts included in the science book for the eighth grade.....	Tarik F.Al Soub, Hussein A. Ba'rah
Sahibkarlıq fəaliyyətinin konseptual əsasları və Azərbaycan reallıqları.....	H.M.Əliyev
Single segment selection based on the homogeneous factors.....	A.V.Badalov
Имплементация принципов корпоративного управления в антикризисном управлении.....	Ф. З. Джаббаров
Azərbaycanda yerli özünüidarələrin maliyyə bazasını təşkil edən əsas mənbələrin müqayisəli təhlili	A.A.Heybətov
Теории инновационного развития.....	Ф. З. Мехди
Azərbaycanda çayçılıq ənənələrinin tarixi və inkişafı.....	P.Q.Məmmədova
Azərbaycanda ailə sahibkarlığının formalaşması və inkişafı problemləri.....	N.N.Məmmədova, T.T.Nəriman

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
İl 7, Cild 7, oktyabr-dekabr 2019	
www.aseu.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Baş redaktorun müavini:	i.e.d., prof. Y.H.Həsənli
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalın adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri
Jurnalın növü:	Dövri
Dövriliyi və dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4927870, Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 17.01.2020

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkərəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. R.R.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. H.S.Həsənov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. E.Y.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Y.A.Kəlbiyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunmasını tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır.

This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.

Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, в которых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики рекомендовано публиковать основные результаты диссертаций.

Mündəricat - Contents	Səh./Pp.
Оценка структуры внешней торговли при вступлении Азербайджана во Всемирную торговую организацию..... А. Я. Рзаев	5-16
Azərbaycan regionlarında təhsil klasterlərinin yaradılması perspektivləri S.Ə.Şabanov	17-27
Sosial müdafiə sisteminin inkişafında “vahid pəncərə xidməti”nin (“bir pəncərə” sistemi) tətbiqi problemləri: beynəlxalq nəzəriyyə və Azərbaycanda tətbiqi məsələləri E.Ə.Əlirzayev	28-45
Qlobal dəyər zəncirləri və onların aqrar sahədə vüsət alması.....R.R.Mustafayeva	46-57
Kiçik sahibkarlığın Azərbaycan iqtisadiyyatındakı roluİ.S.Rüstəmov, R.A.Pənahlı	58-67
Azərbaycanda müasir vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi məsələləri K.Ş.Vəkilov; A.S.Abdullazadə	68-81
Azərbaycan Respublikasının dövlət neft fondu və fond tərəfindən dövlət büdcəsinə edilən transfertlərin qiymətləndirilməsi.....O.T.Sadiqov	82-97
Yaşanmayan ömür müddəti ilə gözlənilən ömür müddəti arasında qarşılıqlı əlaqə.....N.S.İsmayilov	98-106
Classification of chemistry concepts included in the science book for the eighth grade..... Tarik F.Al Soub, Hussein A. Ba'rah	107-121
Sahibkarlıq fəaliyyətinin konseptual əsasları və Azərbaycan reallıqları..... H.M.Əliyev	122-135
Single segment selection based on the homogeneous factors.....A.V.Badalov	136-150
Имплементация принципов корпоративного управления в антикризисном управлении.....Ф. З. Джаббаров	151-162
Azərbaycanda yerli özünüidarələrin maliyyə bazasını təşkil edən əsas mənbələrin müqayisəli təhlili A.A.Heybətov	163-177
Теории инновационного развития.....Ф. З. Мехди	178-191
Azərbaycanda çayçılıq ənənələrinin tarixi və inkişafı..... P.Q.Məmmədova	192-200
Azərbaycanda ailə sahibkarlığının formalaşması və inkişafı problemləri.....N.N.Məmmədova,T.N.Nəriman	201-211

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 7, Volume 7, October-December 2019	
www.aseu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A. J. Muradov
Deputy editor-in-chief:	prof., Dr. Y. H. Hasanli
Managing Editor:	associate prof., PhD., N. O. Hajiyev
Title Journal:	Azerbaijan State University of Economics Scientific Reviews
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 424, Tel:(+994 12) 4927870 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 17.01.2020

Editorial Board	
dr., prof. A. Sh. Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. G. Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. G. N. Manafov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. P. Babayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. R. R. Guliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S. M. Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. M. A. Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S. M. Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. F. P. Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. H. S. Hasanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Z. F. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. E. Y. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Y. A. Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

**AZƏRBAYCANIN ÜTT-yə DAXİL OLMASI ƏRƏFƏSİNDƏ XARİCİ
TİCARƏT STRUKTURUNUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

A.Y.Rzayev¹

¹i.ü.f.d., UNEC

¹e-mail: anar.rzayev@unec.edu.az

Daxil olmuşdur: 05 dekabr 2019; qəbul edilmişdir: 13 dekabr 2019.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması ilə bağlı hazırlıqla bağlı tarixi ekskur, Rusiya və Qırğızıstanın bu sahədə təcrübəsi, Azərbaycanın gömrük siyasəti nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olduğu ərəfədə xarici ticarət strukturunun sahələrarası balans modellərinin təhlilidir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, Azərbaycan üçün iqtisadiyyatının hər bir sahəsində məhsul idxalı əməliyyatlarının həcmnin müəyyənləşdirilməsi ən vacib tədqiqat problemlərindən biridir və eyni zamanda ÜTT-yə daxil olmaq Azərbaycanın iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə və neft qiymətlərinin dəyişməsindən asılılığın azaldılmasına kömək edəcəkdir. Tədqiqatda rəqabət qabiliyyətli bir idxal tipli (ya da sənayelərarası balansın genişləndirilmiş modeli (SAB)) məşhur Porter modelindən istifadə edilmişdir. Həmçinin xarici ticarət göstəricilərinin hesablanması üçün ayrı-ayrı iqtisadi bazarlarda sahələrarası ticarət səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən Grubel – Lloyd indikatoru seçilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri rəsmi statistikada sənaye sahələri və SAB-ın qiymətlərində təkrar ixrac əməliyyatlarının həcmnin ayrıca nəzərə alınmamasıdır. Tədqiqat nəticəsində Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olduqdan sonra iqtisadi inkişaf ssenariləri riyazi olaraq əsaslandırılmışdır. Tədqiqatın nəticələri qlobal ticarət qaydalarının Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun inkişaf etdirilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: ticarət siyasəti, xarici ticarət saldosu, Qrubel-Lloyd indeksi, gömrük siyasəti, beynəlxalq ticarət.

Jel: F13

**ESTIMATION OF FOREIGN TRADE STRUCTURE AT THE ACCESSION
OF AZERBAIJAN TO THE WORLD TRADE ORGANIZATION**

A. Y. Rzayev¹

¹PhD, vice-rector, UNEC

¹e-mail: anar.rzayev@unec.edu.az

Received: 05 december 2019; Accepted: 13 december 2019.

Abstract

A historical excursion on the preparations for Azerbaijan's accession to the WTO, the experience of Russia and Kyrgyzstan in this area, the customs policy of Azerbaijan are discussed in article. The aim of the research is to analyze the models of the intersectoral balance of the structure of foreign trade of Azerbaijan upon entry into the WTO. The relevance of the topic lies in the fact that determining the volume of product imports for each of the sectors of the economy for Azerbaijan is among the most important research problems, and joining the WTO will help Azerbaijan diversify its economy and reduce its dependence on oil price fluctuations. The study used the well-known Porter model of a competitive-import type (or an extended model of interindustry balance (MOB)). Also, to calculate the level of intra-industry trade in foreign economic activity from the many existing methods for calculating foreign trade indicators, the Grubel-Lloyd indicator was used, which is used to assess the level of intra-industry trade within individual economic markets. Limitations of the study are that official statistics do not separately take into account the volumes of re-export operations by sectors and in prices of the IOB. As a result of the study, the economic development scenarios after Azerbaijan joined the WTO were mathematically justified. The results of the study can be used in developing global trade rules in accordance with the national interests of Azerbaijan.

Keywords: trade policy, foreign trade balance, Grubel-Lloyd index, customs policy, international trade.

Jel: F13

ОЦЕНКА СТРУКТУРЫ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ ПРИ ВСТУПЛЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНА ВО ВСЕМИРНУЮ ТОРГОВУЮ ОРГАНИЗАЦИЮ

А. Я. Рзаев¹

¹д.ф.э, проректор, UNEC

¹e-mail: anar.rzayev@unec.edu.az

Резюме

В статье рассматриваются: исторический экскурс подготовки вступления Азербайджана в ВТО, опыт России и Кыргызстана в этой области, таможенная политика Азербайджана. Целью исследовательской работы является анализ моделей межотраслевого баланса структуры внешней торговли Азербайджана при вступлении в ВТО. Актуальность темы заключается в том, что определение объемов импорта продукции по каждой из отраслей экономики для Азербайджана находится в числе самых важных исследовательских проблем, а также

вступление в ВТО поможет Азербайджану диверсифицировать экономику и снизить зависимость от ценовых колебаний на нефть. В исследовании была использована известная модель Портера конкурентно-импортного типа (или расширенная модель межотраслевого баланса (МОБ)). Также для расчета уровня внутриотраслевой торговли во внешнеэкономической деятельности из множества существующих методик расчета показателей внешней торговли был использован показатель Грубеля – Ллойда (Grubel – Lloyd), который применяется для оценки уровня внутриотраслевой торговли в рамках отдельных экономических рынков. Ограничения исследования заключаются в том, что официальная статистика не учитывает отдельно объемы реэкспортных операций в разрезе отраслей и в ценах МОБ. В результате исследования были математически обоснованы сценарии развития экономики после вступления Азербайджана в ВТО. Результаты исследования могут быть использованы в выработке правил мировой торговли в соответствии с национальными интересами Азербайджана.

Ключевые слова: торговая политика, внешнеторговое сальдо, таможенная политика индекс Грубеля – Ллойда, международная торговля.

Jel: F13

Ümümdünya Ticarət Təşkilatı dünya ticarətinin 97%-ni tənzimləyir. ÜTT-yə üzv ölkələrin bazarı vahid qaydalar əsasında fəaliyyət göstərir və 165 mln nəfərdən ibarətdir. Cənubi Qafqaz regionunda iqtisadi cəhətdən lider dövlət olan Azərbaycan ÜTT-yə daxil olmağa dair danışıqlarda müəyyən mövqeyə malikdir. ÜTT-yə üzvlüyün müsbət və mənfi nəticələrinin əsas aspektlərini qiymətləndirməyə çalışsaq.

Azərbaycanın daxili bazarı məhduddur və ölkə öz ticari siyasətini yaxşılaşdırmaq, dünya bazarına çıxışı genişləndirmək və dünya ticarət sisteminə inteqrasiya üçün imkanlar axtarmaqdadır. ÜTT-yə üzvlük bu məqsədlərə nail olmaqda ölkəyə kömək edə bilər. Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olması istiqamətində danışıqlar prosesi hələ 1997-ci ildə başlamış və ölkənin xarici ticarət rejimi haqqında memorandum 22 aprel 1999-cu ildə ÜTT üzvlərinin müzakirəsinə təqdim olunmuşdur. O vaxtdan etibarən ÜTT üzvləri ilə Azərbaycanın hökumət nümayəndələri heyəti arasında danışıqların bir neçə raundu baş tutmuşdur. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olma üzrə işçi qrupun iclaslarında Avstraliya, Yaponiya, AB və ABŞ daha fəal şəkildə iştirak edirlər.

ÜTT – təşkilatın iştirakçısı olan ölkələrin bazarlarının bir-birinə qarşılıqlı surətdə açılması və idxal tariflərinin aşağı salınması üçün yaradılmış bir təşkilatdır. Ümümdünya Ticarət Təşkilatı beynəlxalq ticarətin prinsiplərini müəyyən edir, ticarət razılaşmalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, ticarət mübahisələrini həll edir. ÜTT-

yə üzv olmuş ölkə ÜTT-nin bütün digər üzvlərinin malik olduğu hüquqları əldə edir və bu da, demək olar ki, onun xarici bazarlarda ayrı-seçkiliyə məruz qalmasına son qoyur. Təşkilatın hər hansı bir üzvü tərəfindən hüquqa zidd əməllərə yol verildiyi halda, ölkə mübahisələrin həlli orqanına şikayətlə müraciət edə bilər ki, bu orqanın qərarları da ÜTT-nin hər bir iştirakçısı tərəfindən milli səviyyədə qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməlidir və hüquqi cəhətdən məcburi xarakterə malikdir.

Mümkün nəticələrin daha ətraflı qiymətləndirilməsi üçün Rusiyanın və digər post-sovet məkanı ölkələrinin artıq mövcud nəticələrindən istifadə etmək olar.

2011-ci ilin dekabr ayında Rusiya Federasiyası Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmağa dair sənədləri imzalamışdır. Bu hadisə on səkkiz illik təşkilati işlərin, Rusiya iqtisadiyyatının ticarət sahəsindəki beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunluğuna yönəlmiş sistemli islahatların yekunu olmuşdur. 2012-ci ilin avqust ayında Rusiya ÜTT-nin bərabər hüquqlu üzvü oldu.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olma yeni üzvdən əcnəbi mallar üçün gömrük maneələrinin aradan qaldırılmasını tələb edir. Buna görə də, yerli sənayenin ölkənin ÜTT-yə daxil olması ilə bağlı təsirlərdən müdafiəsi üçün bir çox ölkələr uzunmüddətli keçid dövrünü nəzərdə tuturlar (məsələn Rusiya – 7 il). Milli bazar digər ölkələrin inkişaf etmiş bazarları ilə rəqabətə hazırlaşmalıdır. Buna görə də, Rusiyada 2012-2014-cü illərdə əcnəbi mallar üçün gömrük rüsumları aşağı salınmamışdır. Hər bir mal qrupu üçün gömrük rüsumlarının tədricən aşağı salınması üçün keçid dövrləri təyin olunmuşdu. Sənaye malları üçün rüsumlar 7 il ərzində 11%-dən 8%-ə endiriləcəkdir. Rusiyada istehsal edilən əsas istehlak mallarına gömrük rüsumları aşağı salınmayacaqdır. Avtomobil, ayaqqabı, məişət elektronikasası, elektrotexnika, dərman vasitələri, texnoloji və elmi avadanlığa rüsumların aşağı salınması nəzərdə tutulur. Kompüterlərə və element bazasına rüsumlar ləğv olunacaqdır. Buna bənzər bir proqram bizim dövlətimiz üçün də artıq olmazdı.

Nəzərdə tutulur ki, ÜTT-yə qoşulma çərçivəsində Azərbaycan gömrük rüsumlarının artırılması zərurəti halında, özünün manevr imkanını məhdudlaşdıraraq aşağı səviyyədə idxal tarifləri təyin etməyə məcbur olacaqdır. İlk danışıq mövqeyi yüksək səviyyəli tarif sifəri nəzərdə tutmamışdı. Hal-hazırda Azərbaycanda idxal gömrük rüsumları 0 – 15% diapazonundadır, hərçənd onların orta faiz dərəcəsi təxminən 10% təşkil edir. Əlavə olaraq, hətta Azərbaycan BVF-yə bu göstəricini 5-6%-dək azaldacağını vəd etmişdir. Azərbaycan və Qırğızıstanın tarif sifəri səviyyələrinin müqayisəsini aparmaq maraqlı olardı. ÜTT-yə üzv olana qədər Qırğızıstanın idxal gömrük rüsumları orta faiz dərəcəsi 10,74% olmaqla, 0 – 50% təşkil etmişdir. ÜTT-yə üzv olduqdan sonra bu ölkə üçillik keçid dövrü ərzində gömrük rüsumunun maksimum faiz dərəcəsinə 50% səviyyəsində saxlamaq imkanı əldə etmişdir. 2009-cu ildə gömrük rüsumları səviyyəsinin ixtisarı 5,4% təşkil etmişdir.

Belə bir fikir mövcuddur ki, Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olmaqdan əldə edəcəyi dividendlər ən aşağı dərəcədədir, uzunmüddətli perspektivdə bu addım dünya bazarı liderləri tərəfindən bizim bazara tam nəzarət edilməsinə gətirib çıxara bilər. ÜTT-yə daxil olma riskləri əcnəbi kapitalın milli iqtisadiyyata təsiri ilə əlaqədardır. Hamı başa düşür ki, qısamüddətli bazar münasibətləri təcrübəsi ölkəmiz üçün yüksək məs-rəflər təhlükəsini ehtiva edir. Enerji daşıyıcılarına daxili qiymətlərin qaldırılması yerli məhsulların qiymətinin artmasına və dünya bazarlarında onların rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Xırda və orta müəssisələr üçün Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olma riskləri iri Qərbi ticarət şəbəkələrinin üstün mövqeyi ilə əlaqədardır və sahibkarların düşündüyünə görə, ÜTT-yə daxil olmaqla onlar Azərbaycan bazarında öz mövqelərini daha da gücləndirəcəklər.

Şübhəsiz ki, Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olmasından sonra kənd təsərrüfatında, kənd təsərrüfatı maşınqayırmasında və bütövlükdə maşınqayırmada da müəyyən risklər ola bilər. Azərbaycanın vəziyyətini pisləşdirən amil kənd təsərrüfatı subsidiyalarının verilməsi üçün büdcə imkanlarının nisbətən aşağı səviyyədə olmasıdır. AB ölkələri öz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına hər il 350 mlrd ABŞ dolları məbləğində subsidiya ayırır. Azərbaycana gəldikdə isə, aşağı səviyyədə gömrük rüsumları və subsidiyalar şəraitində aqrar bazarı müdafiə etmək problemli olacaqdır. Həqiqətəndə, ölkə ÜTT-dən kənd təsərrüfatı subsidiyaları üçün aşağı faiz dərəcələrinin tətbiqinə icazə almaq hüququna malikdir, onun yuxarı həddi isə kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi həcmnin 10%-dək təşkil edə bilər (hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu cür subsidiyaların yuxarı həddi 10%, inkişaf etmiş ölkələr üçün isə 5% təşkil edir). Bu faiz dərəcəsi tam olaraq əsaslı görünür, lakin Azərbaycan hökumətinin belə faiz dərəcələri şərtiə subsidiyalar ayıracağına şübhə vardır. Analoji problemlə Qırğızıstan da üzləşmişdir. O, öz kənd təsərrüfatı istehsalçılarına ümumi kənd təsərrüfatı istehsalının 0,01%-i həcmində subsidiyalar təqdim etmişdir ki, bununla da əlaqədar olaraq ölkəyə faiz dərəcəsini ildə 5% artırmağa icazə verilmişdir. Lakin qeyri-qənaətbəxş büdcə imkanları Qırğızıstana bu hüquqdan yararlanmağa imkan verməmişdir, bəs bizim hökumətimiz bu hüququ qoruyub saxlaya biləcəkmiz?

ÜTT-yə daxil olduqdan sonra iqtisadiyyatın inkişaf ssenarilərini riyazi cəhətdən əsaslandırmağa çalışaq.

Beləliklə, bizim üzləşməli olacağımız əsas problem müsbət xarici ticarət saldosunun aşağı enməsi və ya itirilməsidir.

AR DGK-nın məlumatlarına əsasən, 2013-cü ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 2012-ci illə müqayisədə 3,35% artaraq 34687,9 mln ABŞ dolları, o cümlədən xarici ticarət balansında 13,0 mln ABŞ dolları səviyyəsində müsbət saldo ilə, ixrac – 23975,4 mln ABŞ dolları (+0,28%), idxal – 10712,5 mln ABŞ dolları (+10,1%) təşkil

etmişdir. Bununla belə, ixrac əməliyyatlarında dövlət sektorunun payı 93,2%, şəxsi sektorun payı 5,7%, fiziki şəxslərin payı 0,95% təşkil etmişdir, idxal əməliyyatlarında isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 30,6%, 64,9% və 4,3% səviyyəsində olmuşdur. Azərbaycan dünyanın 149 ölkəsi ilə xarici ticarət əlaqələri həyata keçirmişdir: ölkədən 2111 adda məhsul ixrac olunmuş, 6159 adda məhsul isə idxal olunmuşdur.

Azərbaycan üçün iqtisadiyyatın hər bir sahəsi üzrə məhsul idxalı həcmələrinin müəyyən edilməsi ən vacib tədqiqat problemləri sırasında durur ki, bu problem də sahələrarası balans (SAB) modellərinin təhlili vasitəsilə həll oluna bilər.

Porterin məlum modelində (və ya geniş SAB modelində), n sayda sənaye sahələri üçün xətti cəbri tənliklər sistemi aşağıdakı şəkildədir:

$$\begin{cases} x = Ax + p + s \\ r = D(Ax + p) \end{cases}, \quad (1)$$

burada x , p , s və r – n sayda vektorlardır ki, bunların da elementləri, müvafiq olaraq, ümumi məhsul buraxılışının, daxili son istehlakın, ixracın və idxalın sahə həcmələri, $A = [a_{ij}]_{n \times n}$ – texnoloji matris, $D = [d_{ij}]_{n \times n}$ – diaqonal matrisdir ki, bu da $i = j$ olarsa, onda $d_{ij} = d_i$, $i \neq j$ olarsa, onda $d_{ij} = 0$ elementlərinə malikdir. Məsələn x və r vektorlarının tapılmasından ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, d_i qiyməti i -ci sahənin idxal əmsəlidir, yəni r_i idxal həcmi aralığı və daxili son istehlakının cəminə olan nisbətidir:

$$d_i = \sum a_{ij} x_j + p_i. \quad (2)$$

Bütün SAB göstəricilərinin dəyər ifadəsində verildiyini, s və p vektorlarının isə mənfi olmadığını fərz etməklə, əgər $x^0 \geq s$ olarsa və idxal əmsəlləri $0 \leq d_i \leq 1$, $\forall i \in N_n$ ödəyərsə, A matrisi isə səmərəli olarsa, yeganə iqtisadi cəhətdən əsaslı həlli (x^0) tapmaq olar.

Ənənəvi olaraq, idxal daxili istehlak funksiyası hesab edilir, lakin bu müddəada yenidən ixrac (reeksport) və ya sifarişçinin öz materialından hazırlanan xammalla və emal məhsullarının sonradan ixracı ilə yerinə yetirilən əməliyyatlar (qısaca olaraq yenidən ixrac (reeksport) əməliyyatları kimi tərif verilən əməliyyatlar) kimi geniş yayılmış hallar nəzərə alınmır. Azərbaycan üçün bu göstərici xarici ticarət balansının strukturunda əhəmiyyətli yer tutur ki, bu da SAB modelinin aşağıdakı qaydada modifikasiyası zərurətini şərtləndirir:

$$\begin{cases} x = Ax + p + s - r \\ r = D(Ax + p) + r_s \end{cases}. \quad (3)$$

Mövcud modelin adaptasiyası üçün r_s göstəricisini – reeksport əməliyyatları üçün idxal həcmi daxil edirik. Dərhal qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi statistika bu cür əməliyyatların həcmələrini sahələr nöqtəyi nəzərindən və SAB qiymətlərində ayrıca

nəzərə almır. Onların qiymətləndirilməsinin qeydiyyatı üçün aşağıdakı sistemdən istifadə etmək olar:

$$\begin{cases} x = Ax + p + s - r \\ r = D'(Ax + p + s) \end{cases} \quad (4)$$

$$\begin{cases} x = Ax + p + s - r \\ r = D''x \end{cases} \quad (5)$$

d'_i və d''_i kəmiyyətləri idxal həcmnin, müvafiq olaraq, daxili istehlak və ixrac həcm-
lərinin cəminə ($p_i + s_i$) və ümumi məhsul buraxılışına (x_i) olan nisbətini müəyyən edir.
Verilən sistemlər eyni modelin müxtəlif cür ifadə olunan yazılışdır. Belə olan halda, D'
matrisinin köməyi ilə reeksport nəzərə alınır və daxili istehlak və ixrac həcm-
lərinin cəmində ixracın payına mütənasib olaraq qəbul edilir.

Beləliklə, Azərbaycanda məhsulun yenidən ixracı (reeksportu) üzrə statistik məlumat-
ların məhdudluğu şəraitində belə bir modelin istifadəsi bu kimi əməliyyatların nəti-
cələrini əldə etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir və onların ölkənin sahələrarası
balansının formalaşmasına təsirini üzə çıxarır. Modelin proqnoz keyfiyyətlərinin
yaxşılaşdırılması üçün statistik hesabat işləri sisteminin dəyişdirilməsi üzrə tədbirlər
keçirmək zəruridir.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən modellər belə bir fərziyyəyə əsaslanır ki, istənilən sahə
tərəfindən hər bir aralıq və daxili son istehlakçıya məhsul idxalı tədarüklərinin həcmi
bu istehlakçının daxili istehlakdakı payına mütənasibdir (model (1)-də olduğu kimi).
Faktiki olaraq, hər bir dövlətin öz xüsusiyyətləri mövcuddur, Azərbaycan üçün bu
xüsusiyyət Avropa ölkələri, Qafqaz regionu və Asiya bazarlarının birləşməsinin bir
növ “dəhliz”ə çevrilməsidir. Əgər SAB modelinə aralıq istehlakçılara idxal məhsul-
larının birbaşa xərclər əmsalları matrisini ($D' = [d'_{ij}]_{n \times n}$) və idxal məhsulu tədarükləri
vektorunu (r') əlavə etsək, bu zaman model aşağıdakı şəkli alacaqdır:

$$\begin{cases} x = Ax + p + s - r \\ r = D'x + r' \end{cases} \quad (6)$$

Bu nisbətdə idxal məhsullarının hər bir sahəsi tərəfindən digər sahələrə – aralıq istehlakçılara və daxili son istehlakçıya tədarüklərin konkret istiqamətləri nəzərə alınır. Müvafiq olaraq, hər hansı bir istehlak edən sahədə istehsal həcmi dəyişdiyi halda, həmin sahədə birbaşa xərclərin faktiki əmsalına uyğun şəkildə idxal tədarükləri dəyişikliyi baş verir.

Xarici ticarət göstəricilərinin çoxsaylı mövcud hesablama metodikaları arasında ayrıca iqtisadi bazarlar çərçivəsində sahədaxili ticarət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan Qrubel – Lloyd (Grubel – Lloyd) göstəricisi daha çox maraq kəsb edir [1]. Nəzərdən keçirdiyimiz halda, bu metod xarici iqtisadi fəaliyyətdə sahədaxili

ticarət səviyyəsinin hesablanması üçün tətbiq edilə bilər. Məsələn, mümkün sahədaxili ticarət indeksi – I_s aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$I_s = \frac{100 * (XTD_i - |S_i|)}{XTD}, \quad (7)$$

burada XTD_i – i -ci məhsulun xarici ticarət dövriyyəsi;

S_i – i -ci məhsulun xarici ticarət dövriyyəsi saldosudur.

Ayrıca məhsul növü dedikdə, çox ehtimal ki, sənaye sahəsi başa düşülür, bununla belə, statistik məlumatlar hər bir ixrac və idxal məhsulu maddəsinə görə göstəriciləri tutuşdurmağa imkan verir.

Bir sıra məhsullara görə I_s indeksinin sıfır qiymətləri xarici ticarət balansının əməliyyatlarının birində nəzərdən keçirilən məhsul maddəsinin yoxluğuna uyğun gəlir. Hazırda Azərbaycanın son 6 il ərzindəki xarici ticarət fəaliyyətinin birtərəfli təməylə malik məhsullar qrupuna 20-dən çox məhsul maddəsi daxildir. Məsələn, tam olaraq buraya karbohidrogen xammalını və əksər ərzaq mallarını aid etmək olar.

Bununla belə, I_s indeksi qiyməti üçün aşağıdakı qiymətlər matrisi aktual olacaqdır:

I_s indeksi qiyməti	Kontragentlərin miqdarı	Xarici ticarət prosesinin xarakteristikası
I_s indeksi ≤ 0	Kontragentlərin miqdarı $\gg 0$	Birtərəfli (ancaq idxal və ya ancaq ixrac)
I_s indeksi ≥ 100	Maksimum miqdar	İkitərəfli ticarət

Eyni zamanda I_s göstəricisinin 100-ə yaxınlaşan qiymətləri də maraqlı dinamikanı ifadə edir. Nəticə etibarilə, həmin məhsul qrupları üçün sahədaxili ticarətin olması və bazar iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi mümkündür. AR DGK-nın məlumatları əsasında 2013-cü il üçün xarici iqtisadi fəaliyyətdə sahədaxili ticarətin I_s indeksi səviyyəsini hesablamaq olar.

Verilən hesablamadan görünür ki, idxal mal dövriyyəsinə malik, demək olar ki, bütün sahələrin bazar iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqələri gücləndirmək imkanı vardır. Dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin yeni idarəetmə şərtlərinin formalaşmasına təsir göstərən parametrlərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi daha maraqlı problemə çevrilmişdir. Tədqiqat prosesində beynəlxalq müqayisəli üstünlük əmsalını müəyyən etmək, yəni hər bir xarici ticarət malları qrupunun Azərbaycanın müsbət və ya mənfi qəbul edilməsinə təsir səviyyəsini müəyyən etmək metodikası təklif oluna bilər.

Cədvəl 1. 2013-cü il üçün xarici iqtisadi fəaliyyətdə sahədaxili ticarətin I_s indeksi səviyyəsinin hesablanması

Mal qrupu	I_s indeksi
Neft məhsulları	0
Xam neft	0

Təbii qaz	0
Bitki və təbii mənşəli yağ	0
Meyvə-tərəvəz	0,2
Qida məhsulları	10,2
Kimya sənayesi məhsulları	0,5
Qara metal və ondan hazırlanan məmulatlar	13
Alüminium	0
Pambıq	0
Maşın və avadanlıq	27,4
Nəqliyyat vasitələri	15,8
Ehtiyat hissələri	13,9
Nəqliyyat xidmətləri	0,3
Gübrələr	0
Plastik kütlə	0
Balıq və kürü	0,02
Tikinti və təmir	0,4
Spirтли içkilər	0,2
Digərləri	18,08

Mənbə: Müəllif tərəfindən AR DGK məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Xarici ticarətin strukturundakı hər bir məhsulun çəkisi ilə onun xarici saldosu arasındakı, regionun müqayisəli üstünlüyünü və ya hətta rəqabət qabiliyyətini ölçməyə imkan verən Lafey – Hersoq tabeliklərindən [1] istifadə etməklə aşağıdakı riyazi dəyişiklikləri aparmaq olar:

$$g_i = \frac{x_i + m_i}{X + M} = \frac{\dot{U}TT_i}{\dot{U}TT}, \quad \sum_{i=1}^N g_i = 1,$$

burada g_i — i -ci məhsulun regionun xarici ticarət dövriyyəsindəki payı;

x_i — i -ci məhsulun ixrac həcmi;

m_i — i -ci məhsulun idxal həcmi;

X — regionun ümumi ixrac həcmi;

M — regionun ümumi idxal həcmidir.

Göstəricilərin tutuşdurulması üçün hər bir məhsulun xarici saldosu onun xarici ticarət dövriyyəsindəki payı və aparıcı regionun iqtisadiyyatının miqyasları (ümumi regional məhsul) nəzərə alınmaqla təshih edilmişdir.

$$y_i = \frac{x_i - m_i}{GRP} = \frac{C_i}{\dot{U}RM},$$

burada y_i — regionun iqtisadiyyatının miqyasları nəzərə alınmaqla i -ci məhsulun xarici saldosu;

GRP və ya $\dot{U}RM$ — ümumi regional məhsul;

C_i — i -ci məhsulun xarici ticarət saldosudur.

Regionun xarici iqtisadiyyat saldosunda hər bir məhsulun töhfəsi (z_i) aşağıdakı şəkildə müəyyən edilə bilər:

$$Z_i = g_i * Y,$$

burada Y — regionun ümumi regional məhsul nəzərə alınmaqla təshih edilmiş xarici ticarət saldosudur (məhsulların bütün məcmusu üzrə). Beləliklə, Z göstəricisini həmin məhsulun nəzəri (mümkün) saldosu kimi müəyyən etmək olar.

Riyazi dəyişikliklər yolu ilə həmin göstəricini belə təsəvvür edək:

$$Z_i = g_i * Y = \frac{x_i+m_i}{x+m} * \frac{X-M}{GRP}.$$

Beləliklə, regionun xarici saldosunda hər bir məhsulun tarazlaşdırılmış töhfəsini ölçməklə və istehsalın deyil, ticarətin ixtisaslaşmasını qiymətləndirməklə, hər bir məhsul maddəsi üzrə regionun müqayisəli üstünlüyünü müəyyən etmək mümkündür.

F_i – üzə çıxarılmış müqayisəli üstünlük əmsalı aşağıdakı qaydada müəyyən edilir:

$$F_i = y_i - z_i = \frac{x_i-m_i}{\dot{U}RM} - \frac{(x_i+m_i)*(X-M)}{XTD*\dot{U}RM} = \frac{XTD*C_i-XTD_i*C}{XTD*\dot{U}RM}.$$

Beləliklə, hər bir məhsul qrupunun Azərbaycanın müqayisəli üstünlüklərinin formalaşmasına təsir səviyyəsinin hesablanması üçün aşağıdakı formuldan istifadə etmək lazımdır:

$$F_i = \frac{XTD*C_i-XTD_i*C}{XTD*\dot{U}RM},$$

burada F_i — regionun ticarət üzə çıxarılmış müqayisəli üstünlük əmsalı;

C_i — i -ci məhsulun xarici ticarət saldosu;

XTD — dövlətin xarici ticarət dövriyyəsi;

XTD_i — i -ci məhsulun xarici ticarət dövriyyəsi;

$\dot{U}RM$ — milli valyutanın orta illik kursu nəzərə alınmaqla hesablanan ümumi regional məhsuldur.

Göstəricinin müsbət qiymətləri həmin məhsulun regionun ticarət balansına müsbət təsirindən, mənfi qiymətləri isə onun mənfi təsirindən xəbər verir. Xarici ticarət məhsulları üzrə müqayisəli üstünlüyün qiymətləri hər bir məhsul bazarının beynəlxalq müqayisəli üstünlüyün formalaşmasına təsirini və ya töhfəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu qiymətlərin bir neçə il ərzində dinamikası vəziyyəti tarazlaşdırmaq məqsədilə həm taktiki, həm də strateji nöqtəyi-nəzərindən prioritet istiqamətləri aşkar etməyə imkan verir.

Nəticə

Hər bir məhsul maddəsi üzrə vəziyyətin analizi xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının diqqətini bu və ya digər məhsul növlərinə çəkmək və ya yönəltmək üzrə hökumətin səlahiyyəti sferasında idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün əsas ola bilər. Eləcə də, əksinə, dövlətin xarici ticarətinin inkişafının təkcə ənənəvi məhsul və coğrafi struktur üzrə deyil, həm də təklif olunan metodikadan istifadə etməklə bu cür monitorinqi xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə olunmasının bu və ya digər metodlarının tətbiqinin məhsuldarlığının yoxlanışına çevrilir.

Azərbaycanın xarici ticarət strukturunun məhsul elementləri üzrə analizi xarici ticarət axınlarının coğrafi cəhətdən paylanması xüsusiyyətlərinin araşdırılması ilə tamamlana bilər.

Bu konsepsiyadan və mötəbər statistik məlumatlardan istifadə etməklə ÜTT-yə qoşulduqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının pessimist və optimist ssenarilərini qurmaq olar.

Təbii ki, ən pessimist ssenari halında ÜTT-yə qoşulduqdan sonra Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı artımının 0,5% ləngiyəcəyini proqnozlaşdıran Dünya Bankı ekspertlərinə etibar etmək olar. Ancaq bu, baş verməyə də bilər və iqtisadi inkişaf üçün təsir, çox ehtimal ki, davamlı olacaqdır, lakin bu, ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivdə baş verəcəkdir.

Azərbaycan qlobal iqtisadiyyatda iştirak edir, lakin bu iştirak resurs təchizatı ilə şərtləndirilir. Bazarların açılması qeyri-xammal ixracının genişlənməsi və əlavə iş yerlərinin açılması üçün bir imkandır. Azərbaycan əlavə dəyər payı yüksək olan yüksək texnoloji məhsullar bazarını mənimsəməlidir, lakin ÜTT-dən kənarında bu bazarlara çıxmaq, demək olar ki, mümkün deyil.

ÜTT-yə daxil olma Azərbaycana öz iqtisadiyyatını şaxələndirməyə və neft qiymətlərinin oynamasından asılılığı azaltmağa kömək edəcəkdir ki, qərar qəbulu zamanı məhz bu dəlil əsas olaraq götürülmüşdür. ÜTT-yə daxil olma, demək olar ki, avtomatik olaraq bir çox müasir problemləri həll edir, çünki sadəcə olaraq qlobal iqtisadiyyat şəraitində rəqabətə tab gətirmək üçün biz yeniləşib təkmilləşməyə məcbur olacağıq. İqtisadiyyat daha rəqabət qabiliyyətli, sağlam olacaqdır. Daha kəskin rəqabət maşınqayırma, kimya sahələrində olacaqdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında kəskin rəqabət olacaqdır, elektronika və IT-texnologiyaları yaradıcılarının iş çətinlikləri meydana çıxacaqdır.

Hələ ki, Azərbaycan iş mühiti səviyyəsinə, səhiyyə sahəsinə ayrılan xərclərə, təhsilin səmərəliliyinə görə, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə sərf edilən xərclərin səviyyəsinə və səmərəliliyinə görə inkişaf etmiş ölkələrdən geridə qalır. Buna görə də,

qarşıda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası (şaxələndirilməsi), enerji effektivliyinin artırılması, sosial bərabərsizliyin azaldılması, makroiqtisadi sabitliyin artırılması üzrə ciddi işlər durur.

ÜTT-yə daxil olma Azərbaycanca dünya ticarəti qaydalarının öz milli maraqlarına uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsində iştirak etməsinə kömək edəcəkdir ki, bu da milli şirkətlərin hazırda bir çoxunun rüsumlarla, kvotalarla və məhdudiyətlərlə qorunan dünya bazarlarına çıxmasına imkan verəcəkdir. Azərbaycan məhkəmə sisteminə çıxış əldə edərək dünya ticarətindəki diskriminasiya ilə, dünya bazarlarına çıxışına məhdudiyətlərlə mübarizə apara biləcəkdir. ÜTT ticarət tərəfdaşlarının ədalətsiz diskriminasiya qərarları ilə mübarizə üçün real vasitələr təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Lafay G., Herzog C. Commerce international: la fin des avantages acquis. CEPPI, Economica, 1989;
2. Lancaster K.J. Change and innovation in the technology of consumption // American Economic Review. 1966. Vol. 56. No. 2;
3. Миришли Ф. Р., И. Е. Еремеев, Ю. П. Кожаяев: Век Азербайджана. Развитие национального хозяйства в условиях глобализации мировой экономики: Научная монография.- М : ИСЭПМ, 2010.- 497с.;
4. Ливенцев Н.Н., Лисоволик Я.Д. Актуальные проблемы присоединения России к ВТО- М.: ЗАО “Издательство Экономика”, 2002 .-308с.;
5. <http://www.stat.gov.az/source/trade/>;
6. <http://customs.gov.az/statistika/2013.12.pdf>;
7. <http://www.e-cis.info/page.php?id=23357> ретроспективные новости Азербайджан и ВТО;
8. <http://polpred.com/?cnt=7&ns=1§orГТК АР> , октябрь 2013 г.;
9. <http://www.panorama.am/ru/economy/2014/02/04/world-bank/статистика Всемирного банка>.

AZƏRBAYCAN REGIONLARINDA TƏHSİL KLASTERLƏRİNİN YARADILMASI PERSPEKTİVLƏRİ

S.Ə.Şabanov¹

¹Böyük elmi işçi, İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, UNEC

¹tex.e.n., dos., “Riyaziyyat və statistika” kafedrası, UNEC

¹e-mail: sardar.shabanov@gmail.com

Daxil olmuşdur: 18 noyabr 2019 ; qəbul edilmişdir: 18 dekabr 2019.

Xülasə

Məqalə Azərbaycan regionalarında təhsil klasteri problemlərinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan regionlarında təhsil klasterlərinin mövcud vəziyyətinin təhlili əsasında burada olan problemlərin aşkar edilməsi və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu sahədə beynəlxalq təcrübə təhlil edilmişdir. Ölkə regionlarında təhsil klasterlərinin yaradılması perspektivlərini müəyyənənləşdirmək üçün Azərbaycanın regiondakı universitetlər üzrə 2013-2019-cu illər üçün elmi aktivlikləri (Web of Science bazasında indeksləşmiş məqalə sayı) və iqtisadi rayonlar üzrə ümumi məhsul buraxılışları araşdırılmışdır. Təhsil klasteri yaratmaq baxımından elm-təhsil müəssisələri və onların yerləşdikləri iqtisadi regionların güclü və zəif cəhətləri təhlil edilmişdir. Ölkə üzrə təhsil klasteri yaradıla biləcək güclü elm-təhsil müəssisələri müəyyən edilmişdir. Ölkədə təhsil klasterlərinin rüşeym halında olduğu müəyyənənləşdirilmiş və onların inkişafı üçün tövsiyələr verilmişdir. 2013 – 2019-cu illər üçün Azərbaycanın regiondakı universitetlər üzrə elmi aktivlikləri və onların yerləşdikləri iqtisadi rayonlar üzrə ümumi məhsul buraxılışının həcmi üzrə diversifikasiya əmsalları hesablanmış və onların müqayisəsi aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, bu əmsalların qiymətləri arasında uyğunsuzluq var və onlar tarazlıq səviyyəsindən aşağı qiymətlərlə xarakterizə olunurlar. Diversifikasiya qiymətlərinin orta qiymətdən bir qədər yuxarı olması ölkə üzrə tarazlı inkişafın zəruri şərti kimi təsbit edilmişdir.

Açar sözlər: təhsil klasteri, region, innovasiya, texnopark, baza müəssisəsi, diversifikasiya əmsalı.

JEL: I25

PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL CLUSTERS IN THE REGIONS OF AZERBAIJAN

S. A. Shabanov¹

¹Senior researcher Scientific-Research Institute of Economic Studies, UNEC

¹PnD, assistant professor, Department of Mathematics and Statistics, UNEC

¹e-mail: sardar.shabanov@gmail.com

Received: 18 november 2019 ; Accepted 18 december 2019.

Abstract

The article is devoted to the problems of educational clusters in the regions of Azerbaijan. The international experience of creating clusters is analyzed.

To determine the prospects for creating educational clusters in the regions of the country, the scientific activity (the number of indexed articles in the scientific and bibliographic database Web of Science) of the country's universities for 2013-2018, and the total production output by region are analyzed. The strengths and weaknesses of the regions of the country and universities from the point of view of creating educational clusters are analyzed. Scientific and educational institutions capable of creating educational clusters in the country have been identified. It was revealed that in the country educational clusters are in their infancy and recommendations are given for their development. The coefficients of diversification by the scientific activity of universities and the total output by economic regions of the country are calculated and their comparative analysis is carried out. It was revealed that the diversification coefficients do not agree with each other, and they are characterized by values below their arithmetic mean values. Exceeding the value of the diversification coefficients of their arithmetic mean is formulated as a necessary condition for the balanced development of the country.

Keywords: educational cluster, region, innovation, technopark, ancor enterprise, diversification coefficient.

JEL: I25

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ КЛАСТЕРОВ В РЕГИОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

С. А. Шабанов

С,н,с., НИИЭИ, UNEC

к,т,н., доц., кафедра «Математика и статистика», UNEC

¹e-mail: sardar.shabanov@gmail.com

Резюме

Статья посвящена проблемам образовательных кластеров в регионах Азербайджана. Проанализирован международный опыт создания кластеров.

Для определения перспектив создания образовательных кластеров в регионах страны проанализированы научная активность (количество проиндексированных статей в научно-библиографической базе данных Web of Science) университетов страны за 2013-2018 годы, и общий выпуск продукции по регионам. Проанализированы сильные и слабые стороны регионов страны и университетов с точки зрения создания образовательных кластеров. Выявлены научно-образовательные учреждения страны, способные создать образовательные кластеры. Выявлено, что в Азербайджане образовательные кластеры находятся в зачаточном состоянии. В статье даны рекомендации по их развитию. Вычислены коэффициенты диверсификации университетов по научной активности и общему выпуску продукции по экономическим регионам страны и проведен их сравнительный анализ. Выявлено, что соответствующие коэффициенты диверсификации не согласуются между собой, и они характеризуются значениями ниже их средних арифметических значений. Превышение значения коэффициентов диверсификации их средних арифметических значений, сформулировано в качестве необходимого условия сбалансированного развития страны.

Ключевые слова: образовательный кластер, регион, инновация, технопарк, базовое предприятие, коэффициент диверсификации.

JEL: I25

Azərbaycan Respublikası milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində insan kapitalının inkişaf etdirilməsi dörd strateji hədəfdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur [1, s. 83]. Bu hədəfə çatmaq üçün yollar da göstərilmişdir. Orada [1, s. 84] qeyd edilmişdir ki, “klaster yaratma təşəbbüsləri dəstəklənəcəkdir”. Sənəddə göstərilmişdir ki, “Azərbaycanda insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin (ömür boyu öyrənmək) təmin edilməsi, məktəbəqədər və orta təhsil də daxil olmaqla, peşə təhsili və ixtisaslı kadr hazırlığının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, eləcə də “elm–təhsil–istehsal” əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində məqsədli proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi davam etdiriləcəkdir [1, s. 85]. Daha keyfiyyətli insan kapitalının formalaşdırılması daha çox maddi və mənəvi fayda əldə etməyə və rəqabət qabiliyyətliliyi yüksəltməyə imkan verəcəkdir”. Beləliklə, aydın olur ki, adıkeçən sənəddə həm klasterlərin yaradılması, həm də bunun üçün elm–təhsil–istehsal əlaqələrindən istifadə edilməsi bir strateji hədəf kimi ölkə qarşısında qoyulan vacib məsələlərdən biridir. Təhsil klasteri regionun innovasiyaya əsaslanan inkişafında resurs qismində çıxış edir. Təhsil klasteri dedikdə regionda bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan təhsil müəssisələrinin və fəaliyyət sahəsi üzrə region müəssisələrinin tərəfdaş qismində birləşməsi nəzərdə tutulur. Daha geniş mənada isə bu, “elm–

texnologiya–biznes” innovasiya zəncirində əsasən üfüqi istiqamətdə fəaliyyət göstərən əlaqələr üzrə qurulmuş öyrətmə, özünüöyrətmə, qarşılıqlı öyrətmə və özünüöyrətmə alətləri olan bir sistemdir [2,3].

İcmal

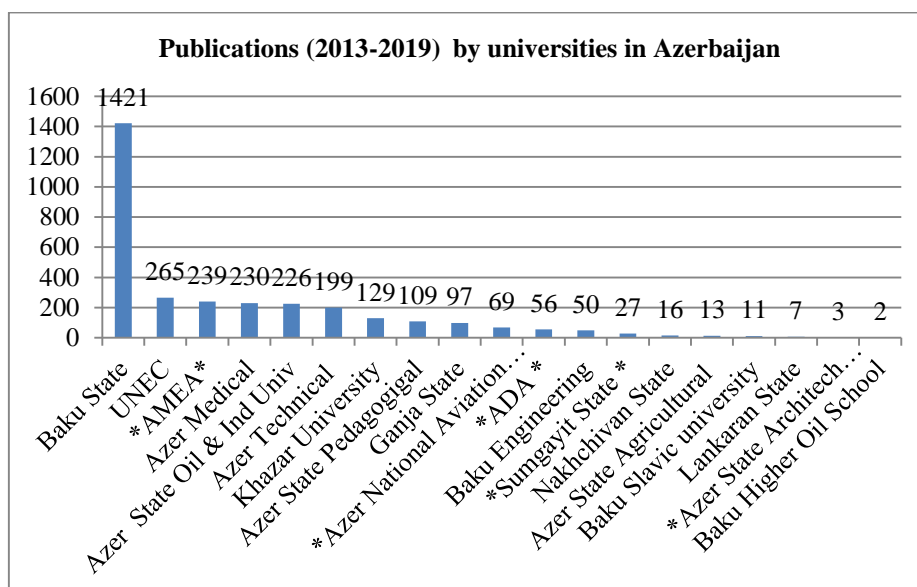
İnkişaf etmiş ölkələr və onların regional iqtisadiyyatının müsbət təcrübəsi göstərir ki, şəbəkə strukturu ölkə və region iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edən səmərəli quruluşlardan biridir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, son 25 ildə iqtisadiyyatın klasterləşdirilməsi geniş yayılıb [4,5]. Expertlərin rəyinə görə, indiki dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarının 50% klasterləşməyə cəlb edilib. Məsələn, ABŞ-da müəssisələrin yarısından çoxu klasterlərdə təmsil edilib və onların məhsul buraxılışı ÜDM-in 60% təşkil edir. Avropa İttifaqında isə 2 mindən artıq klaster fəaliyyət göstərir ki, buraya da əmək resurslarının 38% cəlb olunub. Klasterlər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində geniş yayılıb. Keçən onillikdə klasterlərin böyük əksəriyyəti istehlak mallarının istehsalı sahəsində ixtisaslaşdı ki, burada da əsas məqsəd regionun rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəltməkdən ibarət idi. XXI əsrin əvvəllərində isə klasterləşmə daha çox informatika, dizayn, ekologiya, logistika, biotibbi preparatların istehsalı sahələrinə yönəldi, yəni klasterləşmə istehlak mallarının istehsalından başlayaraq texnoloji sahələrdən hesab edilən ağır sənayeyə, maşınqayırmaya, elektronikaya və s. sahələrə nüfuz etmiş və yüksək texnoloji sahələrdən olan farmakologiya, səhiyyə avadanlıqları, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istehsalına qədər sahələri əhatə etmişdir. Müasir dövrdə isə klasterlərin innovasiya yönümlü olması onun rəqabət qabiliyyətli olmasının zəruri şərti qismində qəbul edilir.

Klasterləşmənin toxunduğu sahələrdən biri də təhsil sahəsidir. Regionda təhsil klasterlərinin yaradılmasının əsas motivləri ondan ibarətdir ki, bunun vasitəsilə region iqtisadiyyatının səviyyəsi yüksəlir, yüksək texnoloji sahələr inkişaf etdirilir, iqtisadi böyüməsi zəif olan regionların iqtisadi aktivliyi artır və yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin hazırlığı təşkil edilir. Regionda təhsil klasterinin yaradılmasının birinci şərti güclü imkanlara malik sənaye (və yaxud kənd təsərrüfatı) müəssisəsinin olmasıdırsa, ikinci şərti inkişaf etmiş tədqiqat yönümlü universitetin və digər təhsil müəssisələrinin, o cümlədən texniki-peşə məktəbləri və ya texnikumların mövcud olmasıdır. Yalnız bu halda təhsil-elm-biznes əlaqələrini qurub bunlardan səmərəli istifadə edərək sinerji effekti yaratmaq mümkün olur. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Tatarıstan Respublikasında 8 elmi-təhsil klasteri fəaliyyət göstərir [6]. Bu klasterlər federal universitetlərin bazasında, məs., Kazan Dövlət Universiteti, Kazan Milli Tədqiqat Texnoloji Universiteti və s. universitetlərin ətrafında formalaşıblar. Bu klasterlərdən biri kimi “V.D.Şaşın adına Tatneft” elmi-təhsil klasterini nümunə göstərə bilərik ki, bunun da özəlliyi ondan ibarətdir ki, bu klasterdə aparıcı rol böyük biznesə həvalə

edilib. Elm-təhsil klasteri region üçün əlavə rəqabət üstünlükləri yaradır və regionda həyat səviyyəsini yüksəldir. Bu isə onunla əlaqədardır ki, müəssisələrdə əmək məhsuldarlığı artır və o, idarə olunaraq müəyyən regionun ümumi məhsul buraxılışında müsbət dinamikanı təmin etmiş olur.

Məsələnin qoyuluşu və həlli

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan regionlarında təhsil klasterlərinin mövcud vəziyyətinin təhlili əsasında burada olan problemlərin aşkar edilməsi və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Biz belə düşünürük ki, Azərbaycanda hələlik təhsilin klasterləşməsi rüşeym mərhələsindədir. Belə ki, klasterləşməyə getmək üçün ilk növbədə iki şərtin olması zəruridir: güclü müəssisə və güclü tədqiqat apara bilən elm-təhsil müəssisəsi. Azərbaycanda güclü elmi potensiala malik olan iki böyük təşkilat mövcuddur. Bunlardan biri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA, ingiliscəsi ANAS), digəri isə Bakı Dövlət Universitetidir. ANAS əsasən elmi-tədqiqat institutlarından ibarət olmaqla yanaşı, onun həm də texnoloji parkı yaradılıb. Bundan başqa, Sumqayıt Dövlət Universiteti coğrafi baxımdan neft-kimya sənayesi güclü inkişaf etmiş bir şəhərdə yerləşib ki, bu məqam da bu təhsil müəssisəsinin şəhərdə olan müvafiq müəssisələrlə səmərəli əlaqələr qurması imkanlarını genişləndirir. Onu da qeyd edək ki, Sumqayıt şəhərində müasir və xaricə propilen ixrac edən, müasir standartlar üzrə inşa edilmiş Sumqayıt propilen zavodu da fəaliyyət göstərir. Mingəçevir şəhərində Mingəçevir Dövlət Universiteti (keçmiş adı Mingəçevir Politexnik İnstitutu) fəaliyyət göstərsə də, onun tədqiqat aparmaq qabiliyyəti hələlik yetərli səviyyədə deyil. Bu şəhərdə fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında Mingəçevir su-elektrik stansiyasını xüsusi qeyd etməliyik. Belə ki, bu stansiya Azərbaycanın elektrik enerjisinə olan tələbatının böyük bir hissəsini qarşılıyır. Kənd təsərrüfatı yönümlü universitetlər sırasında ilk öncə Gəncə Aqrar Universitetini qeyd edə bilərik. Bu universitetin imkanları Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda müasir texnologiyalardan istifadə etməklə aqrar təhsil klasterini yaratmağa imkan verən potensiala malikdir. Zəif tərəfi isə ondan ibarətdir ki, regionda yüksək imkanlara malik olan kənd təsərrüfatı və ya emal müəssisəsi yoxdur. Azərbaycanda universitetlərin 2013-2019-cu illər üçün tədqiqat qabiliyyətləri şəkl. 1-də göstərilmişdir. Şəkildən görürük ki, güclü elmi potensiala malik olan universitetlər güclü baza müəssisələri ilə işbirliyi qurmaq üçün səylər göstərməlidirlər. Yalnız bu halda elmi-təhsil klasterlərinin qurulması mümkün ola bilər.

Şəkil 1. 2013-2019-ci illər üçün Azərbaycan universitetlərinin Web of Science elmi-bibliografik bazasında elmi aktivliyi diaqramı müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Mənbə: Clarivate Analytics [8].

Cədvəl 1-də isə Azərbaycan universitetlərinin klasterləşmə imkanları baxımından güclü və zəif tərəfləri təsvir edilib:

Cədvəl 1. Azərbaycan universitetlərinin elmi aktivliyi və klasterləşmə imkanları baxımından müqayisəli təhlili

Universitetlər	Məqalələrin sayı (2013-2019)	Güclü elmi potensial	Güclü baza müəssisə
Baku State University	1421	1	
UNEC	265	1	
ANAS (AMEA)	239	1	TEXNOPARK
Azer. Medical University	230	1	AZFARMA
Azer. State Oil & Industry University	226	1	SOCAR
Azer. Technical University	199	1	
Khazar University	129	1	
Azer. State Pedagogical University	109	1	
Ganja State University	97	1	Şərab zavodları, Gəncə alüminium zavodu, Gəncə avtomobil zavodu
Azer. National Aviation Academy	69	1	AZAL, AEROFLOT, LUFTHANZA və s.

ADA	56		
Baku Engineering	50	1	TEXNOPARK
*Sumgayit State University *	27	0	POLİPROPİLEN zavodu
Nakhchivan State University	16	0	
Azer. State Agricultural University	13	0	Şərab zavodları
Baku Slavic University	11	0	
Lankaran State University	7	0	
*Azer. State Architech and Construction University *	3	0	
Baku Higher Oil School	2	0	SOCAR, BP, TOTAL, STATOIL, SCHLUMBERGER və s.

Mənbə: Clarivate Analytics [8] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Qeyd. ANAS-da magistr, fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru proqramı üzrə təhsil həyata keçirildiyi üçün bu elmi müəssisə də cədvələ daxil edilmişdir. Bəzi universitetlərin qarşısındakı * işarəsi isə onu göstərir ki, məlumatlar 2013-2017-ci illəri əhatə edir.

Ölkəmizdə və həm də ondan kənar da güclü imkanlara malik olan müəssisələr sırasında isə SOCAR şirkətini xüsusi qeyd etməliyik. Bu şirkətin ADNSU və Bakı Ali Neft Məktəbi ilə güclü əlaqələri vardır. Bakı Ali Neft Məktəbi haqda isə onu qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, bu ali təhsil ocağının SOCAR-dan başqa digər nüfuzlu və beynəlmiləl transmilli şirkətlər olan BP, Total, Statoil, Schlumberger, Microsoft və s. kimi təşkilatlarla güclü əlaqələri var və güman edirik ki, bu gənc ali məktəb öz elmi potensialı üzərində ciddi işləsə, o, nəinki Azərbaycanda, həm də onun hüdudlarından kənar da böyük nüfuz qazana bilər və neft-qaz üzrə ixtisaslaşmış unikal təhsil klasteri qura bilər. Düşünürük ki, BDU, ANAS, ADNSU, ATU Bakı şəhərində, BMU Xırdalan şəhərində müasir təhsil klasterləri yarada bilərlər. GDU və ADAU isə Gəncə şəhərində k/t tipli təhsil klasterləri yaratmaq imkanlarına malikdirlər.

Araşdırmanın nəticəsində bu qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan regionlarından Gəncə və Sumqayıtda elm-təhsil klasterlərinin formalaşması üçün müəyyən münbit şərait mövcuddur. Xüsusən də Gəncədə k/t profilli təhsil klasteri qurula bilər. Sumqayıtda neft-kimya elm-təhsil klasterinin qurulması mümkündür. Sumqayıtda neft-kimya proseslərinin avtomatlaşdırılması elmi-tədqiqat institutunun hələ keçmiş sovet dönmindən neft-kimya proseslərinin avtomatlaşdırılması sahəsində SSRİ-də baş elmi müəssisə olduğunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, bu sahə üzrə güclü elmi potensiala malik olan araşdırma institutunun müvafiq profil üzrə elm-təhsil klasteri

yaratmaq imkanları çox böyükdür. Bakı şəhərinə gəldikdə isə qeyd etməliyəm ki, Bakı və Abşeron yarımadasında ölkənin sənaye potensialının 80% cəmləşdiyi üçün və bu ərazi sahə baxımından kifayət qədər yığcam olduğu üçün burada bir deyil, bir neçə elmi-təhsil klasterinin yaradılması imkanları mövcuddur. Burada Bakı Ali Neft Məktəbinin imkanlarını xüsusilə vurğulamaq istərdik, çünki bu ali təhsil müəssisəsinin nüfuzlu beynəlxalq transmilli neft-kimya və digər sahələr üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərlə birbaşa və sıx əlaqələri mövcuddur. Əgər burada elmi araşdırmaları da yüksək səviyyəyə qaldırmaq mümkün olarsa, onda bu ali məktəbin dünya səviyyəli elm-təhsil klasteri qurmaq imkanlarının böyük olduğu qabarıq şəkildə üzə çıxar.

Diversifikasiya əmsallarının hesablanması

Məlumdur ki, diversifikasiya əmsalı [9] müxtəlifliyin ölçüsü kimi qəbul edilir. Məsələn, əgər hər hansı bir iqtisadi göstərici n sayda müxtəlif yerdə qeydə alınarsa və onların aldığı qiymətlər də bir-birinə bərabərsə, bu halda hesab edilir ki, həmin iqtisadi göstərici uğurlu şaxələnilib, yəni diversifikasiya edilib. Əks halda bu göstəricinin qiyməti bir nöqtədə, məsələn 80%, qiymətin qalan 20% isə yerdə qalan digər nöqtələr üzrə bərabər qaydada paylanıbsa, bu halda diversifikasiya əmsalının qiyməti sola doğru sürüşərək 1-ə yaxın qiymət alacaq. Diversifikasiya əmsalının qiymətinin n ədədinə yaxın olması göstəricinin uğurlu şaxələndiyini, 1-ə yaxın qiymət alması isə onun arzuolunmaz şaxələndiyini, daha doğrusu, demək olar ki, şaxələnmədiyini göstərir. İstənilən halda diversifikasiya əmsalının

$$D > \frac{n+1}{2} \quad (1)$$

olması arzu olunan hal kimi,

$$D < \frac{n+1}{2} \quad (2)$$

olması isə arzu edilməyən hal kimi qəbul edilir.

Yuxarıda vurğulamışdıq ki, təhsil klasterinin yaradılması üçün azı iki şərtin ödənməsi zəruridir. Bunlardan biri güclü elm-təhsil potensialına malik olan ali təhsil müəssisəsi, digəri isə güclü maliyyə imkanlarına malik olan, klasterin bazasını təşkil edə biləcək sənaye, emal və yaxud iri k/t müəssisəsinin olmasıdır. Burada zəruri olan digər bir məqam bu iki tərkib hissənin bir-birinə uyğunluğudur. Burada uyğunluq dedikdə, bu iki tərkib hissənin diversifikasiya əmsallarını nəzərdə tuturuq, yəni bu diversifikasiya əmsalları qiymətlərinin bir-birinə yaxın olması klasterləşmə imkanları baxımından arzu olunan hal kimi qəbul edilə bilər. Diversifikasiya əmsallarının hesablanması üçün zəruri olan məlumat bazasının bir fraqmenti cədvəl 2-də göstərilib.

Cədvəl 2. Diversifikasiya əmsallarının hesablaması üçün məlumat bazasının fraqmenti

İL	2018		2017		2016	
	Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı (mlyn.manat)	Elmi aktivlik	Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı (mlyn.manat)	Elmi aktivlik	Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı (mlyn.manat)	Elmi aktivlik
Bakı	63 116,9	767	55 790,7	544	47 466,4	404
Gəncə-Qazax	3 678,4	27	3 699,8	35	3 005,1	12
Naxçıvan	3 527,4	1	3 438,9	2	3 293,6	3
Abşeron	3 006,5	4	2 300,4	10	1 921,5	28
Lənkəran	1 864,9	1	1 872,6	3	1 646,0	1
Cəmi	75 194,1	800	67102,4	594	57332,6	448

Mənbə: Clarivate Analytics və AR DSK [8,10] məlumatları əsasında müəllifin hesablamaları.

Cədvəl 2-dən görünür ki, klaster yaradılması baxımından Bakı iqtisadi rayonu lider mövqeyə malikdir. Belə ki, burada həm ümumi məhsul buraxılışı, həm də elmi aktivlik Azərbaycanın digər iqtisadi rayonları ilə müqayisədə xeyli üstündür. Ədəbiyyatdan [9] məlumdur ki, diversifikasiya (şaxələnmə) əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$D = \frac{s^2}{s_1^2 + s_2^2 + \dots + s_n^2}, \quad 1 \leq D \leq n, \quad (3)$$

burada D – diversifikasiya əmsalıdır və 1 ilə n arasında dəyişə bilər (n -iqtisadi regionların sayıdır). D -nin 1-ə yaxın olması arzu olunmayan hal, n -ə yaxın olması isə arzu olunan haldır. Bizim halda $n = 5$. Aydındır ki,

$$s = s_1 + s_2 + \dots + s_n \quad (4)$$

Adətən hesab edilir ki, diversifikasiya əmsalı orta qiymətdən böyük olduqda, yəni (I) şərti ödəndikdə müvafiq göstəricinin şaxələnmə səviyyəsi ölkə üzrə qənaətbəxş, əks halda isə qeyri-qənaətbəxş hesab edilir.

Cədvəl 3. Azərbaycanda elmi aktivliyin (Web of Science bazasında indekslişmiş məqalə sayı) və iqtisadi rayonlar üzrə ümumi məhsul buraxılışının diversifikasiya əmsallarının müqayisəsi

İL	2018	2017	2016	2015	2014	2013
Azərbaycanda elmi aktivliyin diversifikasiya əmsalı	1,09	1,19	1,22	1,21	1,08	1,03
Azərbaycanda iqtisadi rayonlar üzrə ümumi məhsul buraxılışının diversifikasiya əmsalı	1,41	1,43	1,44	1,47	1,40	1,39
Orta qiymət	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00

Mənbə: Clarivate Analytics [8] və AR DSK [10] məlumatları əsasında müəllifin hesablamaları

Bizim halda baxılan illər üzrə Azərbaycanda elmi aktivliyin diversifikasiya əmsalı 1,03-dən 1,22-yə qədər artmış, sonra isə 1,09 qədər azalmışdır. Orta qiymətin 3,00 olduğunu nəzərə alsaq görünür ki, ölkə üzrə elmin diversifikasiya əmsalı 1-dən bir qədər çoxdur ki, bunu da qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Azərbaycanda iqtisadi rayonlar üzrə ümumi məhsul buraxılışının diversifikasiya əmsalına baxanda isə görünür ki, burada da qiymət 1,39-dan 1,47-ə qədər artdıqdan sonra, onun qiyməti 1,41-ə qədər hər il azalma ilə müşayiət olunub. Bu qiymətlər də orta qiymət olan 3,00-dan kiçik olduğu üçün qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Cədvəl 3-dəki araşdırılan diversifikasiya əmsallarının illər üzrə biri-birinə uyğun gəlməməsi də müşahidə edilir. Yəni elmi aktivliyin və iqtisadi sahələr üzrə diversifikasiya əmsallarının biri-birinə yaxınlığı müşahidə edilmir və onlar tarazlıq səviyyəsindən aşağı qiymətlərlə xarakterizə olunurlar. Biz belə hesab edirik ki, diversifikasiya qiymətlərinin orta qiymətdən bir qədər yuxarı olması ölkə üzrə tarazlı inkişafın zəruri şərti kimi qəbul edilə bilər.

Nəticə

Tədqiqat işində aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

- ✓ Təhsil klasterləri sahəsində beynəlxalq təcrübə təhlil edilmişdir.
- ✓ Ölkə regionlarında təhsil klasterlərinin yaradılması perspektivlərini müəyyənləşdirilmək üçün Azərbaycanın regiondakı universitetlər üzrə 2013-2019-cu illər üçün elmi aktivlikləri (Web of Science bazasında indeksləşmiş məqalə sayı) və iqtisadi rayonlar üzrə ümumi məhsul buraxılışları araşdırılmışdır.
- ✓ Təhsil klasteri yaratmaq baxımından elm-təhsil müəssisələri və onların yerləşdikləri iqtisadi regionların güclü və zəif cəhətləri təhlil edilmişdir. Ölkə üzrə təhsil klasteri yaradıla biləcək güclü elm-təhsil müəssisələri müəyyən edilmişdir.
- ✓ Ölkədə təhsil klasterlərinin rüşeym halında olduğu müəyyənləşdirilmiş və onların inkişafı üçün tövsiyələr verilmişdir.
- ✓ Azərbaycanın regiondakı universitetlər üzrə 2013-2019-cu illər üçün elmi aktivliklərinin və onların yerləşdiyi iqtisadi regionların ümumi məhsul buraxılışı üçün diversifikasiya əmsalları hesablanmış və onların müqayisəsi aparılmışdır.
- ✓ Müəyyən edilmişdir ki, bu əmsalların qiymətləri arasında uyğunsuzluq var və onlar tarazlıq səviyyəsindən aşağı qiymətlərlə xarakterizə olunurlar.
- ✓ Diversifikasiya qiymətlərinin orta qiymətdən bir qədər yuxarı olması ölkə üzrə tarazlı inkişafın zəruri şərti kimi təsbit edilmişdir.

Təklif və tövsiyələr

Biz belə hesab edirik ki, universitetlər öz elmi aktivliyini artırmalı və həm də yerləşdikləri regionlarda öz profil istiqamətləri üzrə güclü biznes imkanlarına malik müəssisələr ilə sıx əlaqə yaradaraq elmi-təhsil klasterləri yaratmalıdırlar. Bu imkanlardan

istifadə etməklə universitetlər yerləşdikləri regionlarda iqtisadiyyatın çiçəklənməsinə və orada yaşayan vətəndaşların rifah halının yüksəlməsinə töhfə vermiş olurlar. Dolayısı ilə belə klasterlərin yaradılması təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, həmçinin təhsil xidmətləri və digər məhsulların ixracının genişləndirilməsinə, ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına və beləliklə də, ölkədə innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın qurulmasına müsbət təsir edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli iqtisadiyyat perpektivi üzrə strateji yol xəritəsi. Bakı. 2017;
2. Яковлева Е. И., Иванов П. Ю. Образовательный кластер как ресурс инновационного развития региона. Санкт-Петербургский образовательный вестник. 5(9), 2017, с.9-13;
3. Нанотехнологический словарь РОСНАНО. <http://thesaurus.rusnano.com>;
4. Михайлова Н. В. Мировой опыт реализации процессов кластеризации региональной экономики// Новые технологии. – 2007. - №4. –с.105-107;
5. Безруких Д. Б., Крюков А.Ф. Зарубежный опыт кластеризации в развитии экономики инноваций// Вестник КрасГау. -2013, №9, с. 14-23;
6. Антипова О. В., Киселева О.В. Модель оценки научно-образовательного кластера в регионе// Krasnoyarsk Science, 4(37), 2016. с. 122-138;
7. World Bank. 2018. Azerbaijan: The Role of Higher Education in Innovation. © World Bank.
8. www.webofknowledge.com – Clarivate Analytics təşkilatının rəsmi saytı;
9. Həsənlı Y., Tahirova G. Əmək bazarı göstəricilərinin iqtisadi sektorlar və regionlar üzrə diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi. Vergi xəbərləri, №6, 2010, s.19-26;
10. Azərbaycanın regionları. 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018. ARDSK. www.stat.gov.az.

SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA “VAHİD PƏNCƏRƏ XİDMƏTİ”NİN (“BİR PƏNCƏRƏ” SİSTEMİ) TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ: BEYNƏLXALQ NƏZƏRİYYƏ VƏ AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

E.Ə.Əlirzayev¹

¹i.f.d., Dövlət Sosial Müdafiə Fondu

Daxil olmuşdur: 14 Oktyabr 2019 ; qəbul edilmişdir: 10 Yanvar 2020.

Xülasə

Məqalədə beynəlxalq səviyyədə sosial müdafiə sistemlərinin, o cümlədən Azərbaycanda sosial-müdafiə sisteminin inkişafının növbəti və yeni mərhələsi kimi, sosial müdafiədə informasiya texnologiyalarının tətbiqinə əsaslanmaqla bütün sosial müdafiə xidmətlərinin “bir pəncərə” prinsipi əsasında vahid məkandan əhaliyə təklif edilməsi sahəsində beynəlxalq nəzəriyyələrin təhlili verilir, bu cür xidmətlərin Azərbaycanda tətbiqi imkanları, perspektivi, hüquqi-iqtisadi əsaslandırılması

Məqalədə həmçinin Azərbaycanın sosial müdafiə sisteminin, o cümlədən bu sistemin əsası kimi çıxış edən sığorta-pensiya sisteminin inkişafında, onun idarə edilməsində islahat tədbirlərinin, qərarların mahiyyəti və sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasında bir islahat tədbiri kimi yeri, rolu və mümkün təsirləri açılır.

Eyni zamanda dövlət sosial müdafiə xidmətlərinin əhaliyə təklifi üzrə təcrübədən keçmiş və aktual problemlərlə bağlı vəziyyət təhlil edilməklə, sistemdə proseslərin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri ilə bağlı mülahizə və təkliflər verilir.

Açar sözlər: sosial müdafiədə vahid pəncərə xidməti, “bir pəncərə” prinsipi, sosial xidmətlərin benefisiarı (kliyent), DOST Agentliyi, DOST mərkəzləri.

PROBLEMS OF APPLICATION OF "ONE-STOP-SHOP" (SINGLE WINDOW SERVICE (SWS) SYSTEM) IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL PROTECTION SYSTEM: INTERNATIONAL THEORY AND APPLICATION IN AZERBAIJAN

E. A. Alirzayev¹

¹PhD, State Social Protection Fund

Received: 14 October 2019 ; Accepted: 10 January 2020.

Summary

The article proposes international theory, application and perspectives in the field of provision of all social protection services to the population upon “single window” principle, based on the promotion of information technologies in social protection, as the next and a new stage of the development of global social protection systems, including the social protection in Azerbaijan, and the fundamentals, legal and economic justification and analysis of possibilities.

The essence of reforms, decisions and decisions made in the frame of development and management of the social protection system of Azerbaijan, including the insurance and pension system, which serves as the basis of this system, and the place, role and possible impacts of the social protection system as a reform measure to maintain the system, are also revealed in this article.

At the same time, analyzing the situation with encountered and contemporary problems of public social services offerings to the public, it provides feedback and suggestions on how to improve processes in the system.

Keywords: Single Window Service in social protection, principle of “single window”, beneficiary of social services (client), DOST agency, DOST centers.

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ «ЕДИНОГО ОКНА» (СИСТЕМЫ «ЕДИНОГО ОКНА») В РАЗВИТИИ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ: МЕЖДУНАРОДНАЯ ТЕОРИЯ И ПРИМЕНЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Е. А. Алирзаев¹

¹д.ф.э., Государственный Фонд Социальной Защиты

Резюме

В статье предлагаются международная теория, применение и перспективы в области предоставления населению всех услуг социальной защиты по принципу «единого окна», основанного на продвижении информационных технологий в сфере социальной защиты, в качестве следующего и нового этапа развития глобальных систем социальной защиты, включая социальную защиту в Азербайджане, а также основы, юридическое и экономическое обоснование и анализ возможностей.

В этой статье, также раскрыта суть реформ и решений, принятых в рамках развития и управления системой социальной защиты Азербайджана, в том числе страховой и пенсионной системы, которая служит основой этой системы, а

также место, роль и возможные воздействия системы социальной защиты как реформа меры по поддержанию системы.

В результате исследования, анализируя ситуацию с существующими и современными проблемами предоставления общественных социальных услуг населению, высказывается мнение и выдвигаются предложения в направлении совершенствования процессов в системе.

Ключевые слова: служба единого окна в социальной защите, принцип «единого окна», бенефициар социальных услуг (клиент), агентство DOST, центры DOST.

Sosial müdafiənin tarixində milli sosial müdafiə sistemlərinin inkişafı həmin sistemlərin zamanla dövlət tərəfindən məqsədyönlü olaraq müxtəlif rıçaqlar vasitəsilə tənzimlənməsinin nəticəsi kimi büruzə vermişdir.

Təqribən iki əsr bundan öncə əhalinin sosial cəhətdən müdafiəsinin ilkin-primitiv elementlərinin tətbiqindən başlayaraq sistem halında formalaşan və təbii olaraq, sonrakı dövrlərdə yaranan ehtiyaclardan qaynaqlanmaqla müxtəlif keyfiyyət dəyişiklikləri ilə təkmilləşən sosial müdafiə sistemləri informasiya əsri adlandırılan hazırkı dövrdə də yeni elementlərin mənimsənilməsilə formalaşmaqda davam edir.

Dünya miqyasında sistemli şəkil almaqla formalaşmış bütün milli sosial-müdafiə sistemləri ortaq nəzəriyyələrə söykənməklə, oxşar struktura və idarəetmə baxımından oxşar yanaşmalara əsaslanır. Hazırkı mərhələyə qədər sosial müdafiə sistemləri əsasən pensiya, müavinət, sosial yardım, məşğulluq, sosial reabilitasiya və digər sosial xidmət proqramları kimi istiqamətlər ehtiva olunmaqla, bir növ özünün “klassikləşmə” mərhələsini tamamlamışdır. Bu baxımdan, artıq əhalinin sosial müdafiə ehtiyacları qeyd olunanlarla məhdudlaşmır, həmin istiqamətlər üzrə xidmətlərin daha fərqli, daha asan və daha keyfiyyətli müstəvidə təklif olunması yeni prioritet ehtiyac kimi ortaya çıxır.

Sosial müdafiə sistemlərinin idarə olunmasında müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqinə, o cümlədən xidmətlərin əhaliyə təklifinin İKT-nin tətbiqi sayəsində elektron müstəviyə keçirilməsinə beynəlxalq səviyyədə, bütövlükdə müsbət meyil kimi müraciət edilir.

Təklif edilən sosial müdafiə proqramları bir çox hallarda məlumatsızlıq, coğrafi, mədəni, sosial, iqtisadi maneələr, həmçinin cəmiyyətdə sosial müdafiə üzrə xidmətlərin təminatçısı rolunda çıxış edən səlahiyyətli qurumların rolu və məsuliyyəti ilə əlaqədar şəffaflığın olmaması, həmin məsuliyyətlərin inzibati strukturlar tərəfindən müəyyənləşdirilməsində səriştə çatışmazlığı, sosial müdafiənin davamlılığının təmin olunmaması və sair səbəblərdən cəmiyyət tərəfindən tam miqyasda və effektiv istifadə olunmur. Bu baxımdan, informasiya texnologiyaları üzərində qurulmaqla sosial xid-

mətlərin paket şəklində həmin xidmətlərin benefisiarına (klientə) çatdırılmasının “vahid pəncərə xidməti” (ingiliscə - “Single Window Service” və ya “SWS”) prinsipinə əsaslanmaqla vahid məkan və ya platforma çərçivəsində təşkili sosial müdafiənin yeni aspekti və sosial müdafiəyə yeni yanaşma forması kimi çıxış edir. Bu mənada mövzu Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin növbəti inkişaf perspektivi baxımından aktualıq kəsb edir.

Yeni meyil kimi formalaşdığı üçün qeyd edilən mövzu üzrə yazılı mənbələrə az rast gəlinir və demək olar ki, mövzuya dair informasiyalar hələ ki, bununla əlaqədar müxtəlif səviyyədə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən aparılmış tədqiqat nəticələrini, müşahidələri, ayrı-ayrı ölkələrdə sistemin tətbiqi ilə bağlı konkret pilot layihələrin fəaliyyətinin və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsinə dair olmaqla, internet informasiya ehtiyatlarında cəmləşmişdir.

Xüsusən internet resurslarında, demək olar ki, eyni mənada işlədilən “Vahid pəncərə xidməti” və ona paralel şəkildə “bir pəncərə xidməti” və ya “bir pəncərə” prinsipi ifadələrinə (ingiliscə “One Stop Service” və ya “One Stop Shop”(OSS)) getdikcə daha çox rast gəlmək olur. Lakin mahiyyəti və əhatə baxımından “vahid pəncərə xidməti” (SWS) anlayışı daha geniş olmaqla, həmçinin özündə “bir pəncərə” (One Stop Shop (OSS)) prinsipini də birləşdirir [1;2;3].

“Vahid pəncərə xidməti” konsepsiya olaraq yeni hesab edilə bilməz, çünki sosial müdafiə sistemlərində tətbiq edilməzdən hələ illərlə əvvəl vergi, biznes-qeydiyyat, vətəndaşlara xidmətlə əlaqədar digər sektorlarda tətbiq edilmişdir. Xüsusilə son dövrlərdə dövlət sektorunun modernləşdirilməsi üçün vahid pəncərə xidmətinin tətbiqinə beynəlxalq təşkilatlar, şəbəkələr, donor təşkilatları, o cümlədən Dünya Bankı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (UNDP), ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAİD) tərəfindən milli hökumətlərə maliyyə və texniki dəstək verilməsinin təsiri ilə “vahid pəncərə” sisteminin tətbiqi miqyası daha da genişlənmişdir. 2017-ci ildə Dünya Bankının araşdırmasına əsasən, dünyanın 82 ölkəsində (əsasən Asiya, həmçinin Mərkəzi, Şimali və Şərqi Avropa, Şimali və Cənubi Amerika ölkələri) vətəndaşlara dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin bu və ya digər formada mövcudluğu müəyyən edilmişdir [1].

İnkişaf etmiş sosial müdafiə sistemlərinə malik ölkələrlə müqayisədə, xüsusilə iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan Afrika, Asiya, Latın Amerikasına ölkələrində (Braziliya, Çili, Hindistan, İndoneziya, Malayziya, Banqladeş və sair kimi keçid ölkələrində) sosial xidmətlərin təşkilinin “bir pəncərə” formatında aparılması imkanlarının yaradılması üzrə tətbiqini tapmış təcrübə və cəhdlər daha çox nəzərə çarpır [1].

Bu, əsasən həmin ölkələrdə vətəndaş əlçatanlığının (coğrafi yerləşmə, uzaqlıq, sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu, xərc tutumluluq, böhranlı vəziyyət və s. kimi sosial-iqtisadi hadisələrlə bağlı) və vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsilə (xüsusilə

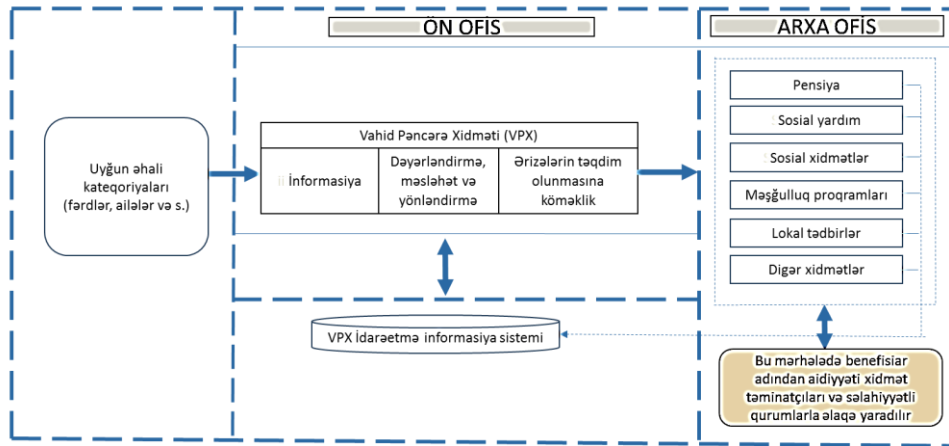
həssas hesab edilən əhali təbəqələri üçün) sosial müdafiə sisteminin cəlbediciliyinin artırılması və eyni zamanda yoxsulluğun azaldılmasına dəstək, təklif edilən sosial xidmətlərin benefisiarı (klient) ilə xidmət təminatçısı arasında yarana biləcək istənilən neqativ halların qarşısının alınması, bəzi hallarda isə xidmətlərin çatdırılmasının elektron formatda təşkili ilə iş qüvvəsinin azaldılması hesabına idarəetmə xərclərinin azaldılması, sistemin idarə edilməsində operativliyin və səmərəliliyin artırılması kimi məqsədlərə əsaslanır.

Sosial müdafiə sistemlərində isə “vahid pəncərə” prinsipinin ilk tətbiqi təcrübəsi hələ 1970-ci illərdə Avstraliyada baş vermişdir. Həmin vaxtda da hazırkı dövrdə də eynilə qiymətləndirildiyi kimi, “bir pəncərə xidməti”nin tətbiqində əsas məqsəd – vahid məkan vasitəsilə (mümkün olduqda qərar verilməsi səlahiyyəti də daxil olmaqla) müraciət edən şəxsi (klienti) bilavasitə digər aidiyyəti qurumlarla əlaqələndirmədən (və ya bir və ya iki məmurdan artıq səlahiyyətli şəxslə kontakt qurulmadan) vahid bir müraciət çərçivəsində, vahid məkanda, mümkün qədər kompleks şəkildə xidmətlərlə təmin edilməsi olmuşdur. Avropa məkanında isə bu tipli yanaşmalara 1990-cı illərin əvvəllərindən rast gəlmək olar və bu yanaşmalar 1990-cı illərin ikinci yarısından ilkin olaraq başlayaraq “e-hökumət” təşəbbüsləri və vətəndaş və ya klientə istiqamətlənmiş idarəetməyə nail olunması üçün inteqrasiyanın həlledici rolu vasitəsilə genişlənmişdir [2].

Hazırda bu istiqamətdə, artıq beynəlxalq səviyyədə müxtəlif ölkələrdə sosial müdafiə sistemi ilə bağlı sosial xidmətlərin İKT üzərində qurulan “bir pəncərə sistemi” (bu məzmununda başqa adlandırmalardan da istifadə edilir) prinsipi ilə təklifinin uğurlu və uğursuz təcrübəsi, eyni zamanda nəzəriyyəsi formalaşmışdır.

Əsasən internet informasiya ehtiyatlarında olmaqla sosial müdafiədə “bir pəncərə xidməti” anlayışı və ya modeli ilə bağlı vahid ifadələrə rast gəlinmir. Ölkələr üzrə yanaşma və miqyas baxımından fərqliliklər mövcud olsa da, ümumilikdə bu anlayışı belə ifadə etmək olar: Sosial müdafiədə “bir pəncərə xidməti” mərkəzləşdirilməmiş dövlət strukturlarına məxsus sosial müdafiə proqramlarının və məşğulluq xidmətlərinin həmin xidmətlərin benefisiarına (klientə) və ya potensial benefisiara lokal səviyyədə (icma, bələdiyyə, rayon, kənd və s.) vahid məkandan və ya platformadan çatdırılmasıdır (Şəkil 1):

E.Ə.Əlirzayev: Sosial müdafiə sisteminin inkişafında “vahid pəncərə xidməti”nin (“bir pəncərə” sistemi) tətbiqi problemləri: beynəlxalq nəzəriyyə və Azərbaycanada tətbiqi məsələləri

Şəkil 1. Sosial müdafiədə “vahid pəncərə xidməti”-nin tipik təşkilati-funksional strukturu (Şəkil beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

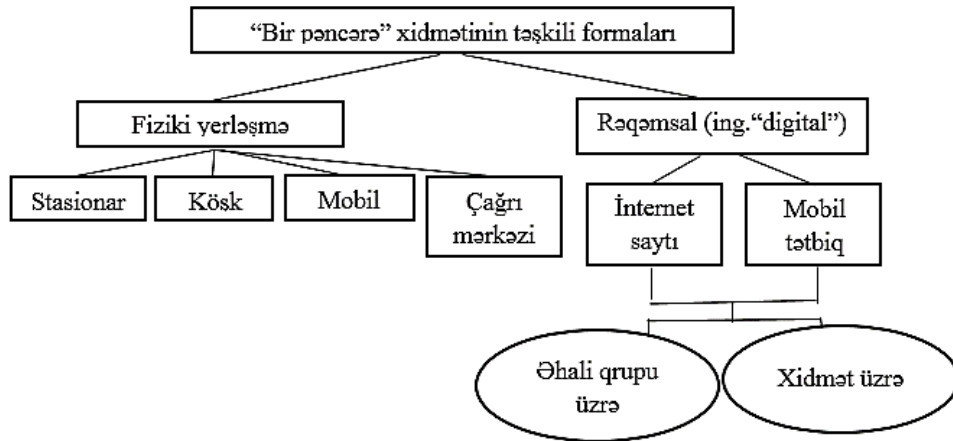
Formalaşan nəzəriyyələrdə sosial müdafiə sahəsində vahid pəncərə xidməti ümumi yanaşma baxımından üç kateqoriya üzrə təsnifatlaşdırılır: vahid müraciət məntəqəsi (ingilis dilində - “single referral point” və ya “first stop shop”), vahid giriş məntəqəsi (ingilis dilində - “single entry point” və ya “convenience store”) və “bir pəncərə” (ingilis dilində - “one-stop-shops”). “Vahid müraciət məntəqəsi” kliyenti mövcud xidmət sxemləri barəsində məlumatlandırır, kliyentin vəziyyətini dəyərlandırır və onu bilavasitə xidmət təminatçısına yönləndirir. Bu yanaşmada müəyyən güzəştlərdən faydalanmaq üçün qeydiyyatla görə kliyentlər son nəticədə özləri məsuliyyət daşıyırlar və bu tipli məkan bir qayda olaraq kənd səviyyəsində təşkil olunur. “Vahid giriş məntəqəsində” ərizələrin işlənməsi prosesinin kliyent adından bir və ya bir neçə sosial proqram təminatçısı tərəfindən təklif edilən xidmətlərdən istifadə hüququ və həmin xidmətlərə uyğunluğunun yoxlanılması ilə həm kliyentin, həm də xidmət təminatçılarının məsuliyyətinin azaldılması ilə nəticələnən çoxsaylı funksiyaların yerinə yetirilməsi təmin olunur və bu tipli məkan bir qayda olaraq bələdiyyə səviyyəsində təşkil olunur. “Bir pəncərə metodu”nun mahiyyəti isə kliyentlərin təklif edilən xidmətlərə hüquqlarının olmasının yoxlanılmasına və kliyentlərin qeydiyyatla alınmasına məsul qurumların vahid bir məkanda qruplaşdırılmasıdır. Belə məkanlarda bir qayda olaraq kliyentlə bilavasitə məmur deyil, müraciət edən kliyentin bütövlükdə bütün ehtiyaclarının qiymətləndirilməsinə, sənədlərin rəsmiləşdirilməsi və nəticələrin ötürülməsinə məsul sosial işçilər (sosial agentlər) əlaqəyə girir. Bir çox hallarda daha çox yuxarı səviyyələrdə tətbiqini tapan (kənd, icma və s. səviyyədə fərqli olaraq) bu tipli məkanlarda faktiki olaraq əlavə (yardımçı) xidmətlərin də göstərilməsi (bank, sığorta, ödəniş, notarius və s.) həyata keçirilir [4;5].

Mahiyyət və funksionallıq baxımından bu üç anlayışın bir-birilə bənzər olmasına baxmayaraq, sosial müdafiə sistemləri ilə əlaqədar “bir pəncərə” məfhumu ilə uyğun gələn “one stop shop” anlayışı tətbiq edilən əsas anlayış kimi çıxış edir.

Bu anlayış 1920-ci illərin sonu 1930-cu illərin əvvəllərində ABŞ-da ortaya çıxmışdır və eyni zamanda bu anlayışla eyni mənalı “one stop store”, “one stop source” anlayışlarına da rast gəlmək mümkündür və mənası – müştərilərin şəhərin bütün digər satış nöqtələrini gəzməyə ehtiyac qalmadan vahid bir məkanda və ya “bir dayanacaq”da ehtiyacları olan hər şeyi tapması imkanındır [4].

Sosial müdafiə sahəsində “vahid pəncərə xidməti” xüsusi bir model olmaqdan daha çox konseptuallıq kəsb etməklə, bir qayda olaraq spesifik fərqliliklər göstərir. Belə ki, sosial müdafiə sahəsində ayrı-ayrı dünya ölkələrində indiyədək tətbiq edilmiş “vahid pəncərə” layihələri, təbii olaraq, həmin ölkələrin yerli spesifik xüsusiyyətləri, o cümlədən həmin proqramların həyata keçirilməsində nəzərdə tutulmuş əsas məqsəd, mövcud resurs imkanları, siyasi iradə, əhatə olunan sosial müdafiə proqramları və sair kimi amillər nəzərə alınmaqla formalaşdırılır və həyata keçirilir.

“Bir pəncərə” xidmətinin təşkili imkanları aşağıdakıları əhatə edir (Şəkil 2.):

Şəkil 2: Beynəlxalq praktikada formalaşmış təcrübəyə əsasən dövlət qurumları tərəfindən göstərilən xidmətlərin “bir pəncərə prinsipi” ilə təşkili formaları

Mənbə: Dünya Bankı 2017.

Sosial müdafiə sahəsində vahid pəncərə xidmətinin tələb və təklif baxımından əsas potensial üstünlüklərini aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar (Cədvəl 1):

E.Ə.Əlirzayev: Sosial müdafiə sisteminin inkişafında “vahid pəncərə xidməti”nin (“bir pəncərə” sistemi) tətbiqi problemləri: beynəlxalq nəzəriyyə və Azərbaycanda tətbiqi məsələləri

Cədvəl 1: Sosial müdafiə sahəsində vahid pəncərə xidmətinin tələb və təklif baxımından əsas potensial üstünlükləri (Cədvəl beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Tələb baxımından	Təklif baxımından
Təklifdən istifadə üçün daha az zaman və xərc sərfiyyatı.	İntegrə olunmuş vahid elektron informasiya bazasından istifadə olunduğu üçün xidmətlərin təminatçısı olan qurumlar (dövlət) üçün məlumatların işlənməsi, qurumlararası məlumat mübadiləsi və nəticənin ortaya qoyulması ilə bağlı zamana və xərclərə qənaət. Süründürməçilik, korrupsiya və digər xoşagəlməz halların minimuma endirilməsi.
Təklif olunan xidmətlər, onlardan istifadə hüququnun olması barədə daha operativ və geniş məlumatlılıq	Faktiki təklif edilən xidmətlər (müxtəlif sosial xidmətlər, müavinətlər və s.) barədə kliyentin məlumatlı olması əminliyi; ilkin olaraq yalnız bir xidmət üzrə müraciət etmiş şəxsə vahid elektron informasiya bazasından istifadə etməklə eyni zamanda hüququ olduğu və ya sistem tərəfindən ehtiyacının müəyənləşdirilərək həmin şəxsə uyğun mövcud digər sosial müdafiə xidmətləri barədə informasiyanın dərhal verilməsi.
Kliyent üçün ilk müraciət edilən yerlə hədəfə alınmış nəticənin (eyni zamanda sonradan aşkarlanan ehtiyaclar üzrə digər nəticələrin) əldə olunması (təmin edilməsi) yerininin eyni olması	Kliyətlərin sosial ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi, müraciətlərə baxılması və xidmətlə təmin edilməsinin vahid mərkəzdən aparılması ilə bütövlükdə onların sosial müdafiəsinin daha operativ və keyfiyyətli idarə olunmasına və sosial müdafiədə nəticə etibarilə ümumvətəndaş məmnunluğuna nail olunması.

Qeyd etmək olar ki, 2007-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda dövlət idarəetməsində, həmçinin sosial müdafiə sahəsini də ehtiva etməklə şəffaflıq, sosial ədalətçilik, operativlik, texnoloji innovativlik (o cümlədən informasiya texnologiyalarının tətbiqi) kimi prinsiplərə əsaslanmaqla ardıcıl şəkildə qəbul edilən konsepsiyalar idarəetmənin müasir günün tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün infrastrukturun formalaşdırılmasına imkanlar yaratmışdır [5;6].

Azərbaycanda da dövlət idarəetməsində “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqinə 2007-ci ildən əsasən sahibkarlıq mühitinin əlverişliliyinin yüksəldilməsi, sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatının bu prinsip vasitəsilə vahid dövlət orqanından aparılmasını ehtiva edən vahid beynəlxalq praktikada da öz təsdiqini tapdığı kimi, biznes-vergi sahəsində hüquqi baza və mexanizmlərin formalaşdırılması ilə başlanılmışdır [7].

Azərbaycanda “bir pəncərə” prinsipinin bir sistem halında tətbiqini isə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq bütün dövlət orqanlarının elektron xidmətlərinin vahid platformada cəmləşdirildiyi “Elektron Hökumət” portalının 2010-cu ildən istifadəyə verilməsi ilə əlaqələndirmək olar. “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya

texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramının (Elektron Azərbaycan) təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam, “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 23 may 2011-ci il tarixli Fərman və digər normativ hüquqi aktların qəbul edilməsilə onun fəaliyyətinin hüquqi bazası təmin edilmişdir.

Bu xidmətlərin ilkin əlaqələndiricisi kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi (“ASAN xidmət”) yaradılması və onun sonrakı fəaliyyəti Azərbaycanda dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin vahid platformadan (məkandan) əhali üçün vahid və əlaqələndirilmiş formada əlçatanlığının təmin edilməsinin (təklif edilməsinin) fundamental təcrübəsini formalaşdırmışdır [8].

Təbiidir ki, 2012-ci ildə “ASAN xidmət”-in yaradılması və onun fəaliyyəti əvvəlcədən beynəlxalq təcrübə əsas götürülməklə, eyni zamanda lokal ehtiyaclar, milli xüsusiyyətlər və bir sıra innovativ yanaşma və tədbirlərin tətbiqi nəzərə alınmaqla təmin edilmişdir. Nəticə etibarilə hazırda “ASAN xidmət”, demək olar ki, dövlət xidmətlərinin əhaliyə (başqa sözlə “klientə”) təklif edilməsində özünəməxsus və kifayət qədər müvəffəqiyyətli model kimi, fikrimizcə, bu tipli bir xidmətin təşkili səviyyəsi və keyfiyyətinin əsas göstəricisi kimi çıxış edən vətəndaş məmnunluğu prinsipinin yüksək dərəcədə təmin edilməsi ilə eyni zamanda tədqiqat obyektini olaraq beynəlxalq dairələr tərəfindən araşdırılır və Azərbaycanda formalaşmış təcrübədən istifadə olunmasına çalışılır. Vahid pəncərə xidmətinin əsaslarına mövzunun əvvəlində toxunduğumuz və əsas cəhətlərini verməklə açmağa çalışdığımız xüsusiyyətləri nəzərə aldıqda, göstərdiyi xidmətlərin çoxsahəliliyi və klientin yalnız faktiki problemi üzrə müraciətinə baxması, ayrı-ayrı xidmətlərə eyni zamanda müraciət edilməsi, ehtiyac olduqda müraciət məsuliyyətinin klientin bilavasitə özünə aidliyi, eyni zamanda müxtəlif sahələri əhatə edən dövlət xidmətlərinin vahid məkanda həmin sahə üzrə müstəqil məsuliyyətə əsaslanan fəaliyyəti və ən əsası xidmətlərin yalnız bir əməkdaşla (şəxslə) kontakta girilməməsi ilə əldə olunması kimi xüsusiyyətlər “ASAN xidmət”-in bir vahid pəncərə xidməti üzrə daha çox “convenience store” modelinə (yuxarıda qeyd olunmuşdur) aid olmasını təsdiq edir. Belə təsəvvür etmək olar ki, “ASAN xidmət” əsas məqsəd və hədəfləri aydın olmaqla, bilavasitə dövlətin adından onun çoxsahəli xidmətlərinin əhaliyə ən asan üsulla çatdırılması məqsədini daşımaqla, dövlətin yerinin və təsirinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Əlbəttə, bu tipli model təbii olaraq öz mahiyyətindən də irəli gələrək dövlət tərəfindən əhaliyə göstərilən xidmətlərin çox hissəsini əhatə edən sosial müdafiə sahəsinin çoxşaxəli və çoxsaylı funksiyaları üzrə xidmətlərinin ayrıca bir altstruktur və ya digər bir formada ayrıca, lakin eyni məkan daxilində və ya çərçivəsində keyfiyyətli təklifini mümkün hesab etmək olar. Dünya

E.Ə.Əlirzayev: Sosial müdafiə sisteminin inkişafında “vahid pəncərə xidməti”nin (“bir pəncərə” sistemi) tətbiqi problemləri: beynəlxalq nəzəriyyə və Azərbaycanda tətbiqi məsələləri

təcrübəsində də sosial müdafiə sahəsi üzrə xidmətlərin vahid pəncərə prinsipi ilə təklifi məhz bu məqsədlə təsis edilmiş ayrıca qurumlar tərəfindən aparılır.

Hazırda onun “ASAN xidmət”in göstərdiyi xidmətlər içərisində sosial müdafiə sahəsinə aid olan yeganə xidmət – əmək pensiyalarının təyin edilməsidir və bu, daha çox əmək pensiyasının təyin edilməsinin təşkili məqsədini daşımaqla, zəruri sənədlərin qəbulu, həmin sənədlərin baxılması üçün hazırkı arxa ofisə, yəni müvafiq aidiyyəti dövlət qurumuna (Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna) ötürülməsi və son nəticənin müraciət edən şəxsə (klientə) çatdırılması mahiyyətini daşıyır.

Dünya ölkələrinin praktikası sosial müdafiə sahəsi üzrə “bir pəncərə” prinsipinə əsaslanması hədəfə alınaraq göstərilən xidmətlərin digər sektorlardan olan xidmətlərlə birgə klientə çatdırılmasından daha çox, onsuz da bir-birilə bu və ya digər qaydada bağlılığı olan sosial müdafiə sahəsinə aid xidmətlərin məhz bu sahə üzrə xidmət göstərilməsində ixtisaslaşmış formatda fəaliyyət göstərən platforma üzərindən (qurum və s. vasitəsilə) təqdim edilməsinin daha səmərəli və buna görə də, hökumətlər tərəfindən daha çox müraciət edilməkdə olan seçim kimi önə çıxdığını göstərir. Bu zaman əksər hallarda xidmətlərin təklifi sosial müdafiə sisteminin bütün xidmətlərini əhatə etməyərək, ilkin növbədə ehtiyacların və xidmətin təklifinin son effektivliyinin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsinə əsaslanmaqla, ilk növbədə klientə çatdırılması ən asan və ya eyni zamanda xərctutumlu yolla həyata keçirilə bilən xidmətlərin inteqrasiyası təmin edilir.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının hazırkı səviyyəsində əhalinin sosial müdafiə ehtiyacları, eyni zamanda qloballaşan idarəetmə münasibətləri fonunda əhalinin bütövlükdə sosial müdafiə sistemində yaşamasındakı dəyişmələr dövlət institutunu tərəfindən onun yeni tələblərə uyğunlaşdırılmasını zərurətə çevirir. Belə ki, XX əsrin sonlarında suveren dövlət quruculuğunun ilkin dövrlərində yaşanan böhranlı sosial-iqtisadi vəziyyət bu məsələlərin həmin dövrdə əhalinin ehtiyacları iyerarxiyasında, təbii olaraq, aşağı səviyyələrdə qalmasını şərtləndirməsinə baxmayaraq, həyat səviyyəsinin yüksəlməsilə sosial müdafiə sahəsində dövlət tərəfindən təklif olunan xidmətlərin təklifi formalarına münasibətdə əhali və ya istehlakçıların tələbləri də keyfiyyətə yeni müstəviyə keçir. Artıq istifadəçi təklif olunan dövlət xidmətlərindən, o cümlədən sosial müdafiə sahəsi üzrə istifadə edə biləcəyi və ya hüququnun olduğu xidmətlərdən bir platforma və ya məkan üzərindən qarşılıqlı əlaqələndirilmiş şəkildə və daha çox elektron formada yararlanmağa üstünlük verir. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və tətbiqi bu prosesin əsas hərəkətvericisi kimi çıxış edir.

Azərbaycanda dövlət idarəetməsinin bütün sahələrində, o cümlədən sosial müdafiə sahəsində informasiya texnologiyalarının cəmiyyətin həyatına tətbiqi hazırkı dövrdə dövlətin sosial-iqtisadi maraqları dairəsinin tərkib halqasıdır. Sosial müdafiə sahəsi

üzrə göstərilən xidmətlər üzrə, xüsusilə də sosial müdafiə sektorunda əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilməli olan vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsinə beynəlxalq inteqrasiya şəraitində informasiya texnologiyalarının tətbiqinə əsaslanmayan infrastruktur olmadan nail olunmasının qeyri-mümkünlüyü hökumət tərəfindən şərtsiz qəbul edilir və onun tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi yeridilən dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Ölkədə informasiya texnologiyalarının tətbiqinin genişlənmə dərəcəsini və ya imkanlarını anlamağa imkan verən aşağıdakı baza informasiya bu sahədə bu əsasda seçimin doğru aparıldığını hesab etməyə imkan verir (Cədvəl 2):

Cədvəl 2. Azərbaycanda informasiya texnologiyalarının inkişafının əsas infrastruktur göstəriciləri

Göstəricilər	2005	2008	2011	2014	2017
Əhalinin hər 100 nəfərinə düşən sabit şəbəkə telefonlarının sayı, ədəd	13	15	16	17	15
Əhalinin hər 100 nəfərinə düşən mobil telefon abunəçilərinin sayı, abunəçi	27	70	104	107	104
Əhalinin hər 100 nəfərinə düşən İnternet istifadəçilərinin sayı, nəfər	8	17	65	75	79
Mobil rabitə ilə əhatə olunmuş ərazidə yaşayan əhalinin ölkə əhalisində xüsusi çəkisi, faizlə	99,0	99,0	99,8	99,8	100,0
Ay ərzində İnternetdən 20 saatlıq istifadə üçün orta tarif, manat	5,0	2,1	1,5	1,3	1,2
İnternetdən istifadə tarifi adambaşına düşən orta aylıq ümumi milli gəlirə nisbəti, faizlə	4,3	0,9	0,5	0,2	0,2
Ay ərzində 100 dəqiqə mobil danışıq üçün orta tarif, manat	18,0	9,0	7,4	6,9	6,6
Mobil danışıq tarifi adambaşına düşən orta aylıq ümumi milli gəlirə nisbəti, faizlə	15,5	3,4	2,4	1,4	1,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.

Hesab edirik ki, artıq, ölkədə bütün sosial müdafiə xidmətlərinin vahid məkan və ya platformadan “bir pəncərə” prinsipi əsasında əhaliyə (klientə) təqdim edilməsinin təşkili üçün ölkədə zəruri baza formalaşmışdır. Belə ki, dövlət orqanlarının informasiya ehtiyatları arasında qarşılıqlı əlaqəyə və mübadiləyə əsaslanan elektron hökumət sisteminin formalaşmış praktikasını müsbət qiymətləndirmək olar. Artıq, bilavasitə bu platforma vasitəsilə bir sıra dövlət orqanlarının elektron informasiya ehtiyatları birləşdirilmiş və sistemin fəaliyyəti həmin qurumlar arasında qarşılıqlı məlumat mübadiləsi şəraitində həyata keçirilir (Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin (bundan sonra – ƏSSMN) Daxili İşlər Nazirliyinin elektron informasiya bazasına (şəxsiyyət vəsiqəsi və s. üzrə məlumatlar) zəruri məlumatların əldə edilməsi üzrə real vaxt rejimində daxil olma imkanları istifadə edilir).

2018-ci ilin oktyabr ayında ƏSSMN tərəfindən açıqlanan məlumata görə, ƏSSMN tərəfindən elektron hökumət portalına inteqrasiya edilmiş sosial müdafiə xidmətlərin sayı 30-a yaxın olmaqla, istifadə statistikasını dinamik artıma malik olmuşdur. Təkcə 2018-ci ilin ilk 9 ayında elektron hökumət portalına ƏSSMN tərəfindən inteqrasiya edilmiş elektron xidmətlərindən istifadə üzrə 7,8 milyon müraciət qeydə alınmışdır. Ən çox müraciət olunan xidmətlər isə “Əmək müqaviləsi bildirişlərinin qeydiyyatına alınması və bu barədə işəgötürənə məlumatın verilməsi” (2 782 963 dəfə və ya 35,9 faizi), “Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə hesabatların təqdim edilməsi” (1 289 574 müraciət və ya 16,7 faizi), “İş yerinə dair arayış” (489 712 müraciət), “Tibbi-sosial ekspert komissiyasında sonuncu müayinəyə dair məlumatın verilməsi” (428 114 müraciət), “Əmək müqaviləsi bildirişləri barədə məlumatların işçilər tərəfindən əldə edilməsi” (308 150 müraciət), “Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlə bağlı haqq-hesab cədvəlinin təqdim edilməsi” (237 940 müraciət) və digərləri olmuşdur [9].

2017-ci ilin birinci rübünün yekunu üzrə dərc edilmiş “Elektron hökumət” bülleteni ilə açıqlanan məlumatlara əsasən, həmin dövrə sistem vasitəsilə 42 xidmət təminatçısı tərəfindən (dövlət orqanı, qurumu və s.) təqdim edilən cəmi xidmətlərin sayı 396 olmuşdur [10].

Müəyyən etmək olur ki, bu platforma vasitəsilə ən çox sayda xidmət təklif edən ilk üç xidmət təminatçıları sırasında 3-cü sırada görünməsinə baxmayaraq (Vergilər Nazirliyi – 57, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi – 37, ƏSSMN – 28), xidmətlərə müraciətlərin sayına görə 1-ci sırada qərarlaşmış və ümumilikdə 4,5 milyon cəmi müraciət sayından 2,6 milyonu və ya 57,8 faizi ƏSSMN tərəfindən təklif edilən xidmətlərin payına düşmüşdür.

Yuxarıda qeyd olunan statistik göstəriciləri cari vəziyyətdə, həmçinin sosial müdafiə sahəsi üzrə xidmətlərin Azərbaycanda elektron müstəvidə təklifinin və ona hazırlığın və ya elektronlaşdırılmasına tələbin səviyyəsini və buna adekvat olaraq elektronlaşdırmanın dərinləşdirilməsi istiqamətində qərar qəbuluna ehtiyacın tezliyinin müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi mənasında ölçü meyarı kimi də qiymətləndirmək olar.

Xüsusilə son dövrlərdə dövlət orqanları tərəfindən əhaliyə göstərilən xidmətlərin elektronlaşdırılmasının gücləndirilməsi ilə bağlı hökumət tərəfindən daha sıxıqla qərarlar (qanunlar, fərmanlar, sərəncamlar və s.) qəbul edilir. Bu, eyni zamanda daxili tələblə yanaşı, beynəlxalq tələblərə uyğunlaşma ehtiyacı nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

“Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 9 avqust tarixli 229 nömrəli Fərmanı ilə ƏSSMN-nin tabeliyində “Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi” publik hüquqi şəxsin (DOST

Agentliyi) yaradılması Azərbaycanada sosial müdafiə sahəsi üzrə xidmətlərin tam mənadada “bir pəncərə” prinsipi ilə təqdim edilməsinin əsasının qoyulması hesab edilməlidir. Qeyd olunan Fərmanla eyni zamanda yerlərdə DOST mərkəzlərinin yaradılmasına qərar verilmişdir.

Qeyd olunan yeni idarəetmə strukturu Azərbaycanada sosial müdafiə sisteminin islahatları baxımından olduqca aktual əhəmiyyət kəsb etməsilə yanaşı, fikrimizcə, onun fəaliyyətliliyinin təmin edilməsi üçün aşağıdakı məsələlərin həlli prioritet mahiyyətə malikdir:

✓ Ölkədə elektron hökumətin inkişafı üçün münbit infrastrukturun formalaşdığını da nəzərə alaraq, beynəlxalq praktikada sosial müdafiə sahəsində tətbiq edilməkdə olan “vahid pəncərə xidməti”nin (ingiliscə “Single Window System” və ya “SWS”) beynəlxalq nəzəriyyədə formalaşmış kateqoriyalarından birinin model kimi qəbul edilməklə Azərbaycan halında optimal seçim olaraq qəbul edilməsi və ya həmin standart modelin lokal xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla uyğunlaşdırılması və ya “milliləşdirilməsi” (Müvafiq fərmanda mərkəzlərin fəaliyyətində “bir pəncərə” prinsipinin əsas götürülməsinə baxmayaraq, sözügedən modellərin regional baxımdan diferensiasiyası imkanlarının nəzərdə saxlanması daxil olmaqla);

✓ Mərkəzin (mərkəzlərin) yaradılacağı bölgələrin müəyyənləşdirilməsi üçün ümumi hədəf və məqsədə uyğun başlıca seçim meyarının və ya meyarlarının müəyyənləşdirilməsi (mərkəzlərin yaradılması ilə bərabər sosial müdafiə sisteminin məcmu xərclərinin minimum səviyyədə saxlanması və ya azaldılması, daha çox əhali kateqoriyasının əhatə olunması, kiçik əhatə dairəli, lakin pilot layihə kimi daha dayanıqlı fəaliyyət praktikasının əldə olunması və növbəti perspektivdə regional genişləndirilməsi, sosial müdafiə sistemi ilə bağlı ictimai rəyin yenidən formalaşdırılması, dövlətin ümumi siyasətinə uyğunluğun təmin edilməsi və s.) əsasında variantların qiymətləndirilməsilə təhlillərin aparılması və təkliflərin ortaya qoyulması;

✓ Mərkəzin fəaliyyətinin İKT-yə söykənməsini nəzərə alaraq Mərkəzlərin fəaliyyəti ilə əlaqədar konsepsiyanın hazırlanaraq yekunlaşdırılmasından daha əvvəl Mərkəzlərə xidmətləri inteqrasiya ediləcək dövlət orqanlarının “bir pəncərə” prinsipi ilə fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün elektron informasiya ehtiyatlarının inkişaf etdirilərək və ya yaradılaraq birləşdirilməsinin və zəruri informasiyalara qarşılıqlı giriş imkanının mümkünlüyünün böyük ölçüdə təmin edilməsi;

✓ Mərkəzlərin yaradılması ilə ölkədə sosial müdafiə institutunun daha mütərəqqi müstəviyə transformasiyasını qəbul etməklə işçi sayının ixtisarı və ya ştatların ləğvi, strukturun yenidən formalaşdırılması ilə bağlı qərarlılığın ortaya qoyulması.

Lakin yuxarıda sadalananlarla yanaşı, hökumət tərəfindən bu mərkəzlərin konkret olaraq kifayət qədər qısa zaman kəsiyində yaradılmasının təmin olunması məsələsini

E.Ə.Əlirzayev: Sosial müdafiə sisteminin inkişafında “vahid pəncərə xidməti”nin (“bir pəncərə” sistemi) tətbiqi problemləri: beynəlxalq nəzəriyyə və Azərbaycanda tətbiqi məsələləri

nəzərə alındıqda, hesab edirik ki, mərkəzlərin yaradılacağı bölgənin seçimi ilə bağlı aşağıdakı istiqamətlər, müəyyən mənada, daha çox prioritet qazanır:

✓ Mərkəzlərin yaradılmasında bütün Azərbaycanın bütün inzibati rayonları üzrə ayrılıqda və ya regional mərkəzlərin yaradılmasına ilk növbədə çalışılmaması və sosial müdafiə sahəsi kimi bir spesifik sahə üzrə vahid mərkəzdən çoxsaylı xidmətlərin göstərilməsi üçün “bir pəncərə” prinsipinə əsaslanmaqla idarəetmə təcrübəsi olmaması səbəbindən və bu mənada ölkədə yenilik olduğundan, eləcə də konkret bir müddətdə regional genişlənməsinin ilkin məqsədlər sırasında dayanmadığından seçim edilməsində ölkə paytaxtı Bakı şəhərində və onun sosial-iqtisadi problemlərin və ya başqa sözlə, sistem üçün sosial “yükün” daha az olduğu müəyyən edilən rayonda mərkəzin yaradılması;

✓ Yaradılacaq mərkəzlərdə sayının və inteqrasiya mümkünlüyünün əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsinə baxmayaraq, sosial müdafiə sistemi üzrə xidmətlərin hamısının bütövlükdə və ya eyni zamanda həmin mərkəzlərə inteqrasiya edilməsinə çalışılmaması və inteqrasiyası və ilk olaraq təklif edilməyə texniki cəhətdən tam hazır olan xidmətlərin əhaliyə (klientə) təklif edilməsi;

✓ Bu əsasda qazanılan təcrübə, o cümlədən qarşılaşılan problemlər, fəaliyyətin təmin olunması ilə bağlı hüquqi, inzibati, təşkilati boşluqlar, zəif cəhətlər nəzərə alınaraq fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi və xidmət təklifinin kəmiyyət və regional genişlənməsinin təmin olunması;

✓ DOST Agentliyin yaradılması və qısa müddət ərzində fəaliyyətinin təmin olunması ilə əlaqədar qarşıya çıxan vəzifələr eyni zamanda ölkədə əhaliyə göstərilən xidmətlərin elektronlaşdırılması ilə bağlı mövcud boşluqların və ya həllini tapmamış problemlərin aradan qaldırılmasını labüd istiqamət kimi önə çıxarır.

Təsadüfi deyil ki, ölkədə əhaliyə göstərilən xidmətlərin elektron qaydada həyata keçirilməsi istiqamətində indiyədək görülmüş əhəmiyyətli işlərə baxmayaraq, sosial sahənin əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat istiqamətlərində vətəndaşlara göstərilən xidmətlər üzrə operativliyin, şəffaflığın, informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə idarəetmədə innovativliyin təmin edilməsi, süründürməçilik və bu kimi digər neqativ halların aradan qaldırılmasının hədəf alınması, xüsusilə xidmətin mahiyyətindən və fəaliyyət quruluşundan irəli gələrək mümkün olduğu təqdirdə tam elektronlaşdırılmasının təmin edilməsi məqsədilə “Əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat sahələrində elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 5 sentyabr tarixli Fərmanı imzalanmış və bununla ƏƏSMN-nin mövcud fəaliyyət istiqamətləri üzrə əhaliyə göstərilən xidmətlərin vahid platforma üzərindən təklif edilməsinin elektron formada təqdim edilməsini nəzərdə tutan “e-sosial” internet portalının növbəti üç ay ərzində formalaşdırılmasına qərar verilmiş, 2018-ci ilin noyabr ayından istifadəyə verilmiş “e-sosial”

internet portalı (www.e-sosial.az) vətəndaşlara onlar barədə toplanmış sosial xarakterli məlumatlara (əmək müqaviləsi, fərdi uçot, pensiya kapitalı, sosial təminat növləri, torpaq-pay mülkiyyəti, əlillik, reabilitasiya və s. üzrə) real vaxt rejimində giriş imkanı verməklə sosial müdafiə hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malikdir ki, bu da bu prosesdə ictimai nəzarətin funksiyasının yerinə yetirilməsinə şərait yaradır, eyni zamanda sistemin fəaliyyəti isə informasiya texnologiyalarına əsaslanmaqla, “android” əməliyyat sistemi və yaxın perspektiv üçün isə “İOS” əməliyyat sistemi vasitəsilə mobil tətbiq platformasında təqdim olunması nəzərdə tutulur. Artıq portala yarandığı 4 ay müddətində 100 mindən çox vətəndaş baxış və 20 mindən çox aktiv istifadəçi sayı qeydə alınmışdır [11;12].

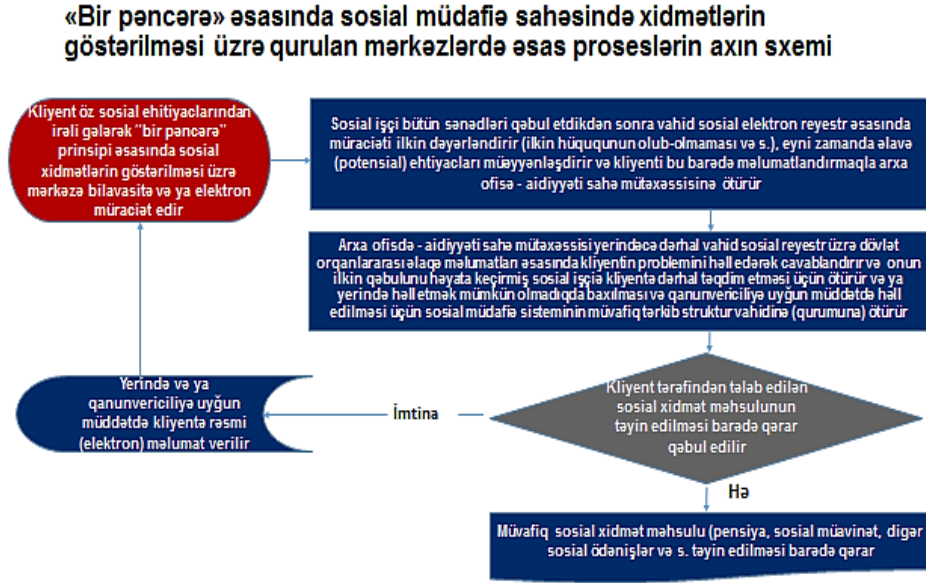
Eyni zamanda bu fərmanda ölkədə pensiya təyinatı prosesinin tam avtomatlaşdırılmasının təmin edilməsi, eləcə də sosial müdafiə ilə bağlı yuxarıda sadalanan sahələr üzrə xidmətlərin elektron qaydada həyata keçirilməsi üçün “ASAN Xidmət” qarşısında elektron hökumət portalının bazasında digər əlaqədar dövlət qurumları ilə elektron informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsinin təşkili ilə bağlı məsuliyyətin müəyyən edilməsi başlıca hədəflərdən biri kimi nəzərə çarpır (Bundan əvvəl 2018-ci ildə müvafiq fərmanla elektron hökumət sahəsində dövlət siyasəti və tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi, dövlət elektron informasiya ehtiyatlarının idarə olunması, onlar arasında inteqrasiyanın təmin edilməsi və digər səlahiyyətlər “ASAN Xidmət”ə həvalə edilmişdir).

Qeyd olunanlar nəzərə alındıqda, fikrimizcə, Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində daha geniş məfhum olaraq “vahid pəncərə xidməti”nin inteqral kateqoriyası kimi “bir pəncərə” prinsipinə əsaslanmaqla və sosial-müdafiə sahəsi üzrə xidmətlərin vahid platforma üzərindən İKT əsaslı “One Stop Shop” tipli mərkəzlərinin yaradılması və fəaliyyətinin təmin olunması üçün ölkədə yetərli hüquqi, maddi-texniki, texnoloji, sosial-iqtisadi baza və ya əsaslar formalaşmışdır və beynəlxalq praktikada formalaşmış təcrübəyə əsasən dövlət qurumları tərəfindən göstərilən xidmətlərin “bir pəncərə prinsipi” təşkili formalarına dair Şəkil 2-də göstərilmiş bütün təşkil formalarının Azərbaycanda tətbiqi üçün real infrastruktur mövcuddur. (Düşünürük ki, bu məqsədlə ölkədə yaradılmasına qərar verilmiş “DOST Agentliyi” mərkəzlərinin qeyd olunan platforma tipi və beynəlxalq təcrübədə mövcud müvafiq təşkil formaları (stasionar, köşk (kiosk), çağrı mərkəzi, internet saytı, mobil tətbiq və s.) əsas götürülərək qurulması daha məqsədəuyğun olardı).

Eyni zamanda hesab edirik ki, “bir pəncərə” prinsipi əsasında sosial müdafiə sahəsində xidmətlərin göstərilməsi üzrə qurulan mərkəzlərdə müraciət edən şəxslərlə (klient) kommunikasiyanın təşkilinin yalnız sosial işçilər vasitəsilə aparılması yolu ilə təmin olunmasının mühüm cəhət kimi nəzərdə saxlanılması məqsədəuyğun yanaşma kimi

E.Ə.Əlirzayev: Sosial müdafiə sisteminin inkişafında “vahid pəncərə xidməti”nin (“bir pəncərə” sistemi) tətbiqi problemləri: beynəlxalq nəzəriyyə və Azərbaycanda tətbiqi məsələləri

qəbu edilə bilər. Şərti model çərçivəsində bununla bağlı axın proseslərinin təsvirini aşağıdakı kimi verə bilərik (Şəkil 3):

Şəkil 3. Mərkəzlərdə əsas proseslər

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Nəticə

Bununla belə, düşünürük, ümumilikdə qeyd olunan tipli mərkəzlərin yaradılmasının mümkün əsas sosial-iqtisadi nəticələri aşağıdakıları əhatə edir:

✓ Dövlətin ali məqsədinə uyğun olaraq insanın sosial təminat hüquqlarının daha effektiv təmin edilməsinə nail olunması ilə eyni zamanda dövlətçiliyin, o cümlədən sosial təminat sahəsi üzrə dövlət idarəetməsinin gücləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması [13];

✓ Əhəlinin (xidmət təklif edilməsi baxımından “kliyənt”in) daha rahat, az vaxt və xərctutumlu əsasda, etibarlı, dəqiq və düzgün informasiya ilə təmin edilməklə daha keyfiyyətli xidmət təklifinin təşkili mühitində bütün sosial müdafiə ehtiyacları üzrə problemlərinin eyni zamanda vahid müraciət əsasında qiymətləndirilməsi əsasında operativ həlli (bilavasitə şəxsən müraciət əsasında və ya elektron formada (internet saytı, mobil tətbiq və s. imkanlar vasitəsilə));

✓ Sosial müdafiə sistemi və onun əhəliyə göstərilən xidmətləri üzrə daha yüksək məlumatlılıq səviyyəsinin təmin olunması;

✓ Mərkəzlərin yaradılması və fəaliyyətinin İKT-nin tətbiqi sayəsində mümkünlüyünü, eyni zamanda belə mərkəzlərin yaradılmasında əsas məqsədlər və hədəflər

nəzərdə saxlanılaraq ölkədə sosial müdafiə institutunun yeni və daha mütərəqqi müstəviyə transformasiyasını qəbul etməklə bu sahə üzrə hazırda xidmətlərin əhaliyə göstərilməsi üzrə mövcud işçi sayının ixtisarı və ya statların ləğvi, bu zərurətin təxirə salınmaması ilə ƏƏSMN sistemi tərkibində təşkilati quruluş və ya strukturunda dəyişikliklərin edilməsi;

✓ Beynəlxalq səviyyədə sosial xidmətlərin əhaliyə çatdırılmasındakı vacib roluna baxmayaraq, Azərbaycanda yalnız son illərdə daha çox nəzəri əsaslar üzərində formalaşmağa başlamaqla (ali məktəblərdə “Sosial iş” ixtisasının son illərdə tədrisinə başlanılması, məzun kütləsinin getdikcə artmasına baxmayaraq, peşəkar so-sial işçi institutunun mövcud olmaması səbəbindən həmin ixtisas üzrə tələb və təklif uyunsuzluğunun mövcudluğu) sosial müdafiə sahəsinin təkmilləşməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan əhatəli sosial iş institutunun təşəkkül tapması;

✓ Bununla yanaşı, beynəlxalq praktikada sosial müdafiə sahəsi üzrə “bir pəncərə” prinsipi ilə qurulan mərkəzlərin əksər hallarda, əsasən məşğulluq və digər əlavə xidmətləri göstərdiyi halda, Azərbaycan təmsalında layihələndirilən mərkəzlərin, bütövlükdə ölkənin sosial müdafiə sistemində mövcud olan bütün xidmətlərin proses olaraq qiymətləndirilməsilə yaradılacaq mərkəzlərə inteqrasiyasının təmin olunmasının planlaşdırılması onu digər beynəlxalq milli modellərdən fərqləndirən, eyni zamanda dünya təcrübəsinin tərkib hissəsi kimi yeniliyinə işarə edən səciyyəvi cəhəti kimi qəbul edilə bilər.

Ədəbiyyat

- 1.<http://documents.worldbank.org/curated/en/141471507703727123/pdf/120345-REVISED-World-Bank-KPS-Report-01-OSS-V2-3-Full.pdf>;
- 2.<https://www.giz.de/expertise/downloads/giz2017-en-single-window-services-workshop-report.pdf>
file:///F:/ILO%20_%20Social%20Protection%20Platform%20_%20Theme%20_%20Single%20Window%20Service_%20Integrating%20Social%20Policies%20and%20Delivery%20of%20Social%20Protection%20Floors.html;
https://en.wikipedia.org/wiki/One_stop_shop#cite_note-1
- 3.Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiyanın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 28 iyul tarixli 2292 nömrəli Sərəncamı;
- 4.“Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın və “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 5 sentyabr tarixli 2421 nömrəli Sərəncamı;
<http://vergiler.az/art-view/6689/>
- 6.“Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 13 iyul tarixli 685 nömrəli Fərmanı;
<http://www.mlspp.gov.az/az/pages/17/39/information/1304> (açıqlanma tarixi: 24.10.2018)
<http://www.e-gov.az/home/getfile/1747> (səh. 18)

E.Ə.Əlirzayev: Sosial müdafiə sisteminin inkişafında “vahid pəncərə xidməti”nin (“bir pəncərə” sistemi) tətbiqi problemləri: beynəlxalq nəzəriyyə və Azərbaycanda tətbiqi məsələləri

<http://sosial.gov.az/post/2219> (açıqlanma tarixi: 15.04.2019)

7. “Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 9 avqust tarixli 229 nömrəli Fərmanı;
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat sahələrində elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi haqqında” 5 sentyabr 2018-ci il tarixli 258 nömrəli Fərmanı;
https://www.azertag.gov.az/xeber/Ilk_DOST_merkezi_Bakinin_Yasamal_rayonunda_yaradilacaq-1193159 (açıqlanma tarixi: 11.09.2018)
9. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
10. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 20 fevral tarixli 854 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”;
12. “Evdə (səyyar) sosial xidmətin göstərilməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 yanvar 2013-cü il tarixli 17 nömrəli Qərarı.

QLOBAL DƏYƏR ZƏNCİRLƏRİ VƏ ONLARIN AQRAR SAHƏDƏ VÜSƏT ALMASI

R.R.Mustafayeva¹

¹i.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

¹e-mail: mustafaevamramina@mail.ru

Daxil olmuşdur: 19 sentyabr 2019 ; qəbul edilmişdir: 09 oktyabr 2019 .

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi qlobal dəyər zəncirlərinin (QDZ) mahiyyəti, yaranması və inkişafı mərhələlərini araşdırmaq, qlobal dəyər zəncirinin genişlənməsinin beynəlxalq ticarətə təsirini və QDZ birbaşa və yaxud dolaylı olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və məhsuldarlığın yüksəlməsində təsirini öyrənməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi elmi sistemli təhlil və müqayisə, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. QDZ fenomeninin öyrənilməsi bir çox tədqiqatçının diqqət mərkəzindədir, lakin onların aqrar sahədə yer alması məsələləri kifayət gəddər araşdırılmamışdır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq QDZ fenomeninin öyrənilməsi, aqrar sahədə onların fəaliyyəti və rəqabət qabiliyyətli məhsulun dünya bazarına çıxarılması üçün ölkələrin dəyər zəncirlərində iştirakı məsələsi araşdırılmışdır. Müasir şəraitdə dəyər zəncirlərinin əhəmiyyəti getdikcə artır və inkişaf etməkdə olan ölkələr dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək üçün qlobal dəyər zəncirlərində yer uğrunda yarışır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri daha geniş praktik informasiya tələb etməsindədir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti iqtisadçılar və kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin elmi və praktik biliklərinin zənginləşməsində müsbət rol oynaya bilməsindədir. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı QDZ-in müxtəlif aspektlər baxımından tədqiq edilməsi, aqrar sahədə QDZ-in inkişaf xüsusiyyətləri və onların ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolunun təhlil edilməsindədir. Tədqiqat nəticəsində aşkar edilmişdir ki, aqrar zəncirlərin inkişafı kənd əhalisinin gəlirlərinin artmasına və yoxsulluğun azalmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: qlobal dəyər zəncirləri, parçalanma, beynəlxalq ticarət, aqrar sahə.

Jel: F23/Q17

GLOBAL VALUE CHAINS AND THEIR EXPANSION IN THE AGRICULTURAL SECTOR

R. R. Mustafaeva¹

¹PhD, associate professor, Azerbaijan State Agricultural University

¹e-mail: mustafaevamramina@mail.ru

Received: 19 September 2019 ; Accepted: 19 October 2019.

Abstract

The aims of the research is to study the nature, origin and development of global value chains (GVCs), to study the impact of the expansion of global value chains on international trade, and to analyze their impact on food security and productivity growth. In modern conditions, the value of value chains is increasing and countries are competing for a place in such value chains, including helping developing countries integrate into the global economy. The study of the GVC phenomenon is the focus of many researchers. The main objective of GVC research is to provide information on international production and trade. The main research methods: analysis and comparison, logical generalization and statistical analysis. The result of the research: investigated the phenomenon of GVC and the problem of the participation of countries in value chains for promoting competitive products on the world market and the development of the agricultural sector. The key to achieving this in our country is the implementation of appropriate investments to stimulate the innovative development of the agricultural sector and the development of the agricultural potential of our country. The practical significance of the research: it can play a positive role in enriching the scientific and practical knowledge of economists and agricultural specialists. The scientific novelty and originality of the research: various aspects of GVC are studied, the features of GVC development in the agricultural sector and their role in ensuring food security are analyzed, since the development of agrarian chains contributes to the growth of rural incomes and poverty reduction.

Keywords: global value chains, fragmentation, international trade, agricultural sector.

Jel: F23/Q17

ГЛОБАЛЬНЫЕ ЦЕПОЧКИ СТОИМОСТИ И ИХ РАСШИРЕНИЕ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

Р. Р. Мустафаева¹

¹д.ф.э., доцент, Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

¹e-mail: mustafaevamramina@mail.ru

Резюме

Цель исследования – изучить сущность, происхождение и развитие глобальных цепочек стоимости (ГЦС), изучить влияние расширения глобальных цепочек стоимости на международную торговлю, а также проанализировать их влияние

на продовольственную безопасность и рост производительности. Изучение феномена ГЦС находится в центре внимания многих исследователей. Основная цель исследования ГЦС – предоставить информацию о международном производстве и торговле. Основные методы исследования: анализ и сравнение, логическое обобщение и статистический анализ. В результате исследования были исследованы феномен ГЦС, а также проблема участия стран в цепочках создания стоимости для продвижения конкурентоспособной продукции на мировой рынок и развитие аграрного сектора. В современных условиях значение цепочек стоимости повышается и страны ведут конкуренцию за место в цепочках стоимости, так как они помогают развивающимся странам интегрироваться в мировую экономику. Практическая значимость исследования в том, что оно может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний экономистов и специалистов сельского хозяйства. Научная новизна и оригинальность исследования заключается в том, что в статье изучены различные аспекты ГЦС, анализируются особенности развития ГЦС в аграрном секторе и их роль в обеспечении продовольственной безопасности, так как развитие аграрных цепочек способствует росту доходов сельского населения и снижению уровня бедности.

Ключевые слова: глобальные производственно-сбытовые цепочки, фрагментация, международная торговля, аграрный сектор.

Jel: F23/Q17

Müasir istehsal getdikçə daha çox qlobal dəyər zəncirləri (QDZ) ətrafında cəmlənir. Son onilliklərdə onların genişlənməsi dünya iqtisadiyyatını dəyişərək ayrı-ayrı ölkələrə güclü təsir göstərmişdir. Qlobal dəyər zəncirlərinə texnoloji səviyyəsinə və adambaşına gəlir göstəricisindən asılı olmayaraq, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr cəlb olunub. Müasir dünya iqtisadiyyatına xas olan qlobal dəyər zəncirləri ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin dərinləşməsinin müsbət və mənfi tərəflərini göstərir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr bu zəncirə qoşularaq məhsulun əlavə dəyərinin artması, beynəlxalq biznes üçün əlverişli şəraitin yaradılması və investisiyaların cəlb edilməsi hesabına rəqabət mövqelərinin güclənməsi fürsətini əldə etmək istəyir.

QDZ konsepsiyası 1970-ci ildən əmələ gəlmişdir. Bu konsepsiyayı dəstəkləyən işlər arasında ilkin olaraq bura “məhsul zəncirləri” probleminə aid işləri aid etmək olar [1]. Bu işlərin əsas fikri ilkin material və məhsulun xərclərinin transformasiyası və onların son istehlak malına çevrilməsidir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, elmi gündəmə qlobal dəyər zənciri konsepsiyası 2000-ci illərin əvvəlindən gətirilmişdir. İstehsalın parçalanması prosesi gündən-günə daha

çox ölkələri əhatə edir. Qlobal dəyər zəncirləri coğrafi baxımdan bölünən mərhələləri birləşdirir. Baxmayaraq ki, bir çox mütəxəssis və siyasətçilər hesab edirlər ki, məhsullar ölkə daxilində istehsal edilir və xarici məhsullar ilə rəqabət aparır, əslində, qlobal xarakter daşıyan məhsul və xidmətlərin çəkisi gündən-günə artır və ölkələr bu qlobal dəyər zəncirində yer almaq üçün rəqabət aparırlar.

2000-ci illərdə qlobal “məhsul zəncirləri” konsepsiyası “qlobal dəyər zənciri” konsepsiyasına dəyişdirilir [2]. İkinci konsepsiya qlobal sahələrin təşkil edilməsinin əsas amillərini müəyyən etməyə çalışır, dəyər zəncirlərinin təhlili üçün təcrübi alətlər, nəzəri əsaslandırma və müxtəlif idarəetmə növlərini təklif edir [3, səh. 78]. QDZ-in yaranması və sürətli inkişafı transmilli korporasiyaların (TMK) fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dünya ticarət dövriyyəsinin 80% transmilli korporasiyaların nəzarətində olan qlobal dəyər zəncirlərinin payına düşür.

Qlobal dəyər zəncirləri konsepsiyasının inkişafı

Müxtəlif tədqiqatlarda qlobal dəyər zənciri anlayışının müxtəlif tərifləri mövcuddur. Belə ki, Kembriç lüğətində, əsasən, qlobal dəyər zənciri – dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində istehsal edilən məhsul və xidmətlərə əlavə dəyər gətirən müxtəlif proseslər kimi əks edilir [4].

Digər mənbələrdə QDZ – son məhsulun istehsalı prosesində müxtəlif texnoloji mərhələləri, həmçinin dizayn və satışı daxil edən dəyərin əlavə edilməsi kimi tərif edilir [5]. Təriflərdə müxtəliflik olsa da, mahiyyət baxımından onlar eyni mənanı ifadə edir. Xarici ədəbiyyatlarda istehsalçılar və alıcılar tərəfindən təşəbbüs edilmiş zəncirlər arasında dəqiq sərhəd qoyulur. Belə ki, istehsalçılar tərəfindən təşəbbüs edilmiş zəncirlər bir qayda olaraq elmtutumlu sahələrdə cəmlənir. Bu sahələr elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə (ETTKİ) yüksək xərclər və yeni texnologiyaların istifadə edilməsi ilə fərqlənir, bu sahələrin aparıcı şirkətləri zəncirin yuxarı mərtəbələrində yerləşir və bütün layihələndirmə prosesini və müxtəlif ölkələrə səpələnmiş istehsal əməliyyatlarının əsas hissəsinə nəzarət edir.

Alıcılar tərəfindən təşəbbüs edilmiş zəncirlərə satış şəbəkələri və brendlərin sahibləri nəzarət edir, o, tam olaraq, autorsinqə verilə bilər ki, burada da əsas vurğu marketinqə və satışa edilir. Kapitala və ixtisaslaşmış işçi qüvvəsinə tələbatı az olan sahələrdə qlobal dəyər zəncirləri məhz belə təşkil edilmişdir, misal üçün paltar istehsalı.

Autorsinq və istehsalın parçalanması yeni bir proseslər deyil, hələ 1933-cü ildə İsveç iqtisadçısı Bertil Olin qeyd edirdi ki, “əksər hallarda istehsal iki deyil – xammal və hazır məhsul, daha çox mərhələlərə bölünür” [6, səh. 5]. Lakin müasir qlobal dəyər zəncirləri texnoloji dəyişikliklərin istehsalın parçalanmasına təsiri nəticəsində formalaşmışdır ki, həmin dövrdə bu, mümkün deyildi.

Ticarət xərclərinin azalması istehsalın parçalanması prosesini sürətləndirən əsas amilə çevrilmişdir. Ticarət xərclərinə məhsulun və xidmətlərin istehsal yerindən son istehlakçısına çatana qədər bütün xərcləri əhatə edir. Əmtəə istehsalında ticarət xərcləri nəqliyyat və liman xərclərini, fraxt və sığorta xərclərini, tarif və rüsumları, qeyri-tarif xərcləri, idxalçıların, topdan və pərakəndə ticarətçilərinin əlavələrini də daxil edir. Xidmət sahəsində nəqliyyat xərcləri kommunikasiya xərcləri ilə əvəz edilir.

Dəyər zəncirinin mərhələləri coğrafi baxımdan müxtəlif ölkələrdə yerləşməsinə nəzərə alsaq, xərclərin digər hissəsi onların daimi olaraq idarə edilməsi və koordinasiyası ilə bağlıdır. İnformasiya texnologiyalarında baş vermiş tərəqqi bu məsələlərin də səmərəli həllinə yol açmışdır. Nəqliyyat və kommunikasiya xərcləri konteyner daşımaları və internetin istifadə edilməsi səbəbindən azalmış, mal və xidmətlərin fasiləsiz hərəkətini təmin etmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən başqa, ticarətin və investisiya qoyuluşunun liberallaşdırılması prosesləri, nəqliyyat və infrastruktur sahəsində islahatlar dəyər zəncirinin bütün sahələrində səmərəliliyin artmasına imkan vermişdir.

Son illərdə QDZ-nin əhəmiyyəti gündən-günə artır və onlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya təsərrüfatına inteqrasiya olunmalarına kömək edir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) mütəxəssislərinin fikrincə, ölkələrin dünya təsərrüfatına inteqrasiyası onların qlobal dəyər zəncirlərində iştirakı ilə bağlıdır.

Ölkənin QDZ-də ümumi iştirak indikatoru iki göstəricinin cəmindən ibarətdir: birincisi, ölkənin ixracının dəyərində digər ölkələrin yaratdığı əlavə dəyərin payı, ikincisi, baxılan ölkədə yaradılan əlavə dəyərin onun ixracının dəyərində payı. Bu indikatorlar, birincisi, İƏİT əsasən QDZ-nin xarici iştirak indeksi (backward participation), ikincisi isə daxili iştirak indeksi (forward participation) adlandırılır [7, səh.11].

QDZ-nin beynəlxalq ticarətə təsiri

İldən-ildə QDZ-nin əhəmiyyəti artır və inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya təsərrüfatına inteqrasiya etməsinə və məhsuldarlığının artırılmasına kömək edir. QDZ-2017 hesabatında son iki onillik dövründə bu sahədə baş verən proseslər öz əksini tapmışdır. Hesabatda QDZ fenomeninin mahiyyəti, son tədqiqatlar və statistik məlumatlar əks edilmişdir. Burada ölkənin QDZ-də iştirakını dərinləşdirən amillər şərh edilir və bundan maksimal fayda əldə edilməsi məsələləri araşdırılır. Hesabatda bildirilir ki, QDZ qlobalallaşma prosesinin, 1995-2000 və 2000-2008-ci illərdə qlobal ÜDM-in artmasının aparıcı qüvvəsi olmuşdur. Lakin 2009-cu ildə QDZ-nin genişlənməsi prosesi ləngiməyə başlamışdır ki, bunu da 2008-2009-cu illərdə baş verən qlobal maliyyə böhranı və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verən istehsal modernləşməsi ilə izah etmək olar. QDZ fenomeninin öyrənilməsi bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. QDZ-nin öyrənilməsinin əsas məqsədi beynəlxalq istehsal və ticarət haqqında məlumatın əldə

edilməsidir. Bunların əsasında hazırda 1995-2014-cü illər üzrə dünyanın əsas iqtisadiyyatlarında ticarət edilən dəyər barəsində məlumat əldə etmək mümkündür. Qlobal dəyər zəncirinin genişlənməsi barəsində hesabatın məqsədi beynəlxalq ticarətin dəyişən xassələrini aşkar etməyə kömək edir.

Son onilliklərdə istehsalın parçalanması prosesinin artması beynəlxalq ticarətdə olan baxışların dəyişməsinə səbəb olmuşdur. İstehsalın yeni təşkili formaları və mürrəkəb zəncirlərin yaranması dünya ticarətinin, iştirakçıları və nisbi üstünlüklər baxımından, rekonfigurasiyasını dəyişmişdir. Axır zamanlar ölkələrin və sahələrin rəqabət qabiliyyətini, xüsusən də əlavə dəyərin istehsalı zamanı qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiya səviyyəsini təsvir edən yeni ədəbiyyatlara rast gəlmək olur [8].

QDZ-nin əmələ gəlməsi və ticarətin yeni modelləri rəqabət qabiliyyəti, ticarət və ümumi inkişaf sahəsində siyasətinin dəstəklənməsinə istiqamətlənən strateqiyaların yenedən baxılmasını təklif edir [9]. QDZ məhsulun istehsalından onun son istehlakçıya çatdırılmasına kimi bütün prosesləri əhatə edir. Ərzaq məhsulları istehsalında da bu proses kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalından başlayaraq onun son istehlakçıya çatdırılmasına gədər bütün fəaliyyəti əhatə edir [10].

Dəyər zəncirlərinin ənənəvi təhlili zəncirin hər bir mərhələsində göstəricilərin müəyyən edilməsinə qədər genişləndirir. O, dəyərin yaranması zənciri adlanır, çünki zəncirin hər bir mərhələsində məhsulun və ya xidmətin transformasiyası baş verdikçə onlara yeni dəyər əlavə edilir. Dəyər zəncirləri müxtəlif coğrafi nöqtələrdə yerləşəndə qlobal adlandırılır [11].

QDZ ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, inkişafına və ticarətin genişlənməsinə imkan verir. QDZ-də iştirak ticarət və investisiya axınlarına qatılmağa, yeni məhsullara, daha yüksək əlavə dəyərin yaradılması istiqamətində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə, sosial-iqtisadi modernizasiyaya yol açır. Bütün bunlar birbaşa və dolayı olaraq, məşğulluğun artmasına, resursların səmərəli istifadə edilməsinə, idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə və siyasi stabiliyyə şərait yaradır. QDZ-də iştirak edən ölkələr beynəlxalq ticarətdə iştirak üçün şaquli inteqrasiya edilmiş sahələri inkişaf etdirməsə də olar, çünki onlar konkret seqmentlərdə güclərini inkişaf etdirir. Beləliklə, hətta məhdud imkanları olan kiçik və orta ölkələr də QDZ-də iştirak edərək ixrac imkanı əldə etmiş olur [12].

QDZ-nin təhlil edilməsinin iki səbəbi mövcüddür. Birincisi, QDZ inkişaf etməkdə olan ölkələrə beynəlxalq ticarətdə iştirak və ixracın diversifikasiyası üçün yeni imkanlar açır. Bu zəncirlərdə iştirak etmədikdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hazır məhsul istehsalında böyük problemlər ilə qarşılaşır. Tarixi baxımdan da, inkişaf etməkdə olan ölkələr onilliklərdir ki, emal edilməmiş xammal və material ixracında ixtisaslaşmışdırlar. Bugün inteqrasiya prosesi bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrə bu dəyər zəncirlərində

iştirak imkanı verib və onlar hazır məhsul ixrac edir. QDZ-nin inkişafı ixracın diversifikasiyasına təkan vermişdir. Lakin bu proseslərə dərinlən qoşulan yalnız bir necə ölkələrdir, misal üçün bunun bariz nümunəsi Çindir. İkincisi, beynəlxalq ticarət və QDZ haqqında məlumatlar çəşqinliq yarada bilər. Qlobal dəyər zəncirləri boyunca beynəlxalq istehsal və ticarət haqqında statistik məlumatların toplanılmasında bir sıra ciddi problemlər yaranır. Belə ki, adi cari statistika bir qayda olaraq araşdırılan proseslər barəsində yalnız təzahür verir. Burada dəyər zənciri boyunca ticarət edilən, dəfələrlə aralıq məhsulun dəyərinə daxil edilən şişirdilmiş göstəricilər istifadə edilir [13].

Nəticədə ticarət edilən məhsul və xidmətlərin əlavə dəyərini əsas hissəsi son istehsal ölkəsinə düşür və burada aralıq məhsulları istehsal edən ölkələrin rolu qiymətləndirilmir. İkitərəfli ticarət və milli səviyyədə istehsal edilmiş məhsul həcmi statistikasına dəyər zəncirlərini və yaxud istehsal şəbəkələrini və əlaqələrini dolğun görməyə imkan vermir. Bununla əlaqəli İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə birgə qlobal beynəlxalq istehsal və ticarət şəbəkələri əsasında əlavə dəyər göstəricilərinin ticarət axınlarının yeni bazalarını işləmişdir.

Ölkələr və sahələrarası balans modeli (ICIO, ÖSBM) 58 ölkənin balanslarını birləşdirərək dünya istehsalının 95% əhatə edir. Aralıq məhsulların ölkələr və sahələrarası axını barəsində məlumat sahələr və son istehlak kateqoriyaları üzrə ikitərəfli ticarət bazasında tapmaq mümkündür. ÖSBM modeli qlobal iqtisadiyyatın 37 sahəsi üzrə qlobal dəyər zəncirlərini, müxtəlif sahələr və ölkələr arasında tranzaksiyaları ətraflı təhlil etməyə imkan verir. BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (UNKTAD) məlumatlarına əsasən, dünya ticarət dövriyyəsinin 28% aralıq məhsulların payına düşür. Aralıq məhsullar milli sərhədləri bir necə dəfə keçdiyindən, onların dəyəri ixracın son həcmi dəfələrlə daxil edilir [14].

Qlobal dəyər zəncirlərindən irəli gələn bir məsələ də ölkələrin istehsallarının şaquli parçalanması prosesinə cəlb edilməsi dərəcəsidir. İqtisadi ədəbiyyatda ilk olaraq ölkənin məcmu ixracda idxal edilmiş məhsulların payını göstərən şaquli ixtisaslaşma ($Şİ$) göstəricisi istifadə edilir. Lakin bu göstərici yalnız dəyər zəncirinin ilkin mərhələlərində işlək olur.

Nəzərə alsaq ki, hər bir ölkə qlobal dəyər zəncirlərində sonradan digər ölkələrdə ixrac edilən aralıq məhsul və xidmət istehsalçısı qismində iştirak edir, şaquli ixtisaslaşmanın əlavə bir göstəricisi də istifadə edilir. Bu göstərici digər ölkələrin ixrac məhsulunun istehsalı üçün aralıq idxal kimi istifadə edilən ixrac əmtəə və xidmətlərində payıdır ($Şİ_1$).

$Şİ$ və $Şİ_1$ göstəricilərinin birliyi ölkənin xarici aralıq məhsulları istehlakçısı (yüksələn) və üçüncü ölkələrdə istifadə edilən aralıq məhsulları və xidmətləri təchizatçısı (enən) kimi qlobal dəyər zəncirində iştirakını hərtərəfli qiymətləndirməyə imkan verir.

Qlobal dəyər zəncirlərini xarakterizə etmək üçün dəyər zəncirinin uzunluğu, ölkələrin QDZ-də iştirakı indeksi, son tələbə qədər məsafə kimi göstəricilərdən istifadə edilir.

İstehsal mərhələlərinin sayı qlobal dəyər zəncirinin uzunluğunu göstərir və onun daxili və xarici hissələrini ayırd etməyə kömək edir. Dəyər zəncirlərinin uzunluğu sahələrarası balans əsasında hesablanan indeks vasitəsilə qiymətləndirilir. İndeksin qiymətini istehsal mərhələlərinin real sayı kimi şərh etmək olar. İndeksin minimal qiyməti birə bərabərdir, bu halda son məhsulun istehsalı üçün aralıq məhsul və xidmətlərdən istifadə edilmir. 1995-ci ildən 2008-ci ilədək qlobal dəyər zəncirlərinin orta uzunluğunun artması müşahidə olunur. Maliyyə böhranı başladıqdan sonra beynəlxalq ticarətdə azalma baş vermiş və şirkətlərin beynəlxalq arenada aktivliyi azalaraq daxili təchizatçılara üstünlük verilmişdir. Qeyd etmək olar ki, zəncirin uzunluğu müxtəlif sahələrdə fərqlidir.

Xidmət sahələrini əhatə edən dəyər zəncirləri daha qısa olur və ən qısa mədəncixarma sənayesində müşahidə olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 2009-cu ildə baş verən maliyyə böhranından sonra dəyər zəncirlərinin yığılması baş vermişdir. Buna səbəb maliyyələşmə ilə bağlı çətinliklər, xammal və materialların təchizatı ilə bağlı qeyri-müəyyənlik, transaksiya xərclərinin artması olmuşdur. Məsələn, Yaponiyada 2011-ci ildə sunamidən sonra bir sıra şirkətlər qlobal dəyər zəncirlərini ixtisar etmişdir, xüsusən də avtomobil və elektron sənayesində.

İstehsalın parçalanması istehsal edilən məhsulun texniki göstəricilərindən, həmçinin istehsalın müxtəlif regionlar və mərhələlər üzrə bölünməsi prosesindən əmələ gələn xərclərdən asılıdır. Parçalanma dərəcəsi istehsal xərclərinin transaksiya xərcləri və koordinasiya xərcləri ilə müqayisə etməklə müəyyən etmək olur. Şirkətlər istehsalı aşağı xərclər olan ölkələrdə yerləşdirərək, eyni zamanda onun saxlanması xidmətlərinə çox vəsait sərf edir. Beləliklə, ticarətin inkişafından və transaksiya xərclərindən asılı olan parçalanmanın müəyyən optimal bir dərəcəsi mövcuddur. Parçalanma daha çox olan sahələrə telekommunikasiya avadanlığı istehsalı, avtomobil sənayesi, metallurgiya, yüngül və elektrotexnika sənayesi aid edilir.

Qlobal dəyər zəncirlərində iştirak indeksi ölkənin istehsalın üfüqi parçalanması prosesinə hansı dərəcədə cəlb olunmasını göstərir. İndeks ümumi ixracdan faiz ilə ifadə olunur və üçüncü ölkələrin ixracında istifadə olunan xarici və daxili resursların payını əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin dəyər zəncirlərində iştirakı indeksi onun iqtisadiyyatının miqyasını əks etdirmir. Məsələn, ABŞ-ın ixracında xarici tərkib 15% təşkil etsə də, ölkənin qlobal dəyər zəncirində iştirak indeksi 40% təşkil edir. Hindistan və Braziliya kimi böyük inkişaf etməkdə olan ölkələrin QDZ-də iştirakı indeksi kiçik Malaziya və Tailand kimi ölkələrlə müqayisədə aşağıdır. Sinqapurun indeksi 70% səviyyəsindədir. Cənubi Koreya, Finlandiya və İsveçrə kimi kiçik açıq iqtisadiyyatlı ölkələr daxili bazarları geniş, irimiqyaslı iqtisadiyyatları olan və dəyər zəncirləri daxili xarakter daşıyan böyük ölkələrlə müqayisədə, xaricdən və dəyər zəncirlərindən daha

çox aralıq məhsul alır. ABŞ və Yaponiyanın iqtisadiyyatları iri- miqyaslı olduğundan, dəyər zəncirlərinin əsas hissəsi bu ölkələrdə cəmlənir.

Bəzi hallarda son tələbə qədər məsafə göstəricisi istifadə edilir. Bu indeks ölkənin konkret bir sahəsində istehsal edilən məhsul və xidmətin son istehlakçıya çatana qədər keçdiyi istehsal mərhələlərinin sayını ifadə edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə son istehlakçıya qədər məsafə inkişaf etmiş ölkələrdəkindən daha uzundur, bu da onların əsasən, ilkin və aralıq məhsul istehsalında ixtisaslaşmasından xəbər verir.

Texnoloji və institusional dəyişikliklərdən başqa son zamanlar dünya təsərrüfatında baş verən struktur dəyişikliklərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin yüksək artım templəri, xüsusən də Asiyada tələbin və beynəlxalq ticarətin artmasına təkan vermişdir. Asiya yalnız dünya fabriki qismində deyil, həmçinin geniş məhsul və xidmət tələbatı olan istehlakçı generatoru qismində çıxış edir. Nəticədə son məhsul və xidmətlərlə ticarətin artması aralıq məhsulları ticarəti ilə eyni templərlə artmışdır.

Qlobal dəyər zəncirlərinin aqrar sahəyə vüsat alması

Aqrar sahə də getdikcə qida şirkətləri və satış şəbəkələri başçılıq edən zəncirvari əlaqələrə qoşulur. Məsələn, həm ixracatçılarla, həm də idxalçılarla işləyən supermarketlər bütövlüklə istehsal prosesini nəzarətdə saxlamağa çalışır (kənd təsərrüfatı birkilərinin becərilməsi və yığılması da daxil olmaqla). Onların qoyduqları başlıca məqsəd ərzaq məhsullarının qlobal əlavə dəyər zənciri boyunca keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına uyğun gəlməsidir ki, bunlar da şaquli koordinasiya tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sahədə QDZ-nin sürətli inkişafı transmilli korporasiyaların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, aqrar sahədə fəaliyyət göstərən transmilli korporasiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- yeyinti və emal məhsulları istehsal edən şirkətlər;
- pərakəndə və topdansatışla məşğul olan şirkətlər;
- kənd təsərrüfatı istehsalını istehsal vasitələri ilə təchiz edən şirkətlər;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan şirkətlər [15, səh. 65].

Bir çox ölkələrdə əhali istehlak modellərini dəyişərək təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsullarına üstünlük verir. Eyni zamanda birbaşa xarici investisiyaların və ticarətin liberallaşdırılması şirkətlərə dəyər zəncirlərini yenidən təşkil etmələrinə imkan yaradır. İldən-ilə şirkətlər qlobal ərzaq təchizatı təşkil edərək inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin kiçik istehsalçılarını bütün dünya üzrə istehlakçılarla əlaqələndirir. Aqrobiznesdə dəyər zəncirinin bariz nümunəsi Nutella korporasiyasıdır. Son məhsulun istehsalında istifadə edilən aralıq məhsul istehsal olan ölkədən alınsa da, onların əsas hissəsi digər ölkələrdən alınır və hazır məhsul korporasiyanın ticarət nümayyəndəlikləri tərəfindən bütün dünyada satılır.

Aqrobiznesdə kifayət qədər uzun dəyər zəncirləri mövcuddur, xüsusən də damazlıq heyvanların yetişdirilməsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və emalı sahələrində. ABŞ-da ən uzun dəyər zəncirləri qablaşdırılmış ət və digər hazır ət məhsulları istehsalında mövcuddur. Çində istehsalda istifadə edilən məhsulların əksər hissəsi ölkə daxilində istehsal edilir. Braziliya və Vyetnamda kənd təsərrüfatının dəyər zəncirləri ixracın yüksək çəkisi ilə fərqlənir. Çin və Hindistanın kənd təsərrüfatının dəyər zəncirlərində ixracın əhəmiyyəti təxminən eynidir. Lakin Hindistanda istehsal edilən məhsul dərhal istehlakçıya çatır və son istehlakçıya qədər məsafə indeksi 1,4 təşkil edir, Çində isə kənd təsərrüfatının dəyər zəncirləri daha uzundur və indeks 2,6 təşkil edir. Çin çox sayda digər ölkələrin aqrar sahələrində istifadə edilən aralıq məhsulu istehsal edir. Hollandiya və Yeni Zelandiyanın da qlobal dəyər zəncirlərində iştirak indeksi yüksəkdir.

Yalnız müsbət cəhətlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, QDZ-yə daxil olmaq hüququnun əldə edilməsi elə də asan məsələ deyil. Bu zəncirlərə daxil olmaq üçün ciddi standartlara riayət etmək lazımdır. Hazırda qlobal və milli aparıcı şirkətlər hansı məhsulun və hansı həcmdə becərilməsini dikte edir, daşınma və emal proseslərinə, həmçinin bazarlarda mövqelərini qorumaq üçün müvafiq standartlara uyğun gəlməsinə nəzarət edir [16].

Burada narahatlıq doğuran əsas məsələ kiçik və ailə təsərrüfatlarının bu zəncirvari əlaqələrdən kənarda qalmasıdır. Bir çox ölkələrdə bu təsərrüfatlarla müqavilələr bağlanılır, lakin son zamanlar transaksiya xərclərini nəzərə alaraq, müqavilələr əsasən böyük fermalarla bağlanılır. Kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın ildən-ilə artması və qiymətlərin yüksəlməsi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının diversifikasiya edilməsi hesabına iqtisadi artımı mümkün edir. QDZ birbaşa və yaxud dolayı olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və məhsuldarlığın yüksəlməsində həlledici rol oynayır. Belə aqrar zəncirlərin inkişafı kənd əhalisinin gəlirlərinin artmasına və yoxsulluğun azaldılmasına şərait yarada bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aqrar sahə məhsullarının ixracından xeyir əldə etmələrinin bir yolu da ixracatçılar və xarici alıcılarla müqavilələr əsasında münasibətlərin qurulmasıdır. Keyfiyyətli məhsulların alınmasına dair müqavilələr həm istehsalçı ilə, həm də yerli tədarük müəssisələri ilə bağlana bilər.

Kənd təsərrüfatını çoxçeşidli bir sahə adlandırmaq olar. İqlim şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif regionlarda müxtəlif növ əkinlərə üstünlük verilir. Məsələn, əsas ərzaq bitkisi hesab edilən çəltik Asiyada becərilir. Lakin banan, kofe, soya, şəkər qamışı və digər istehlak modeli və istehsal təmərküzləşməsi nöqtəyi nəzərindən spesifik xassələrə malik məhsullara transmilli korporasiyalar nəzarət edir.

Kənd təsərrüfatının çoxçeşidliliyini bu sahənin dəyər zəncirlərində iştirak edən iştirakçılardan aydın görmək olur. Burada yerli fermerlərdən və istehsalçılardan tutmuş xarici şirkətlərə kimi iştirak edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrin aqrar sahəyə daxili və xarici investisiyaları cəlb etmək istəyinə baxmayaraq, bəzi Asiya və Latın Amerikası ölkələri çəltik və digər əsas ərzaq bitkilərinin becərilməsinə xarici investisiyaların qarşısını alır. Digər tərəfdən, Afrika ölkələri kənd təsərrüfatı sahələrinə, həmçinin əsas ərzaq məhsullarının becərilməsinə də xüsusi xarici investisiyaları dəstəkləyir. Transmilli korporasiyalar ölkələrin kənd təsərrüfatında oynadığı rol bu ölkələrin apardığı aqrar siyasətdən asılı olur. Belə ki, onlar bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında aparıcı mövqeyə malikdir.

Nəticə

Müasir şəraitdə qlobal xarakter daşıyan məhsul və xidmətlərin çəkisi gündən-günə artır, istehsal getdikcə daha çox qlobal dəyər zəncirləri ətrafında cəmləşir və ölkələr bu qlobal dəyər zəncirində yer almaq üçün rəqabət aparır.

Elmi gündəmə qlobal dəyər zəncirləri XXI əsrin əvvəlindən gətirilmişdir. İstehsalın parçalanması prosesi gündən-günə daha çox ölkələri əhatə edir. Adətən dəyər zənciri aşağıdakı mərhələləri əhatə edir: layihələndirmə, istehsal, marketinq, bölüşdürülmə və satışdan sonrakı xidmət. Bu mərhələlər bir şirkət daxilində də ola bilər, müxtəlif şirkətlər arasında da bölünə bilər. Bunların çoxunun ayrı-ayrı ölkələrə yerləşməsi dəyər zəncirinin qloballaşmasına səbəb olur.

Qlobal dəyər zəncirləri ilə bağlı müxtəlif təriflər mövcud olsa da, mahiyyət baxımından onların hamısı eyni mənanı ifadə edir. Müxtəlif coğrafi nöqtələrdə yerləşən dəyər zəncirləri qlobal adlandırılır. Ölkənin QDZ-də ümumi iştirakını indikator üzrə fərqləndirmək olar: ölkənin ixracının dəyərində digər ölkələrin yaratdığı dəyərin payı və baxılan ölkədə yaradılan dəyərin onun ixracının dəyərində payı.

Bir çox tədqiqatçılar QDZ fenomenini öyrənir ki, burada da əsas məqsəd beynəlxalq istehsal və ticarət haqqında məlumat əldə edilməsidir. Bunların əsasında dünyanın əsas iqtisadiyyatlarında ticarət edilən dəyər barəsində məlumat əldə etmək mümkündür. Qlobal dəyər zəncirinin genişlənməsi barəsində hesabatın məqsədi beynəlxalq ticarətin dəyişən xassələrini aşkar etməyə kömək edir. Ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsində, inkişafında və ticarətin genişlənməsində QDZ-nin rolu çox böyükdür. Onlar investisiya axımlarına qatılmağa, yeni məhsullara, daha yüksək əlavə dəyərin yaradılması istiqamətində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə, sosial-iqtisadi modernizasiyaya yol açır. Qlobal dəyər zəncirlərini xarakterizə etmək üçün dəyər zəncirinin uzunluğu, son tələbə qədər məsafə, ölkələrin QDZ-də iştirakı indeksi kimi bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir.

Aqrar sahədə də kifayət qədər uzun dəyər zəncirləri mövcuddur. QDZ birbaşa və yaxud dolayı olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və məhsuldarlığın yüksəldilməsində həlledici rol oynayaraq, kənd əhalisinin gəlirlərinin artması və yoxsulluğun azaldılmasında mühüm rol oynayır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aqrar sahə məhsullarının ixracından xeyir əldə etmələrinin bir yolu da ixracatçılar və xarici alıcılarla müqavilələr əsasında münasibətlərin qurulmasıdır. Bir çox hallarda transaksiya xərcləri nəzərə alınaraq, müqavilələr əsasən böyük fermalarla bağlanılır, kiçik və ailə təsərrüfatları bu zəncirvari əlaqələrdən kənar qalır, bunu da neqativ bir hal kimi qeyd etmək düzgün olar. Müqavilələr bağlanarkən əsas şərt qlobal əlavə dəyər zəncirində iştirak edən aralıq məhsullarının keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına uyğun gəlməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan belə dəyər zəncirlərində iştirak etmək üçün lazımi potensiala malikdir, o cümlədən aqrar sahədə. Ölkəmizdə bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, bitkilərinin becərilməsi üçün əlverişli şərait mövcuddur. Aqrar sahənin inkişafı və rəqabət qabiliyyətli məhsulun dünya bazarına çıxarılması bizim ölkənin də dəyər zəncirlərinə qoşulması məsələsini aktual edir, xüsusən də yüksək dad keyfiyyətinə malik olan meyvəçilik, tərəvəzçilik sahələrində. Aqrar sahənin innovasiyalı inkişafının təmin edilməsi, investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması və ölkəmizin kənd təsərrüfatı potensialının təşviq edilməsi buna nail olmağın əsas şərtləridir.

Ədəbiyyat

1. Bair J. Global Capitalism and commodity chains: Looking back, going forward. *Competition and Change*, Vol. 9, No. 2, 2005, pp.153-180;
2. Porter M. *Competitive advantage: creating and Sustaining Superior Performance*. New York: The Free Press, 1985;
3. Gereffi G, Humphrey J., Sturgeon T. The Governance of global value chains. *Review of International Political Economy*, Vol. 12, No 1, pp. 78-104;
4. <http://dictionary.cambridge.org/ru>. [Sturgeon, 2001];
5. Gereffi G., Humphrey J., Kaplinsky R., Sturgeon T.J. (2001) *Introduction: Globalisation, Value Chains and Development*. Brighton: Institute of Development Studies;
6. Bertil Gotthard Ohlin. *Interregional and International Trade*. Harvard University Press, London, 1967, p.5;
7. OECD. *Interconnected economies: Benefiting from global value chains/Synthesis report*. OECD. 2013. P. 11;
8. Gereffi и Fernandez-Stark, 2011; Miroudot and Ragoussis, 2009; Koopman et al., 2011, 2014;
9. Cattaneo and Miroudot, 2013;
10. Kaplinsky and Morris, 2002;
11. Gereffi и Fernandez-Stark, 2011;
12. Cattaneo et al., 2013;
13. Maurer A., Degain C. *Globalization and trade flows: what you see is not what you get!WTO, Staff Working paper No ERSD-2010-12*;
14. *World Investment Report. Global Value Chains: Investment and Trade for Development*, 2013, United Nations Publication, New York and Geneva, 2013;
15. Mustafayeva R.R. *Transmilli korporasiyalar.Dərs vəsaiti*. Gəncə 2014;
16. Bamber and Fernandez-Stark, 2014.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİ

İ.S.Rüstəmov¹, R.A.Pənahlı²

¹i.e.n., dosent, İqtisadiyyat və Menecement fakultəsi, ADNSU

²magistr, Biznesin Təşkili və İdarə olunması, UNEC

e-mail: ¹adnsueconomy@gmail.com; ²rp2016@mail.ru

Daxil olmuşdur: 15 dekabr 2019; qəbul edilmişdir: 25 dekabr 2019.

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda istehsalat proseslərinin təhlükələri və təhlükəsizliyinə təhdidlərin nəzəri əsaslandırılması sayəsində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə qiymət verilməsidir.

Məqalədə qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin imkanları və təhlükələri təhlil edilmiş, müasir şəraitdə Azərbaycanın inkişafının əsas strategiyaları təsvir olunmuşdur. Tədqiqatda ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, iqtisadiyyatın real sektorunda milli maraqların təmin edilməsi, təhlükələrin aşkarlanması və qiymətləndirilməsi, onların azaldılması üzrə tədbirlərin görülməsi problemləri təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik, qloballaşma, strategiya, monitoring.

Jel: E01, F52, F65, L16, G17

ECONOMIC SECURITY OF AZERBAIJAN IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

I. S. Rustamov¹, R. A. Panahli²

¹associate prof., Department of Economics and Management, ASOIU

²master, Organization and Management of Business, UNEC

e-mail: ¹adnsueconomy@gmail.com; ²rp2016@mail.ru

Received: 15 December 2019; Accepted: 25 December 2019.

Abstract

It is commonly known that a theory of economic security is one of the most important new problems of economic science. Economic security includes a number of areas among which the mechanism for ensuring it based on the definition of external and internal factors is the most important condition for the economic security of the country.

The article describes possibilities and threats of economic security in the context of globalization. The main strategies of Azerbaijan development in modern conditions are described in this article. It was given studies of the problem of ensuring of the economic security of the country, national interest in the real sector of economic as well as identification and assessment of security threats of its development and substantiation of directions and measures regarding their reduction.

Keywords: economic security, national security, globalization, strategy, monitoring.

Jel: E01, F52, F65, L16, G17

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

И. С. Рустамов¹, Р. А. Панахли²

¹к.э.н., доцент, факультет экономики и менеджмента, АГУНП

²магистр, Организация и управление бизнеса, UNEC

e-mail: ¹adnsueconomy@gmail.com; ²rp2016@mail.ru

Резюме

В статье описаны возможности и угрозы экономической безопасности в условиях глобализации. Представлен анализ состояния этой проблемы и приведен анализ существующих подходов. Также описаны основные стратегии развития Азербайджана в современных условиях.

Приведены исследования проблем обеспечения экономической безопасности страны, национальных интересов в реальном секторе экономики, выявлены и оценены угрозы безопасности его развития и обоснованы направления и меры по их снижению.

Ключевые слова: экономическая безопасность, национальная безопасность, глобализации, стратегия, мониторинг.

Jel: E01, F52, F65, L16, G17

Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyat elminin ən mühüm yeni problemlərindən biri iqtisadi təhlükəsizlik nəzəriyyəsidir. İqtisadi təhlükəsizliyə bir neçə istiqamət daxildir. Onların sırasında ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ən mühüm şərti kimi xarici və daxili amillərlə müəyyən edilən mexanizmin təmin edilməsidir.

İqtisadiyyatda yüksəliş tendensiyalarının saxlanılması və inkişafı üçün ölkədə ilk növbədə iqtisadiyyatın real sektorlarında risklərin və təhlükələrin yumşaldılması və qarşısının alınması vacib şərtidir. Bu istiqamətə yönəldilmiş iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin elmi əsaslandırılmış strategiyasının hazırlanması olduqca zəruridir.

Göstərilən problemin aktuallığı əvvəlki balanslaşdırılmamış iqtisadiyyatın möhkəmlik ehtiyatlarının tükənməsi ilə əlaqələndirilir. Bu məsələyə yeni təsərrüfat modelinin formalaşdırılmasının tamamlanmaması da öz təsirini göstərmişdir.

Bununla yanaşı, qlobal iqtisadi məkanın formalaşması, inteqrasiya proseslərinin inkişafı, ölkələrin iqtisadi maraqlarının dəyişməsi ilə şərtlənən yeni təhlükə və risklər yaranmışdır.

Yuxarıda şərh edilənlər kompleks şəkildə ölkənin və onun real iqtisadiyyat sektorunun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş səmərəli metod və alətlərin elmi axtarışının aktuallığını və nəticələrinin xüsusi praktiki əhəmiyyətini şərtləndirir. Göstərilən məqsədin yerinə yetirilməsi üçün tədqiqat obyektinin qismində ölkənin real iqtisadi sektorunda onun təhlükəsizliyi və sabitliyinin təmin edilməsi kontekstində müasir inkişaf tendensiyaları seçilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma təkcə dünya miqyasında deyil, həm də regional səviyyədə təzahür edir. XXI əsrdə beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm tərkib hissəsi regional əməkdaşlıq və inkişafdır. Bu, belə demək olarsa, məhdud miqyasda birliklər yaradan ölkələr qrupunu əhatə edən qloballaşmadır ki, həmin birliklərdə ticarətin böyük və ya kiçik liberallaşması, kapital və insanların müvafiq inteqrasiya qruplaşması daxilində hərəkəti baş verir. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə regional amilin mühümlüyü əhəmiyyətli dərəcədə artır. Dünya regionçuluğu, qloballaşmanın təzahürlərindən biri və eyni zamanda onun əks tendensiyası olmaqla, tez-tez dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyasında təzahür edir. İqtisadi inteqrasiya bloklarının yaradılması üçün istinadlar aşağıda göstərilənlər ola bilər: inteqrasiya edən ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələrinin oxşarlığı; dövlətlərin ərazi yaxınlığı; iqtisadi, ərazi və digər problemlərin ümumiliyi; nümayiş effekti; domino effekti (blokdan kənarda qalan ölkələr daha pis inkişaf edir, onlar bloka can atmağa başlayırlar); hegemon dövlətlə qarşıdurma.

Nümunə qismində Azərbaycanın 2019-cu ilin nəticələri üzrə yüzdən çox ölkə ilə olan xarici ticarət münasibətlərini göstərmək olar, onlardan onu MDB ölkələridir. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi üzrə əsas ticarət tərəfdaşları Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna, Türkiyə, İrandır.

Digər bir nümunə Avropa İttifaqı ola bilər ki, burada kapital çıxarılmasının və kapital gətirilməsinin 55%-dən çoxu qarşılıqlı kapital qoyuluşlarının payına düşür [1, səh. 37].

Ölkə iqtisadiyyatının real sektorunun inkişafının strateji məqsədlərinə qloballaşma prosesinin təsiri

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və əməyin beynəlxalq bölgüsü şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının real sektorunun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mühüm amillərindən biri onun rəqabət qabiliyyətli olmasıdır. 2008-ci ildə başlayan həddən artıq istehsalla əlaqədar dünya iqtisadi böhranı mövcud beynəlxalq rəqabəti

əhəmiyyətli dərəcədə kəskinləşirdi və bununla da dünya regional iqtisadi tərəfdaşlar arasında təsir sahələrinin yenidən bölünməsi üçün şərait yaratdı.

Ölkənin real iqtisadiyyat sektorunun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi səviyyəsi haqqında söhbət düşərkən ilk növbədə ümumi daxili məhsul (ÜDM) kimi makroiqtisadi göstəricinin mütləq qiyməti və dəyişiklik dinamikasını təhlil etmək lazımdır. Formal olaraq Azərbaycanda son illər ərzində bu göstərici ilə əlaqəli olan vəziyyət kifayət qədər yaxşıdır – onun sabit artımı müşahidə olunur.

Cədvəl 1-də 2019-cu il üçün əhalinin sayı, ÜDM-in həcmi və əmək məhsuldarlığı göstərilir.

Cədvəl 1. 2019-cu ildə əhalinin sayı, ÜDM-in həcmi və əmək məhsuldarlığı *

Ölkə	Əhalinin sayı, milyon nəfər	İqtisadiyyatda məşğul olanların sayı, milyon nəfər.	ÜDM həcmi, milyard dollaradambaşına düşən	Əhalinin ÜDM həcmi, min. dollar	Əmək məhsuldarlığı, min. dol./nəfərə
Azərbaycan	10,000067	2,64	16,2	3,12	20,8
Qazaxıstan	15,522373	8,611	196,4	12,65	22,8
Qırğızıstan	5,587443	2,344	12,02	2,15	5,2
Rusiya	138,739892	75,49	2223	16,02	29,4
Türkiyə	78,785548	25,64	960,5	12,19	37,5
Çin	1336,718015	815,3	10090	7,600	12,4
ABŞ	313,232044	153,9	14660	46,80	95,3
Yaponiya	126,475664	62,97	4310	34,08	68,4
Fransa	65,312249	29,32	2145	32,84	73,2
İtaliya	61,016804	24,98	1774	29,07	71,0
İsveç	9,088728	4,961	354,7	39,03	71,5
Böyük Britaniya	62,698362	31,52	2173	34,66	68,9
Almaniya	81,471834	43,44	2940	36,09	67,7

* Mənbə: Central Intelligence Service. *The World Factbook*. – 2019 [7].

Qeyd:** Göstərici müəllif tərəfindən ÜDM həcminin iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin sayına nisbətə hesablanmışdır.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi və onu müəyyən edən amillər

Son illərdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi təkcə iqtisadçıların deyil, həm də politologiya, beynəlxalq münasibətlər və s. sahələrdə çalışan alimlərin diqqətini cəlb edən aktual problemlərdən biridir. Azərbaycanın təsərrüfat sisteminin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə keçidi, sosial sahənin islahatları, yeni iqtisadi institutların yaranması, yəni ölkənin sistemli sosial-iqtisadi transformasiyası müvafiq dəyişikliklər yaratdı.

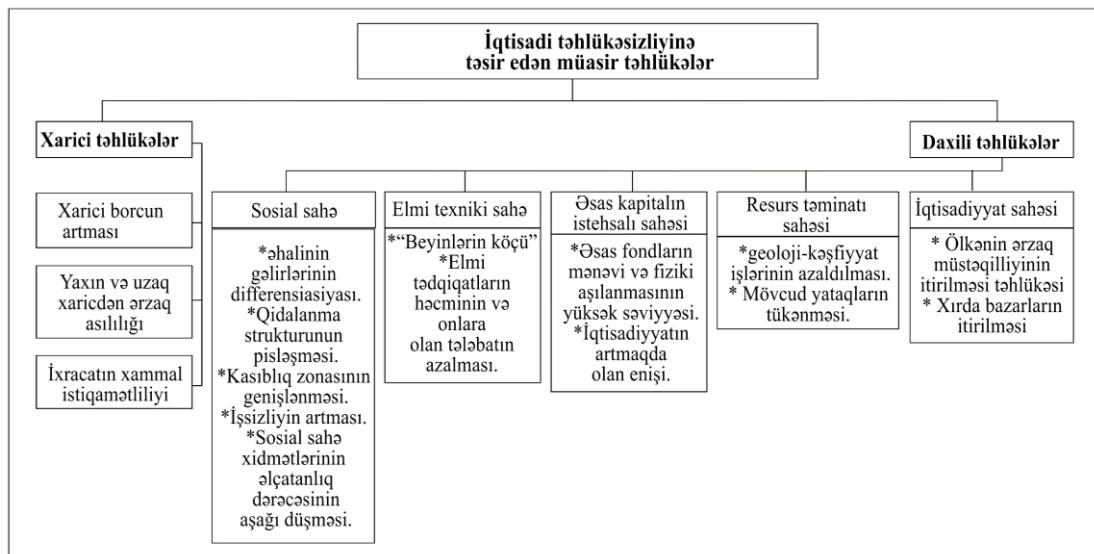
İqtisadi təhlükəsizliyin əsas kateqoriyaları bu anlayışın aşağıda qeyd edilən əsas müddəalarında mövcuddur:

1. Təhlükəsizlik – şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati mühüm əhəmiyyətli maraqlarının daxili və xarici təhlükələrdən qorunmuş vəziyyətdə olması.
2. Həyati mühüm maraqlar – təmin edilməsi şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin mövcudluğunu və progressiv inkişafını etibarlı şəkildə təmin edən tələbatların məcmusu.
3. Təhlükəsizliyin əsas obyektlərinə aid edilir: şəxsiyyət – onun hüquq və azadlıqları; cəmiyyət – onun maddi və mənəvi dəyərləri; dövlət – onun konstitusiya quruluşu, suvereniteti və ərazi bütövlüyü.
4. Təhlükəsizliyə təhlükə - şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati mühüm maraqlarına təhlükə yaradan şərtlər və amillərin məcmusu.
5. Daxili və xarici təhlükə mənbələrindən təhlükəsizlik obyektlərinə gələn real və potensial təhlükə daxili və xarici təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə fəaliyyətin məzmununu müəyyən edir [2, səh. 88].

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükələr

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas problemi onun üçün real olan təhlükələr haqqında düzgün təsəvvürlərə malik olmaqdır.

Bütövlükdə söyləmək olar ki, iqtisadi təhlükəsizliyə təhlükələr iqtisadiyyatın olduqca mühüm sahələrini əhatə edir, insanın həyat fəaliyyətinin fundamental əsaslarına toxunur. Onlar daxili və xarici təhlükələrə bölünürlər (Sxem 1).

Sxem 1. Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən müasir təhlükələr

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin amil və şərtlərinin monitorinqinin metodiki əsasları

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təhdid edən və onun depressiv inkişafını şərtləndirən amillərin daima güclənməsi qarşısından gələn təhlükənin vaxtlı-vaxtında qarşısının alınmasına köməklik etmiş olardı. Zəruri əks və müdafiə tədbirlərinin görülməsi məqsədi ilə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə və onun təsərrüfat subyektlərinə qarşı təhlükələrin formalaşması vacibdir. Bu isə realizə edilməsi üçün istinadlar yaradan şərtlərin və amillərin monitorinqi sisteminin yaradılması haqqında məsələni gündəmə gətirir. Yerinə yetirilən təhlil monitorinqin həyata keçirilməsi məzmunu və ardıcılığını müəyyən etməyə imkan yaratmışdır ki, bunlar cədvəl 2-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2. Monitorinqin həyata keçirilməsinin məzmunu və ardıcılığı

Mərhələ	Monitorinq mərhələsinin məzmunu
1	Ölkə inkişafının vəziyyəti və dinamikasının qiymətləndirilməsi.
2	İqtisadiyyatın inkişafının destruktiv tendensiyaları və proseslərinin; ölkənin, ayrı-ayrı ərazi vahidlərinin, müəssisələrinin (təsərrüfat subyektlərinin) – monitorinq obyektinin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükələrin eyniləşdirilməsi.
3	Monitorinq obyektinin, onun fəaliyyət spesifikasiyasının nəzərə alınması ilə, iqtisadi təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsinin texniki-iqtisadi göstəriciləri sisteminin formalaşdırılması.
4	Monitorinq obyektinin vəziyyətini xarakterizə edən məlumatların toplanması və hazırlanması: təhdidedici amillərin milli iqtisadiyyata təsirinin səbəbləri, mənbələri, xarakteri, intensivliyinin müəyyən edilməsi.
5	Monitorinq obyektinin inkişafının perspektivli istiqamətlərini xarakterizə edən amillərin aşkar (müəyyən) edilməsi.
6	Monitorinq obyektinin inkişaf ssenarisi və ya strategiyalarının modelləşdirilməsi və formalaşdırılması.
7	Təhdidedici amillərin istər milli iqtisadiyyata, istərsə də ölkənin sosial, innovasiya və digər fəaliyyət sahələrinə təsirinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması.
8	İqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin və onların inkişaf tendensiyalarının sistemli təhlilinin aparılması.
9	Monitorinq obyektinin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükələrin qarşısının alınması və zərərsizləşdirilməsi üzrə konkret təkliflərin hazırlanması.

Bizim fikrimizcə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin vəziyyətinə təklif edilən metodiki yanaşma, təhlil və diaqnostika alətləri kifayətli dolğunluqla müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükə törədən amillər kompleksini tədqiq etməyə, şüurlu və məqsədyönlü şəkildə zəruri monitorinqi təşkil etməyə və həyata keçirməyə, dinamik dəyişən sosial-iqtisadi vəziyyəti sistemli təhlil etməyə, qəbul edilən idarəetmə qərarlarının texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını aparmağa imkan verir [3, səh. 65].

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının real sektorunun iqtisadi təhlükəsizliyi və onun təmin edilməsi mexanizmləri

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində real sektorun xüsusi əhəmiyyətinin təsdiqi belə bir faktır ki, Azərbaycanın dövlət büdcəsinin əhəmiyyətli bir hissəsi iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafına yönləndirilir [4, səh. 74].

İqtisadiyyatın real sektorunun iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükələr və onları müəyyən edən amillər

İqtisadi təhlükəsizlik baxımından respublikada real sektorun vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi ölkədə tələb edilən bir çox şərtlərin (etibarlı metodik yanaşmaların, lazımı informasiyanın, xüsusi analitik xidmətlərin və s.) kifayətli olmaması səbəbindən olduqca çətinlikdir. Əsas çətinlik real sektorun vəziyyətinə, onun ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsirinə birmənalı inteqral qiymətin verilməsinin mürəkkəbliyindən ibarətdir. Təəssüflər olsun ki, iqtisadi təhlükəsizliyin tədqiqində qeyd edilən aspekt özünün aktuallığına baxmayaraq sona qədər tamamlanmamışdır.

İqtisadi təhlükəsizliyə təhlükənin ən mühüm amillərindən birinə malların istehlakı və istehsalı arasındakı sistemli disbalansı aid etmək lazımdır ki, bu, istehlak idxalı hesabına kompensasiya edilir.

İqtisadi təhlükəsizliyə təhlükənin ikinci mühüm amili iqtisadiyyatın iqtisadi potensialı və sənaye istehsalı dinamikası arasında qırılma nöqtələrində istehsalat prosesinin pozulmasıdır. Bu transformasiya proseslərinin (iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, tələbat və maliyyə məhdudiyətləri əsasında makroiqtisadi sabitləşmə) təsiri altında yaranmışdır [5, səh. 97].

İqtisadiyyatın real sektorunun iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükənin üçüncü amili – daxili bazarın ərzaq mallarının idxalından asılılığı ilə şərtlənən Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin nisbətən kəskinləşməsidir.

Dördüncü amil – kənd təsərrüfatının böhranlı vəziyyətidir, hansı ki, respublikanın təməl sahələrindən biridir və əhalini ərzaq məhsulları və emal sənayesinin bir sıra sahələrini xammalla təmin edir. Məhz buna görə aqrar sektorun inkişaf səviyyəsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin və cəmiyyətin ictimai-siyasi sabitliyinin həlledici amilidir.

Aparılan tədqiqat əsasında ehtimal edirik ki, aqrar sektorda iqtisadiyyatın əhəmiyyətli təhlükələri aşağıdakılardır:

- kənd təsərrüfatının təbiət amillərindən yüksək dərəcədə asılılığı;
- istehsalatın texniki təchizatının nisbətən aşağı səviyyəsi, belə ki, kənd təsərrüfatı mallarını istehsal edənlərin ixtiyarında hələ də köhnə işlənmiş texnika qalmaqdadır;
- kənd təsərrüfatı mallarını istehsal edənlərin qeyri-kafi sosial-iqtisadi və-ziyyyəti, bu da özünü kənd sakinlərinin şəhərdə olduğundan daha aşağı həyat səviyyəsində

yaşamalarında, yüksək aqrar işsizlikdə, pis əmək və məişət şəraitinin mövcudluğunda göstərir;

- xaricdən gətirilən ərzaq məhsullarının idxal ekspansiyasına qarşı ölkə məhsullarının kifayət dərəcədə rəqabət qabiliyyətli olmaması;
- zəif maliyyə bazası, dövriyyə vəsaitləri çatışmamazlığı, kreditlərin alınmasında çətinliklər (məsələn, bank faizləri) [6, səh. 50].

Azərbaycan istisadiyyatının real sektorunun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi strategiyası

Çoxtərəfli bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət iqtisadiyyatın real sektorunun iqtisadi təhlükəsizliyinin dəstəklənməsi üçün struktur dəyişiklikləri və pul-maliyyə axımlarının dayanıqlı tənzimlənməsi yolu ilə ictimai istehsal prosesinə optimal təsir göstərilməsini təmin etməyə borcludur.

Real sektorun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə dövlətin əsas fəaliyyətinə aşağıda göstərilən elementlər daxildir:

- ölkə iqtisadiyyatının real sektorunun inkişafının obyektiv və hərtərəfli monitorinqi üçün informasiya bazasının yaradılması;
- iqtisadiyyatın real sektoru sahəsində milli maraqları xarakterizə edən və regionun iqtisadi təhlükəsizliyi tələblərinə cavab verən meyar və parametrlərin müəyyən edilməsi;
- sektorun iqtisadi inkişafının dayanıqlığını pozan və şəxsiyyətin, əhalinin və bütövlükdə dövlətin həyati mühüm maraqları üçün təhlükə yaradan amillərin monitorinqi;

strateji göstərişlərin əsas xasiyyətnamələri, onların realizə edilməsi təhlükələri, inzibati idarəetmə, büdcə-maliyyə və əhalinin sosial müdafiə mexanizmləri sahəsində mühüm zərərsizləşdirmə siyasəti istiqamətləri Cədvəl 3-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 3. Dövlət iqtisadiyyatının real sektoruna iqtisadi təhlükələrin zərərsizləşdirilməsi

Strateji göstərişlər və realizə edilmə mərhələləri	Realizə edilmənin əsas təhlükələri	İRS İT-nə təhlükələrin zərərsizləşdirilməsi üzrə tövsiyələr		
		Dövlət idarəetməsi	Maliyyə-büdcə siyasəti	Sosial müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi
1. Böhranlı sahələrin maliyyələşdirilmə həcmələrinin minimallaşdırılması	Hasilat və metalistehsalı sahələrinin payının artırılması	Hasilat və metal istehsalı sahələrində MSQ və korporasiyaların formalaşdırılmasına təşəbbüs	Böhranlı sahələrin qeyri-istehsal maliyyə-ləşməsi həcmələrinin minimallaşdırılması	İnkişaf əmək yüklü yolunun stimullaşdırılması

2. Kapital qoyuluş- larının yüksək səmərəli və rəqabət qabiliyyətli sahələrdə cəmləşdirilməsi-	Maşınqayırma, yüngül sənaye, elmtutumlu sahələrdə, neft kimyasında enişin artması	Xarici iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsini təşviq etmək: beynəlxalq nəqliyyat və informasiya kommunikasiyalarının, xarici nümayəndəliklərin, biznes mərkəzlərin yaradılmasına dəstək vermək	Dövlət zəmanətləri, girov, paylı iştirak və layihələrin maliyyələşdirilməsində iştirak vasitəsi ilə özəl və xarici kapitalın cəlb edilməsi məqsədi ilə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması	Təkrar peşə hazırlığı və kadrların ixtisaslarının yüksəldilməsinin təşkili
3. Respublika və regional orqanlar tərəfindən həyata keçirilən irimiqyaslı regionlararası tədbirlər vasitəsi ilə böhranlı sahələrin staqnasiya vəziyyətindən çıxarılması	İstehsalatın özəlləşdirilməsi	Kartel razılaşmaları əsasında mal bazarlarının bölünməsinə dəstək olmaq	Vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün xırda investorların yüksək rentabelli müəssisələrə qoyuluşlarına faizləri artırmaq, dividendlərin rüblük ödənilməsinə təmin etmək	Əhalinin böhranlı rayonlardan miqrasiyası zamanı maddi köməklik göstərmək
4. Böhranlı sahələri tədricən rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatı olan sahələrlə iqtisadi fəallıq sahəsinə cəlb etmək	Elmi-texniki potensialın bundan sonra da deqradasiyası təhlükəsinin saxlanması	Keyfiyyətin təmin edilməsinin mövcud sistemlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını həyata keçirmək	Müxtəlif səviyyəli büdcələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin qaydaşdırılması yolu ilə istehsalatın maliyyələşdirilməsinə yönəldilən büdcə vəsaitlərinin payını artırmaq	İş qüvvəsinin ərazi səfərbərliyinin yüksəldilməsi üzrə kompleks tədbirlər həyata keçirmək
5. Böhranlı sahələrin rəhbərliyində planlı-inzibati başlanğıcın gücləndirilməsi	Uzaq perspektivdə xarici bazarlarda hasilat və emal sahələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin aşağı düşməsi	Texnoloji və resurs transfertinin dəstəhlənməsi. Böhranlı sahələrin yaradılan texnologiyaların təsiri dairəsinə cəlb olunmasına yardım etmək	Büdcə və kredit resurslarının aşkar rəqabətli bölüşdürülməsi. Dövlət borcları sisteminin inkişaf etdirilməsi	Özəl və sahibkarlı sektorunda kiçik biznesin digər formaları stimullaşdırılır.
6. Elmi-texniki potensialın ixtisaslaşmasının qorunub saxlanması; digər innovasiyaların istehsalatın kooperasiyasının inkişaf etdirilməsi	Rəqabət qabiliyyətli olmayan ETİ və digər innovasiyaların müəssisələrin saxlanması	İnnovasiyalı layihələrin və müsabiqəsi üzrə komitələrin yaradılması	Müəssisələrin innovasiya fəallığının yüksəldilməsi	ETİ-nin məşğulluğunun, məcburi işdən azad edilmə zamanı onların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi

Beləliklə, qloballaşma şəraitində Azərbaycanın və onun iqtisadiyyatının real sektorunun iqtisadi təhlükəsizliyi üzrə aparılan tədqiqat aşağıda göstərilən nəticələrə gəlməyə və onların əsasında müvafiq tövsiyələr verməyə imkan yaradır.

Nəticə

1. İqtisadi təhlükəsizlik və milli iqtisadiyyatın imkanlarının, onların həyata keçirilməsi şəraitinin mümkünlüyü üçün dünya və ölkə iqtisadi məkanında milli maraqların müdafiəsinin təmin edilməsinin vacibliyi faktlarla göstərilmişdir.
2. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və əməyin beynəlxalq bölgüsü şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının real sektorunun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən mühüm amillərindən birinin onun rəqabət qabiliyyətli olması qeyd edilmişdir.
3. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyindəki parametrlərin dəyişməsində müsbət və mənfi tendensiyaların aşkar edilməsi üçün onların statikada deyil, dinamikada göstərilməsinin mütləqliyi vurğulanmışdır.
4. Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinə xarici və daxili təhlükələrin qarşılıqlı əlaqəli strukturu əsaslandırılmışdır.
5. Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin monitorinqi sisteminin əsas perspektivli məqsədləri hazırlanıb, eləcə də monitorinqin həyata keçirilməsinin məzmunu və ardıcılığı təqdim edilmişdir.
6. Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinə qarşı təhlükələrin ən mühüm amilləri sadalanmışdır.
7. Müəllif tərəfindən iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilməli olan fəaliyyətin əsas istiqamətləri formalaşdırılmış, Azərbaycan iqtisadiyyatının real sektorunun iqtisadi təhlükəsizliyinin yüksəldilməsinə yönəldilən iqtisadi siyasətin əsas prioritetləri təqdim edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev A.Ə., A.Ş.Şəkərəliyev. İ.Ş.Dadaşov. Dünya iqtisadiyyatı: müasir dövrün problemləri. Bakı, "Bakı Universiteti", - 2018.- 221səh.;
2. Фролова Е. Д., С. А. Лукьянова.- Мировая Экономика, Екатеринбург, Москва "Международные Экономические Отношения: Современное Состояние, Проблемы и Основные Тенденции Развития", -2016, 182с.;
3. World Investment Report 2015: Reforming International Investment Governance. New York and Geneva: UNCTAD, 2015. 225p.;
4. Mahfi Eğilmez, Ercan Kumcu. Ankara – Ekonomik bilgi "Ekonomi Politikası", -2015, 211s.;
5. Mehmet Karagül. -Dünya Ekonomisi, Türkiyə, "Təhdit və Fırsatlarıyla", -2017, 252s.;
6. Əhmədov M.A., A.C.Hüseyn. İqtisad Universiteti, Bakı "İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları", – 2011, 120 səh.;
7. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ti.html>.

AZƏRBAYCANDA MÜASİR VERGİ İNZİBATÇILIĞININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

K.Ş.Vəkilov¹, A.S.Abdullazadə²

¹i.f.d., müəllim, Bakı Dövlət Universiteti

²böyük mütəxəssis, Elmi fəaliyyətin təşkili və idarəedilməsi departamenti, UNEC
e-mail:kanan.vakilov@gmail.com¹; aydin-555@list.ru²

Daxil olmuşdur: 10 may 2019; qəbul edilmişdir: 09 yanvar 2020.

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi davamlı inkişaf kontekstində Azərbaycan Respublikasında müasir vergi inzibatchılığı sahəsində baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, bu sahənin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi məsələləri tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq respublikamızda vergi inzibatchılığı sahəsində mövcud vəziyyət araşdırılmış, vergi və vergi daxilolmalarının dəyişən dinamikası üzrə təhlillər aparılmışdır. Eyni zamanda müasir vergi sisteminin əsas xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş, vergi inzibatchılığının dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas alətlərindən biri olması, bütün səviyyələrdə büdcəyə daxil olan mənbələrin formalaşmasını təmin etməsi, vergilərin tənzimləyici funksiyası kimi məsələlər araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb olunur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: vergilər sahəsində tədqiqatlar aparın və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: müasir iqtisadi şəraitdə vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətlərinin təhlilindən görüldüyü kimi, mövcud vergi sistemində aparılan islahatlara uyğun olaraq həmin istiqamətlərin düzgün müəyyən edilməsi zəruri olub, məqsədli və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Açar sözlər: vergi daxilolmaları, dövlət rüsumları, gəlir vergisi, mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi.

UOT: 3.336.2. **JEL:** Q43

THE PROBLEMS OF IMPROVING OF MODERN TAX ADMINISTRATION IN AZERBAIJA

K.Sh.Vekilov¹, A.S.Abdullazade²

¹PhD., teacher, Baku State University

²senior specialist, Department for Organization and Management
of Scientific Activities, UNEC
e-mail:kanan.vakilov@gmail.com¹; aydin-555@list.ru²

Received: 10 May 2019; Accepted: 09 January 2020.

Summary

The main purpose of the research is to investigate current tax administration processes in the Republic of Azerbaijan in the context of sustainable development, to analyze the current situation, to make suggestions and recommendations to improve the activities of the sector. The article explores the issues of improving tax administration. Research case: scientific abstraction and systematic analysis, logical generalization, statistical analysis. As a result of the research, the current situation in the tax administration in our republic was analyzed and analysis of the changing dynamics of tax and tax revenues was carried out. The main features of the modern taxation system were considered in the same paper, the question of whether tax administration is one of the most important tools of the state's economic policy, the formation of budgetary sources at all levels, and the functions of taxation. Limitations of the study is requiring more extensive practical information. The research can also play a positive role in the enrichment of the scientific and practical knowledge of social scientists and researchers. As it is seen from the analysis of the priority directions of improvement of tax administration in modern economic conditions, it is necessary to identify the correct directions in accordance with the reforms in the existing tax system, which require targeted and consistent measures.

Keywords: tax receipts, government fee, income tax, profit tax, value added tax, excise tax.

UOT 3.336.2. JEL: Q43

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СОВРЕМЕННОГО НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

К.Ш.Векилов¹, А.С.Абдуллазаде²

¹д.ф.э., преподаватель, Бакинский Государственный Университет

²старший специалист, Департамент организации и управления
научной деятельностью, UNEC

e-mail:kanan.¹vakilov@gmail.com; ²aydin-555@list.ru

Резюме

Целью исследования является изучение текущих процессов налогового администрирования в Азербайджанской Республике в контексте устойчивого развития, анализ текущей ситуации и внесение предложений и рекомендаций по улучшению работы сектора. С этой целью в статье рассматриваются вопросы совершенствования налогового администрирования. Исследовательская работа проводилась на основе таких методов исследования, как научная абстракция и систематический анализ, логическое обобщение и статистический анализ. В результате исследования была проанализирована текущая ситуация с налоговым администрированием в нашей республике и проведен анализ изменения динамики налоговых и налоговых поступлений. В статье были рассмотрены основные черты современной системы налогообложения: вопрос о том, является ли налоговое администрирование одним из важнейших инструментов экономической политики государства, формирования бюджетных источников на всех уровнях и функции налогообложения. Ограничением исследования является отсутствие более обширной практической информации. Налоговые исследования могут сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, работающих в этой области. Как видно из анализа приоритетных направлений совершенствования налогового администрирования в современных экономических условиях, необходимо определить правильные направления в соответствии с реформами в существующей налоговой системе, которые требуют целенаправленных и последовательных мер.

Ключевые слова: налоговые поступления, государственная пошлина, подоходный налог, налог на прибыль, налог на добавленную стоимость, акцизный налог.

UOT 3.336.2. JEL: Q43

Son illər Azərbaycanca milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin olunması istiqamətində davamlı olaraq tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə müəyyən edilən əsas prioritetlərdən biri də əlverişli biznes mühiti yaratmaq məqsədilə hökumətin aparıcı rolunu daha da gücləndirməkdir. Həmin prioritetlər daxilində Azərbaycan hökuməti tərəfindən biznes mühitinin institusional əsaslarının gücləndirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Xüsusən də, azad rəqabət mexanizmini inkişaf etdirmək, dövlət – biznes əlaqələrində insan amilinin rolunu azaltmaqla səmərəliliyi, hesabatlılığı və şəffaflığı artırmaq başlıca təmayül kimi qəbul edilmişdir. Dövlətin başqa bir funksiyası

xarici bazarlara çıxışı təmin etməkdən ötrü azad ticarət sazişləri bağlamağı, texniki tənzimləməni və milli standartlaşdırma sistemini dünya tələblərinə uyğun səviyyədə formalaşdırmağı təmin etməkdir. Eyni zamanda hökumətin vergi ödəyənlərlə vergi orqanlarının arasında qarşılıqlı etimadı və şəffaflığı daha da artırmaq və optimal vergi yükü siyasəti vasitəsilə biznes mühitində səmərəliliyi yüksəltmək yönündə də fəaliyyətinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulur. Burada əsas tədbirlərdən biri məhz səmərəli vergi sisteminin və vergi inzibatçılığının təşviq edilməsindən ibarətdir.

Vergi inzibatçılığı ümumi idarəetmə nəzəriyyəsinin tərkib hissəsi olmaqla elmi-praktik tədqiqat və metodik işləmələrin ən əhəmiyyətli sahəsi hesab olunur. Vergi inzibatçılığı dövlət idarəetməsinin bir forması kimi vergi orqanlarının digər səlahiyyətli orqanlarla birgə ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri və ya vergi növləri üzrə maksimal yığıma nail olmaq üçün vergi ödəyiciləri ilə konstruktiv əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirdikləri inzibati və maliyyə (vergi) normaları çərçivəsində tənzimlənən vergi münasibətləri sahəsində idarəetmə fəaliyyətidir. Vergi inzibatçılığı vergi qoyma prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə idarə olunması funksiyasının həyata keçirilməsi üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyətidir.

Vergi inzibatçılığı müasir yerli və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq idarəetmə orqanları fəaliyyətinə aid metodlar, üsullar və vasitələrlə vergi mexanizminin hüquqi istiqamətlərini müəyyən edir və iqtisadiyyatda, o cümlədən vergi siyasətində olan əhəmiyyətli dəyişikliklər zamanı onların fəaliyyətlərini koordinasiya edir.

Tərəfimizdən aparılan təhlil təsdiq etməyə imkan verir ki, vergi inzibatçılığı – vergi orqanlarının vergi və yığımların ölkənin büdcə sistemində daxil olmasının təmin edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətidir. Deməli, vergi sisteminin effektiv fəaliyyəti və vergi daxilolmalarının kəmiyyəti birbaşa keyfiyyətli vergi inzibatçılığının həyata keçirilməsindən asılıdır.

Vergi sisteminin elementləri öz növbəsində ölkənin vergi qanunvericiliyinə, o cümlədən vergi və yığımlar sistemində dəyişikliklər edilməsi prosesində, eləcə də vergi orqanları tərəfindən öz səlahiyyətlərinin reallaşdırılmasında vergi inzibatçılığının həyata keçirilməsinə təsir edən obyektiv və subyektiv şərtləri özlərində ehtiva edirlər.

Sonuncu göstərir ki, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi – hər bir mərhələsi ölkənin vergi sisteminin islahatlaşdırılmasının əvvəlki mərhələsində baş verən dəyişikliklərlə bağlı fasiləsiz prosesdir və iqtisadiyyatın inkişafının mövcud səviyyəsi və hər bir konkret vaxt dövründə büdcə sisteminin vergi gəlirlərinin doldurulmasının tamlığı ilə şərtlənmişdir.

İqtisadi kateqoriya kimi vergi inzibatçılığına onun mahiyyətinin və daxili məzmununun üzə çıxdığı funksiyalar xasdır. Bizim fikrimizcə, idarəetmə forması kimi vergi inzibatçılığının mahiyyəti aşağıdakı funksiyalar vasitəsilə meydana çıxır: proqnozlaşdırma, uçot, nəzarət, tənzimləmə, məcburetmə.

İqtisadi ədəbiyyatda o, müxtəlif cür təsvir olunur: vergi inzibatçılığının onun öz funksiyaları və səlahiyyətləri daxilində həyata keçirilməsi; vergi nəzarəti subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi; vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin vergi və yığımların vaxtında ödənilməsinə təmin edən gündəlik fəaliyyəti; vergi ödənişi daxilolmalarının təmin edilməsinin əsası və s.

Aparığımız araşdırmalar belə bir nəticəyə gətirib çıxartdı ki, Azərbaycan elmi mühitində vergi inzibatçılığının mahiyyəti və məzmununun müəyyən edilməsi məsələlərində vahid fikrin olmamasının səbəbi onun dərk olunma metodologiyasının kifayət qədər işlənilməməsidir. Bu hadisəyə vahid sistemli yanaşma tətbiq edərək, onun məzmunlu tərəfini aydın təsvir etməklə, ondan dövlət maliyyə sisteminin sabitləşməsi üçün səmərəli istifadə etmək olar. Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatlaşdırılması şəraitində vergi inzibatçılığı vergi münasibətlərinin inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir, odur ki, ona xüsusi diqqət yetirilməlidir. Vergi inzibatçılığı özündə vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan münasibətlərin reallaşdırılması və vergi pozuntularına görə məsuliyyətə cəlb edilməsi üzrə xüsusi səlahiyyətli orqanların idarəetmə fəaliyyətini ehtiva edir.

Ölkənin vergi potensialının maksimum həyata keçirilməsi üçün vergi inzibatçılığının səlahiyyətli orqanları yalnız yaxından vergi və yığımlar haqqında qanunvericiliyin icrasına ciddi nəzarət etməlidirlər, həm də səmərəli vergi inzibatçılığının funksiyalarını yerinə yetirməlidirlər. Vergi münasibətlərinin reallaşdırılmasının təşkilati-idarəetmə sistemi kimi vergi inzibatçılığına Azərbaycanın büdcə sisteminə daxilolmaları tam təmin etmək üçün istifadəsi nəzərdə tutulan funksiya, forma və metodlar daxildir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının, xüsusən büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyini təşkil edən neft gəlirlərindən asılılığının azaldılması ilk növbədə vergi inzibatçılığı ilə və onun tərkib hissəsi olan vergi nəzarəti sahəsində əsaslı dəyişikliklər tələb edir. Belə ki neft gəlirlərinin azalması şəraitində dövlət büdcəsinə daxilolmaların kəskin azalması ilə yanaşı, iqtisadiyyatın digər vacib sahələrində vergi hüquq pozulmalarının daha da artması, büdcələrarası münasibətlərin gərginləşməsi ehtimalı da yüksəkdir. Bu boşluğu təkcə büdcə qanunvericiliyinin sərtləşdirilməsi və ya yumşaldılması hesabına həll etmək mümkün deyildir. Belə ki, vergi qanunvericiliyi, onun tətbiq edilmə metodologiyası və bütövlükdə vergi sisteminin idarə edilməsi arasında qırılmaz qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur.

Vergi inzibatçılığı dövlətin iqtisadi siyasətinin ən fərqli alətlərindən biri olmaqla, bir tərəfdən, bütün səviyyələrdə büdcəyə daxil olan mənbələrin formalaşmasını təmin edir, digər tərəfdən, iqtisadi subyektlərdən müxtəlif maliyyə resurslarının tutulma şərtlərini dəyişərək verginin tənzimləyici funksiyasını reallaşdırır.

Vergi sisteminin, o cümlədən vergi inzibatçılığının modernləşmə prosesinin sürətləndirilməsi təkcə iqtisadi subyektlərdən vergi tutulma səviyyəsinin artması ilə deyil, həm

də vergi sisteminin özünün idarə olunmasına xərclərin səviyyəsi ilə də ölçülür. Vergi inzibatçılığı səviyyəsinin yüksəldilməsi vicdanlı və nizam-intizamlı vergi ödəyiciləri üçün bərabər rəqabət rejiminin təmin olunması, onlara vergi yükünün ardıcıl olaraq aşağı salınması üçün də potensial ehtiyat mənbəyidir.

Azərbaycanda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi birinci növbədə dövlətlə biznesin optimal münasibətlərinin qorunmasına yönəldilməlidir. Bu daha çox Vergilər Nazirliyinin inzibatçılığı vasitəsilə vergi ödəyiciləri ilə apardığı işlərin nəticəsindən asılıdır. Burada ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri dövlət büdcəsinin 80%-ni təmin edən iri vergi ödəyiciləri ilə işlərin təşkilindən asılıdır. Bu sahədə son illərdə müsbət dinamikanın müşahidə olunması iri vergi ödəyiciləri ilə müstəqil vergi inzibatçılığının iri vergi ödəyiciləri Departamentinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. İqtisadi ədəbiyyatda vergi ödəyicilərinin belə müstəqil və fərqli inzibatçılıq vahidləri tərəfindən idarə olunmasına istər vergi ödəyiciləri, istər də dövlət quruluşu baxımından məqsədəuyğunluğuna münasibət birmənalı deyildir.

Hazırda iri vergi ödəyicilərinə inzibatçılıq Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin ümumi müddələri əsasında həyata keçirilir və əslində, belə vergi ödəyicilərinin fərqli xüsusiyyətləri haqqında müvafiq bəndlər və ya istinadlar yoxdur. İri vergi ödəyicilərinə inzibatçılığının bütün nüansları Vergilər Nazirliyinin müvafiq Əsasnamə və Təlimatları yaxud Metodik göstərişləri ilə tənzimlənir. Halbuki vergi ödəyicilərinin bu kateqoriyası bütün parametrlərinə görə – vergi inzibatçılığının və idarəetmənin müxtəlif pillələrində iştirak etməsi formalarına, vergi inzibatçılığının ayrı-ayrı mərhələlərinin həyata keçirilmə metodlarına, vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə, iri vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı qruplarının uçota alınmasının sahəvi xüsusiyyətlərinə görə kifayət qədər fərqlənirlər və bu məsələlər də iqtisadi ədəbiyyatda daimi diskussiya obyektinə çevrilmiş problemlərdəndir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının vergilərlə tənzimlənmə sisteminin, həmçinin vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatında aparılan əsaslı islahatların uğurla aparılmasının başlıca şərti kimi bu gün daha çox diqqət mərkəzindədir. Bundan başqa, Azərbaycanın vergi orqanlarının modernləşməsi üzrə Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlər sisteminin yerinə yetirilməsi də başa çatmaq mərhələsindədir.

Bütün bu deyilənlər təqdim olunan mövzunun tək cəhətini deyil, həm də onun əhəmiyyətini, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini, onun praktiki istiqamətlərini müəyyən edir. Belə ki, bu gün respublikamızda fəaliyyət göstərən vergi inzibatçılığı həm onun təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin və funksiyalarının dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi baxımından, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatının postneft dövründə innovativ modernləşməsinin reallaşması baxımından aktual olduğu qədər də əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda vergi inzibatçılığının əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi

İqtisadi ədəbiyyatlarda vergi inzibatçılığı ilə bağlı məsələlər son illər tədqiqatçılar tərəfindən daha çox araşdırılmaqdadır. Məsələn, A.E.Serdyukova görə, vergi inzibatçılığı dövlət tərəfindən vergi münasibətlərinin idarə edilməsi sistemini özündə ehtiva edir [4]. A.M.Babaşkinanın elmi əsərlərində vergi inzibatçılığı dedikdə, təşkilati cəhətdən vergi sistemi ilə təmsil olunan vergi münasibətlərinin idarə edilməsinin bir hissəsi başa düşülür. Bu zaman vergi inzibatçılığı vergi münasibətləri idarəetməsindən fərqli olaraq hakimiyyətin qanunvericilik orqanları, eləcə də digər icraedici idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilmir [5].

A.B.Zolotareva vergi inzibatçılığını vergi nəzarəti subyektlərinin – vergi müfəttişliklərinin effektiv fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi, vergi münasibətlərinin idarəetmə sistemi kimi müəyyən etmişdir. Qeyd edilən müəlliflərin əsərlərində müasir vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində müqayisəli və analitik təhlil, sistemli yanaşma üsullarından istifadə edilməklə mövcud məsələlər hərətərflili olaraq tədqiq olunmuşdur [6].

Son illər ölkəmizdə iqtisadi inkişafın təmin olunması istiqamətində, eləcə də vergilər sahəsində davamlı olaraq tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Məsələn, hazırda Azərbaycanda neft gəlirlərinin və onun nəticəsi olaraq, buradan vergi daxilolmalarının da azalmasını kompensasiya etmək üçün ən vacib məsələlərdən biri qeyri-neft sektorunun inkişafına kömək edəcək maliyyə – vergi sahəsi üzrə stimulları gücləndirməkdədir. Son illərdə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payının artmasına baxmayaraq, burada da tətbiq edilən vergi siyasəti və vergi inzibatçılığının müəyyən qüsurlarına görə vergiqoymadan yayınan kölgə iqtisadiyyatının payı kifayət qədər yüksəkdir [1].

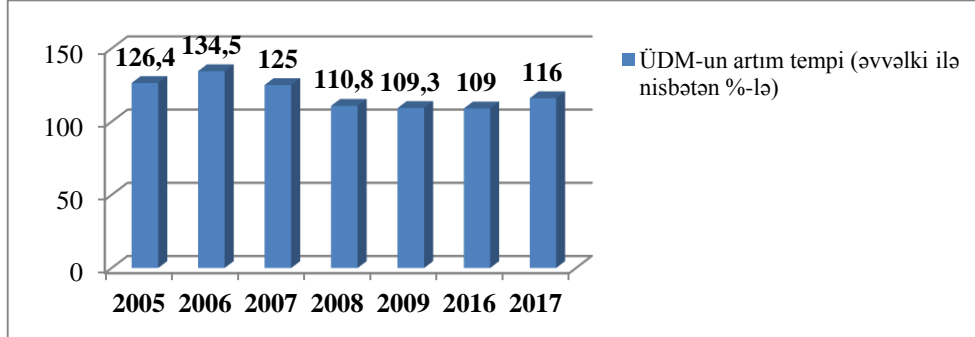
Bir çox beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı ilə razılaşdırılmış makroiqtisadi sabitləşmə və struktur dəyişikliklər üzrə iqtisadi proqramların və layihələrin həyata keçirilməsi hesabına, artıq, Azərbaycanda 1996-cı ildən etibarən real ümumi daxili məhsulun artımına nail olunmuşdur. Məsələn, 2005, 2007 və 2017-ci illərdə ÜDM-in artım templəri ölkə üzrə yüksək olmuşdur. Müvafiq olaraq bu göstəricilər 26,4 %, 25 %;və 16 % təşkil etmişdir. Məsələn, 2017-ci ildə ÜDM-in həcmi 70 135,1 mln manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in dəyəri isə 2005-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə 3 dəfə artaraq 4 603,7 manat, 2017-ci ildə isə 4.8 dəfə artaraq 7 205 manat təşkil etmişdir (Cədvəl 1 və Şəkil 1). Bütün bunlar Azərbaycanda iqtisadi inkişafın son illər davamlı mövcudluğunu təsdiq edir.

**K.Ş.Vəkilov, A.S.Abdullazadə: Azərbaycanca müasir vergi inzibatçılığının
təkmilləşdirilməsi məsələləri**

Cədvəl 1. Azərbaycanın ÜDM-ni son illər üzrə səciyyələndirən göstəricilərin dinamikası

Ümumi göstəricilər	2005	2006	2007	2008	2009	2016	2017
ÜDM-in artım tempi (əvvəlki ilə nisbətən %-lə)	126,4	134,5	125,0	110,8	109,3	109,0	116,0
adambaşına düşən ÜDM (manat)	1494,3	2208,2	3296,6	4603,7	3917,3	6269,6	7205

Mənbə: www.stat.gov.az/pdf/Azərbaycanın statistik göstəriciləri/2017.

Şəkil 1. Son illər üzrə Azərbaycanda ÜDM-in artım tempinin dəyişmə dinamikası (əvvəlki ilə nisbətən %-lə)

Cədvəl 2. Ölkə üzrə son illərdə dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmaların dinamikası

İllər üzrə	Vergi və digər ödənişlər üzrə daxilolmaların həcmi (min AZN)
2012	6 025 366,5
2013	6 663 633,4
2014	7 113 622,4
2015	7 118 196,7
2016	7 015 165,4
2017	6 971 679,6

Mənbə: http://taxes.gov.az/statistika/2017.

Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumatların təhlili göstərir ki, 2012-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə vergi və digər ödənişlər üzrə daxilolmalar 1 092 830,2 min manat artaraq 7 118 196,7 min manat təşkil etmişdir [7]. Lakin son illər bu sahədə də azalma proseləri müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2016-cı ildə 7 015 165,4 min manat dövlət büdcəsinə daxil olmuşdursa, 2017-ci ildə bu göstərici azalaraq 6 971 679,6 min manat olmuşdur. Bunun da əsas səbəbləri son illər ölkədə vergi sahəsində aparılan davamlı islahatlar, sahibkarlara tətbiq olunan vergi güzəştləri, devalvasiya prosesləri və s. hesab olunur (Cədvəl 2).

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin fəaliyyətində son illərdə əhəmiyyətli struktur dəyişiklikləri aparılmış, vergi ödəyicilərinin və onların ödənişlərinin qeydiyyatının sadələşdirilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Nazirliyin Audit Baş İdarəsi əvvəllər əsasən auditin aparılması ilə məşğul olurdusa, yeni yaradılan Vergi Audit Departamenti indi vergi audit siyasətinin işlənməsi və audit işinə nəza-

rətlə məşğul olur. Lakin Azərbaycan Respublikasında audit seçimi hələ də subyektivdir və risk idarəetmə üsulları əsasında restrukturizasiya aparılması tələb olunur. Bundan başqa, əksər inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemlərinə xas olan bir sıra icbari səlahiyyətlər Azərbaycanın vergi orqanları üçün təmin edilməmişdir. Məsələn, vergi bəyannaməsini təqdim etməyən və yaxud bəyannamələri təqdim etməyi dayandıran şəxsləri aşkarlamaq, üçüncü tərəfin məlumatlarına çıxış imkanlarına malik olmaq, vergidən yayınma hallarını aşkarlamaq və ya çatışmazlıqları qiymətləndirmək səlahiyyətlərinin olmaması, onların işinin səmərəsini xeyli məhdudlaşdırır. Eyni zamanda, sui-istifadə hallarının qarşısının alınması üçün bu səlahiyyətlər üzərində nəzarət olmalıdır. Məsələn, üçüncü tərəf barədə məlumatlar müvafiq agentliklər tərəfindən real vaxt rejimində təqdim oluna bilər və bu halda, vergi işçilərinin bu cür məlumatları selektiv şəkildə tələb etmək seçimi olmamalıdır [2].

Azərbaycanda kölgə iqtidiatının miqyası gəlirlərin gizlədilməsinə və ya müvafiq vergi ödənişlərindən yayınmalara şərait yaradır. Doğrudan da, yığım sistemləri etibarlı olmazsa, səmərəli ödənişin təmin olunması ciddi məsələyə çevrilir və vergidən yayınma halları daha da genişlənir. Məsələn, ölkəmizdə bir çox xırda və orta firmalar bunu sadə sxemlə həyata keçirirlər. Bunu nəzərə alaraq, digər ölkələrdə olduğu kimi, vergi ödəyiciləri üçün könüllü riayətmənin cəlb ediciliyini artırmaqla yanaşı, vergi yığım sisteminin daha da gücləndirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi tələb olunur. Son illər Vergilər Nazirliyində vergi ödəyicisi ilə vergi işçiləri arasında təmasın minimallaşdırılması, elektron bəyannamə və elektron poçt məktublaşmaları, zəng mərkəzləri və elektron poçtlar vasitəsilə məlumat və köməkliyin və vergi ödəyicilərinin şəxsi vərəqələrinə parol əsasında çıxışın təmin edilməsi kimi tədbirlərlə vergi idarələrinə getmək zərurətinin aradan qaldırılması vergi öhdəliklərinə riayətmənin stimullaşdırılması istiqamətində atılan addımlardan sayılmalıdır [3].

Vergi inzibatçılığının fəaliyyət prioritetləri riskin qiymətləndirilməsi, ixtisaslaşma və müştərilərin seqmentlərə ayrılması prosesləri vasitəsilə seçilməli və inkişaf etdirilməlidir. Təcrübi nöqtəyi-nəzərdən risk idarəetmə üsulları əsas riayətmə davranışları üçün model kimi əyani xarakteristikaları seçməklə, vergi ödəyicilərini bir neçə əsas risk növü üzrə qruplaşdırılmalıdır. Bütün riskləri audit və təhlil vasitəsilə nəzərdən keçirməyə ehtiyac yoxdur. Müştəridən asılı olaraq onlardan bəzilərinə vergi ödəyicisi xidmətləri vasitəsilə məlumat kampaniyaları, zəng mərkəzləri və onlayn məlumatlar formasında əhatə etmək kifayətdir. Vergi ödəyiciləri üçün narahatlıq doğuran məsələləri nəzərdən keçirmək və vergi qanunvericiliyinin dəyişdirilməsi təşəbbüslərinə dair əks əlaqəni təmin etmək üçün vergi ödəyiciləri ilə mütəmadi məsləhətləşmələrin aparılması vacibdir. Bu cür tədbirlər daha az xərc tələb edir və bütün vergi ödəyicilərinin daha intizamlı riayətçiliyinə təsir edə bilər. Müştərilərin seqmentlərə ayrılmasından düzgün istifadə, fiskal orqanların öz işini yaxşılaşdırmaq

üçün seçimlərinin nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşdırılmasına xidmət edə bilər [4]. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda vergi ödəyicilərinin öhdəliklərə riayət etmə səviyyəsi hələlik aşağıdır və bu göstəricinin ciddi şəkildə yaxşılaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bu həm də ədalətli rəqabəti məhdudlaşdırmaqla vergi inzibatçılığına inamın azalmasına səbəb olur və investorların fəaliyyəti üçün əvvəlcədən qeyri-bərabər şərait yaradır. Məhz, bunun nəticəsidir ki, potensial investorlar Azərbaycanda vergi orqanları tərəfindən bərabər və ya ədalətli münasibət göstərilməyəcəyindən ehtiyat edərək öz biznes qurumlarını və sərmayələrini regionun digər ölkələrində yerləşdirməyə cəhd edirlər. Bütün bunları nəzərə alaraq Vergilər Nazirliyi (VN) öhdəliklərə riayət etmə səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün ümumi strategiya işləyib hazırlamalıdır. İlk addım olaraq vergi sistemindəki boşluqlar müəyyənləşdirilməlidir. İctimaiyyətin vergi inzibatçılığını necə qəbul etdiyi müəyyən edilməli və ölçülməli, bu proses mütəmadi olaraq izlənilməlidir [5].

Öhdəliklərə riayət etmə səviyyəsi qanunvericilik və iqtisadi siyasət də daxil olmaqla, vergi inzibatçılığının nəzarətindən kənar bir çox digər amillərdən də asılıdır. Bununla belə, VN bu problemi ciddi şəkildə yüngülləşdirəcək dəyişikliklərə təsir edə bilər. Vergi ödəyicilərinin təhsil və hazırlığının yaxşılaşdırılması, qaydalara riayət etməyənlərin əvvəlcədən aşkarlanması, gəlirlərin və ödənilən vergilərinin az bəyan edənlərin, bəyannamə təqdim etməyənlər və bəyannamə təqdim etməyi dəyandıranların vaxtında müəyyən edilməsi, həmçinin vergi ödəyicilərinin şişirdilmiş qiymətlər və istehsal xərcləri hesabına öz təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini pisləşdirməklə hesabatdakı təhriflərin aşkarlanması və bütün sadalananlara müvafiq maliyyə sanksiya və cərimələrin tətbiq edilməsi ümumi riayət etmə mənzərəsini xeyli yaxşılaşdırmağa bilər.

Öhdəliklərə riayət etmə səviyyəsi o zaman yüksəlir ki, vergi ödəyiciləri qanun üzrə öz vəzifə və öhdəliklərini yerinə yetirməkdə vergi inzibatçılığının onlar üçün ciddi təhlükəyə çevriləcəyini anlasın. Bu məqsədlə, vergi ödəyicilərinin konkret adları göstərilmədən, son auditin və cinayət təhqiqatının nəticələrini bəyan edən xüsusi ictimai kampaniyanın keçirilməsi VN-nin qanunu tətbiq etmək hüququna və gücünə malik olduğunu, vergidən yayınanların istifadə etdikləri bütün yayınma vasitələri və kanallarından xəbərdar olduğunu bütün cəmiyyətə, həmçinin biznes dairələrinə çatdırmağa bilər.

Kiçik və orta sahibkarlar üçün Sadələşdirilmiş Vergi Rejiminin (SVR) tətbiqi yeni vergi ödəyicilərinin sistemə daxil olmasını yüngülləşdirməklə yanaşı, ayrı-ayrı qurumlar tərəfindən öz dövrüyyələrini az göstərmələri və ya müxtəlif saxtalaşdırmalarla SVR üzrə müəyyən edilmiş yuxarı hədlər daxilində vergidən yayınmalar üçün imkanlar da açır. Buna görə də, SVR-in tətbiqi ilə bağlı daha ciddi nəzarət mexanizminin yaradılmasına ehtiyac vardır.

Vergi İnzibatçılığına güvən və inamın yaradılması vergi öhdəliklərinə riayətmə səviyyəsinin yüksəldilməsinin vacib elementidir. Vergi ödəyicilərinin ehtiyac və qayğılarını müəyyən etmək və müxtəlif sahələr üzrə baş verən dəyişiklikləri dəyərləndirmək üçün VN-nin müntəzəm əks əlaqə qurmaq imkanına malik olması da zəruridir. Bu əlaqə düzgün qurulduğu və həyata keçirildiyi, həmçinin vergi ödəyicisinin razılığı ilə vaxtaşırı müvafiq tədqiqatların aparıldığı şəraitdə faydalı əks əlaqə təmin edilə, nəticədə inzibatçılıqdakı zəif halqalar da müəyyən edilə bilər. Riayətmə həm də vergi ödəyicilərinin öz hüquq və öhdəlikləri barədə aydın təsəvvürü və məlumatı olduğu zaman yaxşılaşa bilər və buna görə də, vergi ödəyicisinin hüquq və öhdəliklərinə dair qanunvericilik maddələrinin ayrıca nəşri və yayılması fayda verə bilər.

Vergilər Nazirliyi yorucu sənədləşmə işini və vergi ödəyicilərinin çəkməli olduğu riayətmə xərclərinin azaldılması istiqamətində ciddi addımlar atsa da, bu sahədə hələ xeyli işlər görülməlidir. Vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinə riayət etmək üçün çəkməli olduğu birbaşa və dolay xərclər qeyri-neft sektorunda artımın da qarşısını alır. Hər hansı vergi sisteminə riayətmə üçün səylərin və resursların müəyyən olunmuş məqbul səviyyəsi vardır və məhz bu şərt təmin edildikdə, biznes sektorunda öhdəliklərə riayətmənin təmin edilməsinə, burada sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasına nail olmaq olar.

Vergi inzibatçılığının yaxşılaşdırılması üçün strategiyada ən vacib elementlərdən biri VN-in apardığı əməliyyat xərclərini gəlirlərə nisbətdə ölçərək, onu ardıcıl olaraq azaltmaqdan ibarət olmalıdır. VN-də bir çox əməliyyatların avtomatlaşdırılmasına baxmayaraq, vergi inzibatçılığı xərcləri və VN tərəfindən bunun üçün ayrılmış resursları daha da yaxşılaşdırmaq mümkündür.

Bəyannamələrin təqdim olunması və vergi ödəyiciləri ilə digər əməliyyatlar zamanı internetdən istifadə olunması ümumən müsbət hal hesab olunur. Əməliyyatların aparılmasında kompüterləşdirilmiş nəzarət və monitorinqə keçid baş verməkdədir və bu proses başa çatdıqda, bu, rəhbərliyə istər strateji, istərsə də taktiki baxımdan bütün planların icrasına daha çox və effektiv nəzarət etmək imkanı verəcəkdir. Müasir vergi inzibatçılığı resurslar ayıraraq dürüst olmayan vergi ödəyiciləri və ya vergidən yayınanların auditinin aparılması və təqib edilməsinə diqqətin yönəldilməsi üçün ən müasir riskidarətmə üsullarından istifadə edir. Məhz bunu nəzərə alaraq Azərbaycanda müasir riskidarətmə yanaşmasının tədricən həyata keçirilməsinə, riskin idarə edilməsinin hər bir funksiyanın planlaşdırılması və icrasına inteqrasiya edilməsi üçün qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrdən istifadə edilməsinə ehtiyac vardır. Məsələn, səyyar audit üçün bəyannamələrin seçimi zamanı auditin aparılmasına sərf olunan vəsaitin müqabilində əlavə hesablanacaq mənfəət vergisi ödəyicilərin seçilməsi üçün istifadə olunan meyar və metodologiyanın əsasında dayanmalıdır.

Düzgün seçilməmiş metodologiyalardan istifadə edilməsi, resursların israfçılığına

gətirib çıxarır və gəlir imkanlarını azaldır. Riskin təhlili, yəni hər bir təcrübənin potensial gəlirlərə münasibətdə risk və xərclərinin ölçülməsi bütün proseslərin müəyyən edilməsi və ya dəyişdirilməsi üçün təlimat rolunu oynamalıdır [6].

İxtisaslaşma və müştərilərin seqmentlərə ayrılmasına əsaslanan funksional təşkilati struktur inzibatçılığın səmərəlilik və effektivliyinin yüksəldilməsi və inzibati xərclərin minimallaşdırılması üçün vacibdir. Hazırda VN-də inzibatçılığın yenidən təşkili nisbətən səmərəli şəkildə, funksional əsasda həyata keçirilsə də, iş yükü və təşkilati təhlillər müvafiq peşə müxtəlifliyini müəyyən etmək məqsədinə xidmət etməlidir. Məsələn, cəmi VN işçi heyətinə nisbətdə audit heyətinin sayının daha az olduğu görünür (cəmi vergi əməkdaşlarının 22,4%-i) və bu, müfəttişlərin vəzifə bölgüsünün optimal olmadığını göstərir. İstisnalar mövcud olsa da, vergi siyasətinin qurulmasının və baş ofis funksiyalarının səyyar əməliyyatlardan ayrılmasının vacibliyi beynəlxalq səviyyədə qəbul edilməsinə baxmayaraq, bu hələlik Azərbaycanda tam həyata keçirilməmişdir.

Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Son bir neçə il ərzində inzibatçılıqda aparılmış bir sıra islahatlar riayət etmə yükünü nəzərəcarpacaq dərəcədə azaltmış və həm də vergi ödəyicisi ilə vergi işçiləri arasında təması məhdudlaşdırmışdır. Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında riayət etmə yükünün azaldılması istiqamətində görülən işləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar: elektron bəyannamələri tətbiq edilmişdir (ƏDV ödəyicilərinin 96%-i və bütün vergi ödəyən bizneslərin 35%-i bundan faydalanır); işçi heyətinin fəaliyyət göstəricilərinin ölçülməsi üçün avtomatlaşdırılmış sistemlər yaradılmışdır; milli səviyyədə zəng mərkəzləri yaradılmışdır; internetdə vergi ödəyicilərinin hesablarına dair məlumatlar yerləşdirilmişdir; ötən bir neçə il ərzində heasabat formalarının sayı 90-dan 15-ə endirməklə səmərəlilik artırılmış və vergi ödəyiciləri ilə vergi işçiləri arasında sıx təmas məhdudlaşdırılmışdır; vergiyə dair məlumatlar bazası digər təşkilatların, yəni Xəzinədarlıq, Gömrük Komitəsi, kommersiya bankları və Daxili İşlər Nazirliyinin məlumatlar bazası ilə əlaqələndirilmişdir [7].

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa, Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin artırılması üçün kameral audit də daxil olmaqla, əksər vergi funksiyaları avtomatlaşdırılmış, auditin tam avtomatlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Vergi bəyannamələrində hər hansı uyğunsuzluq insani müdaxilə olmadan aşkar edilir və 5 gün ərzində vergi ödəyicilərinə göndərilir. İlkin səviyyədə bir çox ziddiyyətlər olsa da, ƏDV üzrə xüsusi depozit hesabının VN tərəfindən yığılan vergi daxilolmalarının 80%-i təmin edən, 600-dən artıq iri vergi ödəyiciləri tərəfindən yaxşı qəbul edildiyi məlum olmuşdur. Son illərdə nazirliyin yerlərdəki idarələr üzərindəki nəzarətinin səviyyəsi son yenidən təşkilatlanmadan sonra əhəmiyyətli şəkildə təkmilləşdirilmiş, səyyar idarələrin sayı da azaldılmışdır. Vergi inzibatçılığı sahəsində hazırda geniş yayılan fikirlərdən biri ondan

ibarətdir ki, vergilər və ya vergi növlərinə yox, funksiyalara əsasən təşkilatlanma əməliyyatların daha çox inteqrasiyası, heyətin daha yaxşı idarə edilməsi, riyəətəmənin yaxşılaşması ilə nəticələnir. Vergilər Nazirliyində hazırda məhz funksiyalar üzrə yenidən təşkilatlanması onun işinin yaxşılaşdırılmasına təkan vermişdir. Fikrimizcə, bu cür təşkilatlanma prinsipi səyyar idarələrin işinin təşkilində də üstünlük təşkil etməlidir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, son illər ərzində “Xüsusi Rejimli Vergi Xidməti Departamentinin” Departamentin formalaşdırılması və onun heyəti üçün vaxtaşırı peşəkar treninqlər keçirilsə də, çox az auditorların olduğu (təxminən 110 nəfər) hazırkı işçi heyətinin sayı 600-dan çox iri vergi ödəyicisində müvafiq təftiş və yoxlamaların aparılması üçün yetərli deyildir. Məhz bunu nəzərə alaraq, iri vergi ödəyiciləri üzərində vergi nəzarətinin səmərəli təşkil edilməsi üçün daha geniş audit heyəti formalaşdırılmalıdır. Bu zaman departamentin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri sayda heyətlə təminatı ilə yanaşı, onlar arasında düzgün əmək bölgüsü də həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi üçün əsas məsələlərdən biri də vergi ödəyicilərinin şikayət və sorğularına baxılmasıdır. Əksər İƏİT ölkələrində əsas funksiyası vergi ödəyicilərinin şikayət və sorğularına baxmaq və ədalətsizliyə yol verildiyi və ya prosedura yanlışlığın baş verildiyi müəyyənləşdirildiyi hallarda müdaxilə etmək hüququ olan Ombudsman təsisatı vardır. Ombudsmanın sorğu göndərmək və müvafiq rəsmilərə islahedici tədbirlər tövsiyə etmək üçün işlərə baxılmasını müvəqqəti olaraq dayandırmaq hüququ da var. Azərbaycanda Vergi Ombudsmanı İnstitutunun təsis olunması ədalətin üstün olmasını, vergi ödəyiciləri və vergi orqanları arasında yaranan mübahisələrin vaxtında həll edilməsinə yardımçı ola bilər [2]. Əsas məsələlərdən biri də borcların yığılması ilə bağlı VN-nin təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsidir. Fikrimizcə, VN-nin bu borcların yığılmasındakı əsas vəzifəsi kimi zərurət yarandıqda, həmin borcları silmək üçün də qanuni səlahiyyətləri olmalıdır və bunun sayəsində baş idarədə bu cür borclarla məşğul olan heyətin və resursların bir qismini digər nəzarət işlərinə yönəltmək olar.

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi biznes və ya sərmayə maraqlarını nəzərə alaraq, əməliyyatların vergi nəticələrinə dair əvvəldən qərar verir. Nazirlik bəzi hallarda müəyyən vergi nəticələrinə dair öhdəlik götürsə də, bu ancaq yatırılmış sərmayənin çıxarılacağına qədər qüvvədə olur. Bu, üstün beynəlxalq təcrübələrə ziddir, əvvəldən verilmiş qərarlar bu cür hökmün əsaslandığı hipotetik faktların dəyişilməməsi şərtiylə, VN üçün məcburi olmalıdır. Biznes maraqları olanlar, nəticədə bu cür qeyri-müəyyənliyin sərmayəyə mane olduğu və onların işlərinə sonradan baxılmasında korrupsiya hallarına imkanlar açdığından şikayətlənirlər.

Nəticə

Vergilər Nazirliyində vergi işçilərinin fəaliyyətinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət

ölçülərindən istifadə edilməklə mütəmadi qaydada izlənilməsinə baxmayaraq, vergi inzibatçılığı işinin bütövlükdə qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır. Fikrimizcə, ölkədə vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- VN baş aparatı inzibati və tənzimləyici göstərişlər və nəzarət funksiyalarına diqqəti daha da artırmalı, sahə işçiləri tərəfindən həyata keçirilməli olan vergi əməliyyatları aparmaq funksiyalarından azad olunmalıdır;
- Vergilər Nazirliyinə məhkəmələrə müraciət etmək üçün ilkin şərt olmadan vergi borclarının qaytarılması məqsədilə vergi ödəyicisi aktivlərinə həbsin qoyulması, müvafiq hallarda vergi borcunun güzəştə gedilməsi hüququ verilməlidir;
- aidiyyəti hökumət orqanları vergi məsələləri ilə məşğul olacaq məhkəmə orqanının yaradılmasını da nəzərdən keçirməlidirlər. Bu xüsusi məhkəmələrin hakimlərinə bənzər məsələlər üzrə əvvəlki qərarları ciddi şəkildə, amma yekun olaraq icbarilik olmadan nəzərə almağa icazə verilməlidir. Bu, hüquqşunaslar, vergi ödəyiciləri və Vergi Komitəsinin heyəti üçün müəyyənlik dərəcəsini təmin edər və vergi qərarlarının davamlılıq və rasionallığını yaxşılaşdırır;
- məhkəmə çəkişməsi təhlükəsi yarandıqda, VN qanunvericiliyə müraciət edənlərlə danışıqlar aparmağa icazə verəcək düzəlişin edilməsi imkanını nəzərdən keçirməli, audit müddətinə qanunvericiliklə müəyyən edilən zaman məhdudiyyətləri aradan qaldırılmalıdır;
- VN-nin işi əldə etdiyi nəticələr və gördüyü işlərin sambalı baxımından qiymətləndirilməlidir;
- vergi məsələlərinə baxan ixtisaslaşmış vergi məhkəmələri və ya tribunalları yaradılmalı, VN-nin öz müştərilərinə daha yaxşı xidmət göstərməsinə kömək üçün Vergi Ombudsmanı (müvəkkil) vəzifəsi təsis edilməlidir;
- mümkün olduğu hallarda, vergi ödəyicisinin və bütün əlaqəli qurum və ya orqanların əlaqələndirilmiş yoxlanışına və bir səfər ərzində bütün vergiləri – əməkhaqqından tutulan gəlir vergisi, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, mənfəət vergisi, ƏDV və aksizləri əhatə etməyə imkan verən “vahid audit” həyata keçirilməlidir və s.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov F.Ə. və b. Vergilər və vergitutma Bakı: 2013, Ozan, 416 s.;
2. Kəlbəyev Y.A. Vergi yükünün hesablanması metodoloji aspektləri "Azərbaycanın vergi xəbərləri", №9 (85), 2012, s.17-34.;
3. Musayev A.F. Müasir vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2013, 298 s.;
4. Сердюков А. Э. и др. Налоги и налогообложение. СПб: Финансы, 2012, 350с.;
5. Бабашкина А. М. Государственное регулирование национальной экономики. Москва.: Изд. Финансы и статистика, 2013, 320с.;
6. Золотарева А. Б. Налоговое администрирование. Основные итоги реформы. Москва.: ИЭПП, 2008. – с.297.;
7. <http://taxes.gov.az/statistika>.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT NEFT FONDU VƏ ONUN TƏRƏFİNDƏN DÖVLƏT BÜDCƏSİNƏ EDİLƏN TRANSFERTLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

O.T.Sadiqov¹

¹doktorant, “Nəzəri və praktiki iqtisadiyyat” kafedrası, UNEC
e-mail: ¹orxan.sadiqov@maliyye.gov.az

Daxil olmuşdur: 05 dekabr 2019; qəbul edilmişdir: 29 dekabr 2020.

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi: Azərbaycanda neft gəlirlərinin idarə olunması sistemini, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) fəaliyyətini və onun büdcə transfertlərində yerini araşdırıb öyrənməkdir. Tədqiqat işi əsaslı və sistemli təhlil üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Həmçinin tədqiqat zamanı neftlə zəngin ölkələrdə fəaliyyət göstərən fondların fəaliyyəti araşdırılmışdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə təklif edilən kompleks tədbirlərin reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycanda neft gəlirlərinin istifadə mexanizminin təkmilləşəcəyi və Dövlət Neft Fondunun fəaliyyəti səmərəliliyinin təmin ediləcəyi sübutlarla əsaslandırılmışdır. Eyni zamanda tədqiqat nəticəsində aşkar edilmişdir ki, Azərbaycanda dövlət büdcəsi gəlirlərinin böyük hissəsi (təxminən 70%-ə yaxın) neft sektorunun hesabına formalaşır ki, bu da dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə imkan vermir. Bunun üçün neft gəlirlərinin iqtisadiyyata səmərəli yönəldilməsi təmin edilməli və Dövlət Neft Fondu tərəfindən ölkədə sosial-iqtisadi proqramların maliyyələşdirilməsi Fondun aktivlərinin səmərəli idarə edilməsindən əldə olunan gəlirlər hesabına həyata keçirilməlidir. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda neft gəlirlərinin istifadə mexanizminin xüsusiyyətləri və Dövlət Neft Fondunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi yolları müəyyən edilmiş və təcrübə əsasında təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: Dövlət Neft Fondu, neft gəlirləri, dövlət büdcəsinə transfertlər, qeyri-neft sektoru.

OIL REVENUE MANAGEMENT SYSTEM IN AZERBAIJAN, STATE OIL FUND OF REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND ASSESSMENT OF STATE BUDGET TRANSFERS TO THE STATE BUDGET

O. T. Sadigov¹

¹PhD, Department of theoretical and practical economics, UNEC
e-mail: ¹orxan.sadiqov@maliyye.gov.az

Received: 05 December 2019; accepted: 29 January 2020.

Abstract

The main purpose of the research is to study the oil revenue management system in Azerbaijan, the activities of Oil Fund (SOFAZ) and its place in budget transfers. Research work has been carried out on the basis of systematic analysis and methods. The study also examined the activities of funds operating in oil-rich countries. The practical significance of the study is that the implementation of the set of measures proposed in the article is based on the evidence that the mechanism for the use of oil revenues in Azerbaijan will be improved and the effectiveness of the State Oil Fund's operations is ensured. At the same time, it was discovered that most of the state budget revenues (about 70%) are formed in the oil sector which this does not allow for sustainable economic development. For this purpose, it is necessary to ensure efficient transfer of oil revenues to the economy and funding social and economic programs in the country should be financed by the State Oil Fund at the expense of revenues from the efficient management of the Fund's assets. The scientific novelty of the research: Features of oil revenues utilization mechanism in Azerbaijan and ways to improve the activities of the State Oil Fund are identified and recommendations were prepared during the practice.

Keywords: State Oil Fund, oil revenues, transfers to the state budget, non-oil sector.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ НЕФТЯНОЙ ФОНД АЗЕРБАЙДЖАНА И ОЦЕНКА ТРАНСФЕРТОВ ИЗ ФОНДА В ГОСУДАРСТВЕННЫЙ БЮДЖЕТ

О. Т. Садыгов¹

¹Докторант, кафедра «Теоретическая и практическая экономика», UNEC
e-mail: ¹orxan.sadiqov@maliyye.gov.az

Резюме

Основной целью этого исследования является изучение системы управления нефтяными доходами, деятельность Государственного Нефтяного Фонда и его место в бюджетных трансфертах. Исследовательская работа была проведена на основе глубокого и системного анализа. В то же время во время исследования была рассмотрена деятельность подобных фондов в странах богатых нефтью. Практическое значение исследования заключается в том, что в результате комплексных мероприятий, предложенных в статье могут быть усовершенствован механизм использования нефтяных доходов и эффективность деятельности

ГНФ. В ходе исследования было выявлено, что большая часть (около 70%) нефтяных доходов в Азербайджане формируется за счет поступлений от нефти, что препятствует устойчивому экономическому развитию. Для этого должно быть обеспечено эффективное распределение нефтяных доходов в экономику, финансирование социальных программ в стране должно проводиться за счет эффективного управления активов ГНФ. Научная новизна исследования заключается в том, что были выявлены особенности механизма использования нефтяных доходов и определены пути совершенствования деятельности ГНФ, а также были сделаны практические предложения.

Ключевые слова: Государственный Нефтяной Фонд, нефтяные доходы, трансферты в государственный бюджет, ненефтяная экономика.

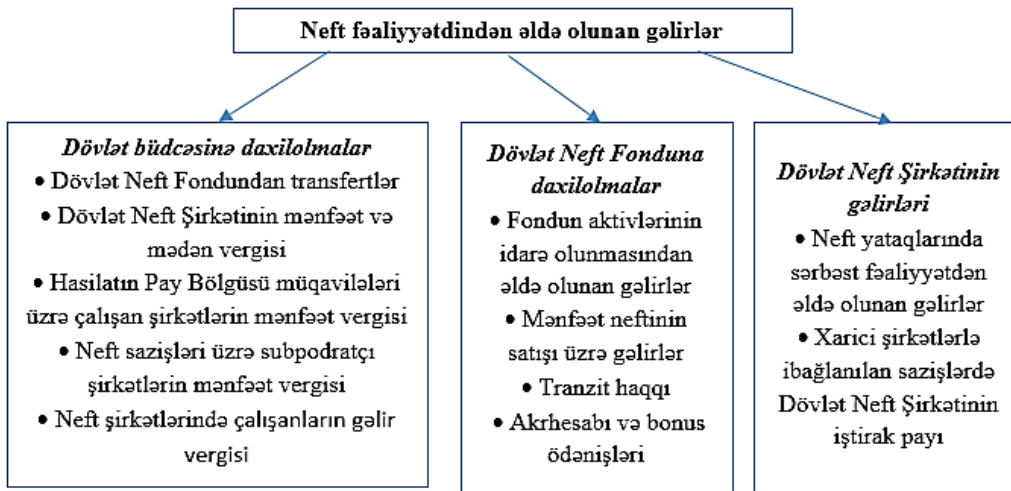
Azərbaycan Respublikasının son illərdə nail olduğu böyük iqtisadi uğurların əsas səbəblərindən biri də neft gəlirlərinin səmərəli və düzgün idarə olunması, bu istiqamətdə maksimum şəffaflığın təminatına istiqamətlənmiş çevik və işlək mexanizmlərin tətbiqidir. Dövlət əvvəl gündən qeyri-neft sektorunda müasir istehsal müəssisələrinin yaradılması yolu ilə yeni iş yerlərinin açılması, neftdən əldə olunan gəlirlərin iqtisadiyyatın digər vacib sahələrinə yönəldilməsi, başqa sözlə, əhalinin sosial müdafiə tədbirlərinin gücləndirilməsini özünün iqtisadi siyasətində daim prioritet tutur. "Əsrin müqaviləsi"nin 25 illiyi ilə əlaqədar keçirilən təntənəli mərasimdə geniş məzmunlu nitq söyləyən ölkə prezidenti bu məqama xüsusi toxunmuş, respublikamızın hasilat sənayesində şəffaflıq təşəbbüslərində fəal şəkildə iştirak edən dövlətlər arasında yer tutduğunu xüsusi vurğulamışdır.

Müasir dövrdə neft istehsal edən dövlətlərin heç də hamısı şəffaflığın təmin edilməsi, neft pullarının ədalətli bölüşdürülməsi, qazanılan gəlirlərdən hər bir vətəndaşın rifahı üçün istifadə olunması kimi məsələlərdə qətiyyətlik nümayiş etdirmir. Bu baxımdan, hasilat sənayelərində şəffaflıq təşəbbüslərinə münasibət bu gün həm də ayrı-ayrı dövlətlərin beynəlxalq imicini formalaşdırır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın əvəzsiz milli sərvəti olan neftdən əldə olunan gəlirlərin düzgün idarə edilməsi, hasilatda şəffaflıq prinsipinin qorunması hələ 90-cı illərin ortalarından Azərbaycan hökumətinin daim xüsusi əhəmiyyət verdiyi məsələlərdən olmuşdur. Neft yalnız indiki deyil, həm də gələcək nəsillərə məxsusdur. Bu zəngin təbii sərvətdən qənaətlə, son dərəcə səmərəli şəkildə, hər bir ölkə vətəndaşının mənafeyi naminə istifadə olunmalı, israfçılığa yol verilməməlidir.

Mövcud vəziyyət

Neft satışından əldə olunan vəsaitlərin böyük hissəsi Neft Fondunda yığılır. Fond müxtəlif sosial-iqtisadi proqramların maliyyələşdirilməsində iştirak etsə də, neft gəlirlərinin əsas sərəncamçısı dövlət büdcəsidir. Belə ki, Fond tərəfindən hər il dövlət büdcəsinə transferlər olur və dövlət büdcəsi vasitəsilə neft gəlirləri iqtisadiyyata inyeksiya olunur. Bundan başqa, dövlət büdcəsinə neft sektorundan daxil olan neft gəlirləri əsasən bu sektorla əlaqədar olaraq ödənilən vergilərdir.

Dövlət Neft Fonduna gəldikdə isə Fondun prioritet vəzifəsi neft müqavilələrinin reallaşmasından, eyni zamanda fondun fəaliyyətindən qazanılan gəlirlərin yığılmasına və səmərəli şəkildə idarə olunmasına nail olmaqdır. Neft Fondunun vəsaitləri imzalanmış hasilatın pay bölgüsü müqavilələrinə uyğun olaraq ölkəmizin karbohidrogen ehtiyatlarının satışından payına düşən gəlirlər, karbohidrogenlərin hasilatı ilə bağlı investorlar tərəfindən ödənilən akrhesabı ödənişlər, bonuslar, dividendlər, qazın və neftin Azərbaycan Respublikasının ərazisi vasitəsi ilə ötürülməsindən, idarə olunmasından qazanılan gəlirlər, fondun aktivlərinin yerləşdirilməsindən və digər daxilolmalar hesabına formalaşır. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, ümumilikdə neftdən əldə olunan gəlirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Qrafik 1. Neft fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər

Müəllif tərəfindən hazırlanmış qrafikdən də görüldüyü kimi, neft gəlirləri mövcud qanunvericilik və beynəlxalq müqavilələr nəzərə alınmaqla müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərindən formalaşır (1, səh.10).

İqtisadi artımın ləngiməsinə qarşı tədbirlər görmək məqsədilə, dövlət pul və məzənnə, büdcə siyasətini sərtləşdirmək, ARDNF-nin idarəetmə mexanizmini təkmilləşdirmək və maliyyə bazarlarında müəyyən islahatlara başlamaq üçün bir sıra əsaslı tədbirlər

həyata keçirmişdir. Neft qiymətlərlərinin enməsi fonunda hökumət neft gəlirləri vasitəsilə maliyyələşdirilən xərcləri azaltmaqla iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığını azaltmağa çalışmışdır. 2013-cü ildən etibarən ARDNF-dən dövlət büdcəsinə edilən transfertlərin həcmi davamlı olaraq azalmışdır. Qeyd olunan asılılığı azaltmaq üçün hökumət tərəfindən atılmış digər mühüm addım neft büdcə kəsirinə daha sərt nəzarət, bununla yanaşı, neft amili ilə əlaqədar gəlirləri müəyyən səviyyəyədək məhdudlaşdırmaq məqsədilə “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda 2018-ci ildə edilmiş düzəlişlərdir. Bu tədbirləri görməklə hökumət (iqtisadi sistemdə) zəif cəhətlərin əsas mənbəyi olan neftdən asılılığın iqtisadiyyatın digər sahələrinə sərəfət etməməsini istəyir. Növbəti mərhələ büdcə xərcləri və gəlirləri üzrə yeni qaydaların icrasına nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarət olmalıdır. Növbəti ildə qeyri-neft büdcə kəsirinin qeyri-neft ÜDM-də çəkisinin cari ilin müvafiq göstəricisindən aşağı olacağı hədəf kimi təyin edilir.

Bu tədbirləri tamamlamaq məqsədilə ARDNF-nin fəaliyyəti təkmilləşdirilir. Milli iqtisadiyyat perspektivi və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin qızıl qaydasına riayət etmək üçün ARDNF-dən dövlət büdcəsinə edilən transfertlər neft qiymətlərinin dünya bazarında enib-qalxması təsirindən qorunmalı, ARDNF-nin ehtiyatlarının artırılmasına şərait yaradılmalı və dövlət borcunun minimum səviyyədə saxlanılması məqsədilə dayanıqlı səviyyədə saxlanılmalıdır. Hesabat yazılarkən ARDNF-dən dövlət büdcəsinə köçürülən transfertin faktiki həcmi müəyyən edilməmişdir. 2016-cı ildən etibarən neft qiymətlərinin müəyyən dərəcədə artmasına baxmayaraq, hökumət neft gəlirləri ilə bağlı mühafizəkar xərc strategiyasına əməl edir. Məsələn, 2018-ci ildə ARDNF-dən dövlət büdcəsinə edilmiş transfertin həcmi neft qiymətlərinin oxşar səviyyədə olduğu illərlə müqayisədə nisbətən aşağı olmaqla, dövlət büdcəsi gəlirlərinin təxminən 45 faizini təşkil etmişdir. ARDNF eyni zamanda aktivlərinin idarəetmə strategiyasının səmərəliliyini və əməliyyatların şəffaflığını artırmaqdadır. Dövlət aktivlərinin sahiblərini, o cümlədən suveren fondları təhlil edən Sovereign Wealth Fund Institute təsisatının 2018-ci ildə apardığı sorğuya əsasən, ARDNF-nin icraçı direktoru 100 ən nüfuzlu dövlət investoru arasında ilk onluqda qərarlaşmışdır. Bundan başqa, ARDNF 2018-ci ildə Kanada, Avstraliya, Norveç, Sinqapur və ABŞ-da yerləşən suveren fondlarla bir sırada dayanaraq, suveren fondların şəffaflığı üzrə beynəlxalq reyting təyinatı üsulu olan “Linaburg-Maduel” Şəffaflıq İndeksi üzrə ən yüksək bal – 10 xal qazanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı neft qiymətlərinin sarsıntısı zamanı makroiqtisadi vəziyyətdən doğan, Azərbaycan manatına şiddətli təzyiqlər də daxil olmaqla, ciddi siyasi çağırışlarla üzləşmişdir. Bu vəziyyətdən qəti çıxış yolu kimi Mərkəzi Bank tənzimlənən sərbəst məzənnə rejimini tətbiq etmiş, Azərbaycan manatını iki dəfə

kəskin (2015-ci ilin fevralında 25 faiz, dekabrında isə 32 faiz dərəcəsində) devalvasiyaya uğratmış və bundan sonra da manatın daha da ucuzlaşmasına imkan vermişdir. Bu tədbirlər nəticəsində neft gəlirləri hesabına idxal edilən məhsulların istehlakı kəskin şəkildə azalmış, yerli məhsulların qısamüddətli rəqabət qabiliyyəti yüksəlmiş və bu iki amil birlikdə daha sağlam ticarət balansının yaranmasına töhfə vermişdir.

Neftin ixracda və dövlət gəlirlərində hakim paya malik olması Azərbaycanı dünya bazarlarında neftin qiyməti və neft hasilatındakı sarsıntılar qarşısında olduqca aciz hala salır. Ölkənin neftdən asılılığı ən böyük makroiqtisadi riskdir və neft amili ilə bağlı sarsıntıların təsiri iqtisadiyyata, əsasən, fiskal kanal vasitəsilə ötürülür. Hökumət 1999-cu ildə (ARDNF) yaradaraq, neft amilindən qaynaqlanan xarici sarsıntıların təsirini azaltmağa çalışmış və o vaxtdan illik dövlət büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsinin payına ARDNF-dən edilən transfertlər düşmüşdür. Fond iqtisadiyyata bir neçə kənar sarsıntıların öhdəsindən gəlməyə kömək etmişdir. Məsələn, qlobal maliyyə böhranından sonra Fondan dövlət büdcəsinə transfertlər (dövlət büdcəsinin gəlirləri nisbətində) 2008-ci ildə 9,7 faizlə müqayisədə 2013-cü ildə 58 faizədək yüksəlmişdir. Sonralar neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar, ARDNF-dən büdcəyə edilən transfertin həcmi azalmışdır (2).

Azərbaycanın büdcə gəlirlərinin neftdən asılılığı risklidir. ARDNF-dən edilən köçürmələr nəticəsində 2001-2018-ci illərdə büdcə qalığı sabit olmuşdur. Neft gəlirləri azaldıqda və hökumət büdcə siyasətini sərtləşdirdikdə ARDNF-dən dövlət büdcəsinə edilən transfert və nəticədə, qeyri-neft büdcə kəsiri azalmağa başlamışdır. Qeyd olunmalıdır ki, dövlət büdcəsinin gəlirlərindən ARDNF-dən edilən transfert çıxıldıqda xalis qeyri-neft büdcə qalığı alınmır, çünki digər gəlir mənbələri birbaşa və ya dolayı yolla neft gəlirlərindən asılıdır (məsələn, vergi daxilolmalarına neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilən gəlirlər daxildir). Bununla yanaşı, belə yanaşma neft gəlirlərinin büdcə qalığı üzərində əsas təsirini əyani nümayiş etdirir və qısa müddət ərzində yüksək neft qiymətlərinin yaratdığı gözlənilməz gəlirlər axını hesabına fiskal genişlənmənin (iqtisadiyyata ayrılan dövlət xərclərinin artırılmasının) sadə illüstrasiyasıdır. Hökumət ARDNF-dən kənar sarsıntıların təsirini yumşaldan vasitə kimi istifadə etməklə makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında müəyyən uğurlar əldə etmişdir. Lakin ARDNF iqtisadi şaxələnmənin vüsət alması istiqamətində bugünədək əsaslı nəticə əldə edə bilməyib. Bu qurumun ölkənin neft gəlirlərinin böyük bir hissəsinin sterilizasiya etməsi cəhdlərinə baxmayaraq, ölkə iqtisadiyyatında “Holland sindromunun” əlamətləri təzahür etməkdədir.

Azərbaycanda “Holland sindromunun” iki əsas əlaməti artan real valyuta məzənnəsi və neft ixracı nəticəsində gəlirlərin artmasından qaynaqlanan inflyasiyanın yüksək olmasıdır. Neft bumunun bəzi dövrlərində hökumətin irimiqyaslı dövlət investisiya

proqramı və iqtisadiyyata fiskal dəstəyi yüksək inflyasiya və real effektiv valyuta məzənnəsinin daha da möhkəmlənməsi ilə nəticələnmişdir (3).

Uzun müddət neft gəlirləri əsasən ölkə daxilində istifadə olunmuşdur. İxracdan əldə olunan gəlirlərin ölkə hüdudlarında xərclənməsi məqsədi ilə xarici valyutalar manata konvertasiya olunur. Nəticədə tələb-təklif qanununa görə yerli valyutaya olan tələbin artması onun dəyərini də artmasına səbəb olur.

Yerli valyutanın məzənnəsinin yüksək olması ixracı stimullaşdırmır. Belə ki, ölkə daxilində istehsal olunan məhsulların dünya bazarında qiyməti yüksək olur və idxal olunan məhsulların qiyməti ölkə ərazisində ucuzlaşır. Nəticədə hazır məhsulların daxilə istehsal edilərək xaricə ixrac olunmasına stimulyar yaranmır. Ölkə iqtisadiyyatı bir istiqamətli inkişaf edir, təbii sərvətlərin ixracından asılı olur və dayanıqlı iqtisadi inkişaf təmin edilmir.

Azərbaycan 2014-cü ildən neft qiymətlərinin kəskin enməsi nəticəsində yuxarıda qeyd olunan effektləri yaşamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, hökumət dayanıqlı və uzunmüddətli iqtisadi inkişafı, fiskal sabitliyi təmin etmək məqsədilə, başda strateji yol xəritələri olamqla, bir çox iqtisadi proqramlar qəbul etdi. Atılan düşünülmüş addımlar öz nəticələrini qısa müddətdə göstərdi (4).

Hökumətin və Mərkəzi Bankın neft qiymətindəki dəyişmələrə cavab olaraq tətbiq etdikləri iqtisadi tədbirlər silsiləsi qısa müddət ərzində müsbət nəticələr vermişdir. Qlobal iqtisadiyyatın bir qədər canlanması və neftin qiymətlərində mülayim yüksəlmə hesabına iqtisadi artım 2017-ci ildən yenidən müsbət xarakter almışdır. Azərbaycanın maliyyə sistemində problem yaranmasına səbəb olan qüsurlar uzun müddət ərzində yüksək neft gəlirləri ilə ört-basdır edilmişdir. Neft bumu dövründə yüksələn kreditlərin həcmi və yüksək mənfəət göstəricisi maliyyə sektoruna dəstək verirdi. Lakin neft qiymətlərinin aşağı düşməsi və bundan irəli gələrək daralan neft gəlirləri bu sektorda iqtisadi artıma mane olan problemlərin üstünü açmışdır.

ARDNF-nin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiqlənmiş 1999-cu il 29 dekabr tarixli 240 nömrəli Fərmanla ARDNF yaradılmış və sözügedən qurumun Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 29 dekabr tarixli 434 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.

ARDNF-nin əsas məramı ölkənin neft ixracından əldə etdiyi gəlirləri idarə etməkdir. Fondun əsas vəzifələri isə büdcəyə edilən transfert hesabına makroiqtisadi sabitliyin qorunması və investisiya qoyuluşu hesabına gələcək nəsillər üçün sərvətin yaradılmasıdır. ARDNF-yə nəzarət Baş Nazirin rəhbərlik etdiyi Müşahidə Şurası tərəfindən həyata keçirilir və birbaşa Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə hesabat verilir.

Zəngin Neft ehtiyatlarına malik olan ölkələrdə yaradılmış müxtəlif təyinatlı neft fondlarının və ya digər bu qəbildən olan qurumların təsis edilməsi həmin dövlətlərdə neft gəlirlərinin nəsillər arasında ədalətli bölgüsünə, onların səmərəli və məqsədə müvafiq formada idarə edilməsinə zəmin yaradır. Hazırda ARDNF institusional tərəfdən yüksək səviyyədə formalaşmaqla yanaşı, ölkə daxilində, habelə beynəlxalq arenada tanınmış və gəlirlərin idarə olunması, şəffaflığın təmini baxımından başqa dövlətlərlə öz mütərəqqi təcrübəsini bölüşə bilən bir dövlət qurumuna çevrilmişdir.

ARDNF fəaliyyətinə 2001-ci ildən başlamışdır. Neft satışından qazanılan bütün pullar (“neft dollarları”) məhz bu fondda cəmlənir. Fondun ümdə məramı ölkənin təbii sərvətlərinin nəsillərarası ədalətli formada bölüşdürülməsini təmin etməkdir. Bununla yanaşı, digər mühüm iqtisadi vəzifə isə makroiqtisadi sabitliyə nail olunması və ölkədəxili pul bazarının yüksələn xarici valyuta axınından müdafiə olunmasıdır. Bu o deməkdir ki, uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi baxımdan neft satışlarından daxil olan vəsaitləri yığım məqsədi ilə saxlamaq həmin pulları dövlət büdcəsinin gəlir mənbəyinə aid edilməsindən daha məqsədəuyğundur. Belə təcrübə bir çox neft ölkələrində, o cümlədən Rusiya, Norveç, Qazaxıstan və başqa dövlətlərdə də mövcuddur.

Fondun gəlir mənbələri sırasında qazın və neftin satışından və nəql edilməsindən əldə olunan gəlirlər, xarici şirkətlərin verdiyi müxtəlif ödənişlər, bonus və dividendlərlə yanaşı, Fondun öz valyuta əməliyyatlarından aldığı gəlir də daxildir.

övcü qanunvericiliyə əsasən, Fondun vəsaitləri qeyri-neft sektorunun inkişafına, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə, regional infrastruktur layihələrinə, yoxsulluqla mübarizəyə və “insan kapitalının” artırılmasına yönəldilməlidir. ARDNF qarşısında xalqımızın orta və uzunmüddətli inkişafı ilə bağlı vəzifələr qoyulur.

Fond yarandığı gündən aşağıdakı ölkə üçün əhəmiyyətli layihələri maliyyələşdirmişdir:

*2006-cı ildə maliyyələşdirilməsi yekunlaşmış Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri (297,9 milyon manat);

*Məcburi köçkünlərin və Qaçqınların sosial-iqtisadi durumunun yaxşılaşdırılmasına və məskunlaşdırılmasına 2 429,1 milyon manat vəsait ayrılmışdır (hazırda ARDNF tərəfindən qeyd olunan layihənin maliyyələşdirilməsi davam etdirilir);

*Maliyyələşdirilməsi 2011-ci il ərzində yekunlaşmış “Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri” layihəsinə 779,6 milyon manat xərclənmişdir;

*Dövlət büdcəsinə transfertlər (96 112,0 milyon manat)

*Mərkəzi Banka edilən transfert (3 949,0 milyon manat)

*Xaricdə təhsil üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsinə 212,7 milyon manat ayrılmışdır (layihənin maliyyələşdirilməsi yekunlaşmışdır);

*“Star” emal-kompleksinin inşası üçün 1 663,3 milyon manat ayrılmışdır (maliyyələşdirilməsi ARDNF tərəfindən başa çatdırılmışdır);

*“Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryol” layihəsinə 748,6 milyon manat ayrılmışdır (sözügədən layihə ARDNF tərəfindən tam şəkildə maliyyələşdirilmişdir);

*ARDNF-dən “Dövlət Investisiya Şirkətinin” nizamnamə kapitalının maliyyələşdirilməsinə 90,0 milyon manat ayrılmışdır (maliyyələşdirilmə 2006-cı ildə yekunlaşmışdır);

*“Azəri-Çıraq-Günəşli” layihəsi çərçivəsində Dövlət Neft Şirkətinin iştirak payının maliyyələşdirilməsinə 87,6 milyon manat ayrılmışdır (maliyyələşdirilmə 2006-cı ildə yekunlaşmışdır);

*Cənub Qaz Dəhlizinin maliyyələşdirilməsinə 1530,3 milyon manat ayrılmışdır (layihə tam maliyyələşdirilmişdir);

*Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulmasına 1 469,6 milyon manat ayrılmışdır (adiçəkilən layihənin maliyyələşdirilməsi yekunlaşmışdır).

Qeyd olunmalıdır ki, bu layihələrin ölkənin indiki və gələcək sosial-iqtisadi həyatı üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ümumilikdə Fond tərəfindən ötən dövr ərzində adiçəkilən layihələrin maliyyələşdirilməsinə cəmi 109 370,2 milyon manat ayrılmışdır.

Hələ fond yenicə yarandığı zaman Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə Dövlət Neft Fondundan ilk ayrılmış vəsait ən ağır sosial durumda olan soydaşlarımıza, məcburi köçkün və qaçqın ailələrinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına sərf olunmuşdur. Azərbaycanda mövcud çadır düşərgələrinin böyük hissəsi ləğv edilmişdir. Dövlət Neft Fondundan maliyyələşən layihə – "Dəmir İpək Yolu" adlanan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun inşası Azərbaycanın tranzit potensialının genişlənməsini təmin edəcək. Bununla yanaşı, dövlət başçısının 2007-ci il 16 aprel tarixli 2090 nömrəli Sərəncamı ilə 2007-2015-ci illər ərzində ölkə gənclərinin xarici dövlətlərdə təhsil alması məqsədi ilə Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir. Bu proqramın ilk növbədə Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsi və neft ölkələri üçün əsas prioritet hesab olunan qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi istiqamətində atılmış strateji bir addımdır. Sözügədən proqram çərçivəsində xaricdə təhsil alan gənclər hazırda ölkəmizdə müxtəlif universitetlərdə həm elmi fəaliyyətlə məşğul olurlar, həm də bir çox dövlət orqanlarında (qurumlarında) fəaliyyət göstərirlər.

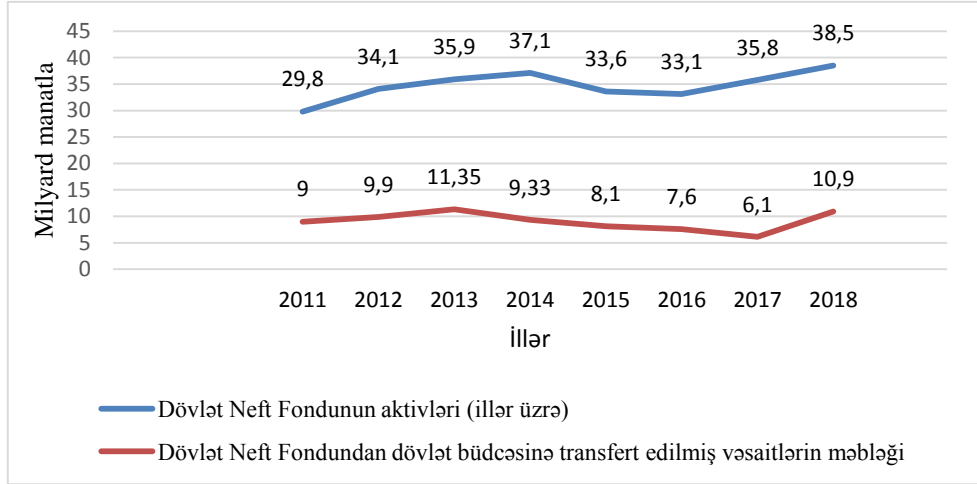
Həm dövlətin iqtisadiyyata fəal şəkildə müdaxilə etməsinə qarşı çıxanlar, həm də bu prosesin tərəfdarı olanlar etiraf edirlər ki, sözügədən layihələr həqiqətən də Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur. Azərbaycanın özünün ixrac boru kəmərinin olması ölkəmizin Rusiya dövlətindən asılılığını aradan qaldırmış və onu regional enerji layihələrinin əsas fiquruna çevirmişdir. Nəticə etibarlı ilə ölkəmiz, Orta Asiya ölkələrinin neftinin və qazının nəql edilməsi üçün tranzit ölkə ola bilər (“Nabukko” layihəsini xüsusi vurğulamaq lazımdır). Ermənilərin Dağlıq Qarabağa təcavüzü nəticəsində bir milyondan çox vətəndaşımız öz yurdlarını məcbur qalaraq tərk etmişlər.

O.T.Sadıqov: Azərbaycan Respublikasının dövlət neft fondu və fond tərəfindən dövlət büdcəsinə edilən transfertlərin qiymətləndirilməsi

Bəzi insanlar indiki dövrdə də çadır düşərgələrində yaşayırlar. Dövlətimizin həmin insanlara yardım üçün gördüyü tədbirlər sayəsində sosial gərginlik azalmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, ARDNF tərəfindən 2018-ci ilin dövlət büdcəsinə 10,9 milyard manat transfert edilmişdir. Həmçinin öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş soydaşlarımızın həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün görülən tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə 84,5 milyon manat ayrılmışdır. 2018-ci il ərzində ARDNF-nin gəlirləri 17 614 128,0 min manat, idarə edilməsi ilə bağlı xərcləri 11 455 597,5 min manat təşkil edib.

Qrafik 2. Dövlət Neft Fondunun aktivlərinin və Fondan dövlət büdcəsinə edilmiş transfertlərin məbləğləri barədə məlumat

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının 2010-2018-ci illərdə dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunları.

Müəllif tərəfindən hazırlanmış qrafikdən də görüldüyü kimi Fondun aktivləri və dövlət büdcəsinə edilmiş transfertlər arasında düz mütənasıblıq var. Əlbəttə, bu milyardları xərcləyərkən hökumət özünün daxili və xarici siyasəti ilə bağlı məsələləri də yaddan çıxarmır. Bazar iqtisadiyyatına keçmək məqsədi olan ölkədə dövlət investisiya orqanı yaradılmasının nə dərəcədə səmərəli və məqsədəuyğun olması ətrafında mübahisə etmək də mümkündür. Bu, özəl sərmayələrin sıxışdırılmasına gətirib çıxarmayacaqmı? Düşünürük ki, Dövlət Neft Fondunun bu istiqamətdə fəaliyyəti müvəqqəti xarakter daşıyır. Belə ki, Fond mütərəqqi iqtisadi inkişaf, dayanıqlı fiskal siyasət təmin edilənə qədər bu cür fəaliyyət göstərə bilər. Bununla əlaqədar olaraq, hazırda Fond bir çox sosial-iqtisadi proqramların əsas maliyyələşmə mənbəyi hesab olunur.

Əgər dövlət öz məsrəflərini optimallaşdırmağı və ya onlara qənaət etməyi lazım bil-mirsə, o zaman maliyyə sahəsində mövcud olan nizam-intizam da zəifləyir. Beləliklə, vergidən əldə olunan gəlirlərdən asılılıq azalır və nəticədə iqtisadi islahatların aparılmasına, fiskal orqanlarda işin effektivliyinin artırılmasına ehtiyac qalır. Bundan başqa, dövlət daha ARDNF-nin vəsaitlərinə bel bağlamamalıdır.

Lakin yaddan çıxartmaq olmaz ki, ARDNF-nin müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan vəsaitləri həm indiki, həm də gələcək nəsillər üçündür. Məsələn: Bakı şəhərində və digər regionlarda sənaye şəhərciklərinin yaradılması, yeni keyfiyyətli yolların salınması, fabrik, zavodların açılması, müxtəlif sahələrdə infrastrukturun yaradılması və s. görülən işlər yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə xidmət edir (1).

Azərbaycan dövlətinin uğurla gerçəkləşdirdiyi yeni neft strategiyası milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün zəruri maliyyə əsaslarının formalaşdırılması, kənd təsərrüfatının və emal sənayesinin, o cümlədən qeyri-neft sektorunun, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı baxımından həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir. Dövlət Neft Fondunun yaradılması da məhz bu ali məqsədlərin həyata keçirilməsinə xidmət etmişdir. Fondun yaradılmasında əsas məqsəd neft gəlirlərindən səmərəli istifadəni təmin etməkdir. Fond neft gəlirlərindən istifadə mexanizminin əsas halqası hesab olunur, çünki Fondun dövlət büdcəsinə transfert olunan vəsaitlər də ilkin olaraq Fonda cəmlənir. Fond neft müqavilələrinin icrası ilə əlaqədar əldə olunan vəsaitlərin cəmlənməsi və səmərəli formada idarə olunması mexanizmi kimi xarakterizə olunur. Belə bir qurumun təsis edilməsində məqsəd dövlətin neft və qaz ehtiyatlarının satışından əldə olunan gəlirlərin istifadə edilməsində səmərəsizliyin və əyintilərin qarşısını almaq, habelə bu sahədə şəffaflığa nail olmaqdır. Fondun fəaliyyətinin əsas hədəfi neft və qaz yataqlarının işlənməsindən qazanılan gəlirlərin səmərəli idarəsini təşkil etməklə həm indiki, həm də gələcək nəsillərin mənafeyini müdafiə etməkdir.

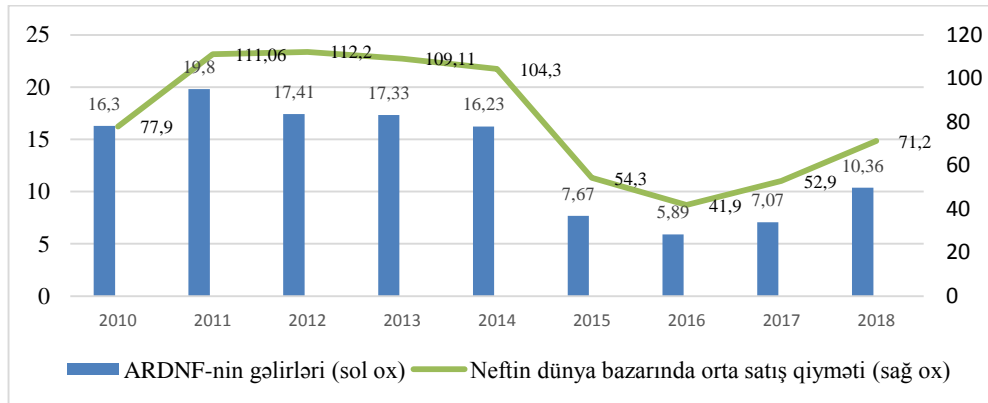
Fondun fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafına stimül vermək, əsaslandırılmış sosial-iqtisadi layihələrin maliyyələşdirilməsində iştirak etməkdir.

Dövlət Neft Fondu həm də ölkənin neftdən qazandığı külli miqdarda gəlirin daxili iqtisadi mühitdə yarada biləcəyi mənfi proseslərin – inflyasiyanın qarşısını almağa, manatın bahalaşmasına, milli sənaye potensialının formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Söhbət xarici valyutanın kütləvi surətdə ölkə iqtisadiyyatına daxil olması nəticəsində manatın bahalaşması təhlükəsindən gedir. İqtisadi təcrübə göstərir ki, manatın bahalaşması bilavasitə daxili istehsal prosesinə mane olan, yerli sənaye potensialının möhkəmlənməsinin qarşısını alan mənfi tendensiyadır. Belə olan təqdirdə istehsalla məşğul olmaq yerli iş adamlarına, sahibkarlara heç də cəlbedici olmur, xarici istehsalçılar isə bundan istifadə edərək öz mallarını həmin ölkəyə ixrac etməklə külli miqdarda gəlir əldə edirlər. Bu baxımdan, daxili bazarın qorunması üçün gömrük siyasəti ilə yanaşı, makroiqtisadi siyasətin aparılmasına da ciddi ehtiyac duyulmuşdur. Dövlət Neft Fondunun yaradılması xarici valyutanın milli iqtisadiyyata mənfi təsirlərinin qarşısını almaq niyyətindən irəli gəlmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, neft gəlirlərindən istifadədə şəffaflığı təmin etməklə bugünkü vəziyyətə nail olunmuşdur. Hazırda Fondun aktivləri 2019-cu il 30 sentyabr tarixli

O.T.Sadiqov: Azərbaycan Respublikasının dövlət neft fondu və fond tərəfindən dövlət büdcəsinə edilən transfertlərin qiymətləndirilməsi

məlumat əsasən 42 524,4 milyon ABŞ dollarıdır. Bizim gəlirlərimiz artır. Əgər şəffaflıq olmasaydı, mən deyə bilərəm ki, bu gün bu valyuta ehtiyatlarımızı (50 milyard dollara yaxın) bəlkə də heç görməzdik. Ancaq şəffaflıq və vəsaitdən səmərəli şəkildə istifadə olunması imkan verdi ki, biz bu ehtiyatı yaradaq. Gələcək illərdə bu ehtiyat daha da böyük həcmərlə ölçüləcəkdir. Vəsaitin idarə olunmasından artıq böyük mənfəət əldə olunur. Təbii ki, vəsaitin həcmi böyüdükcə, idarə olunmadan əldə ediləcək gəlir daha da böyük rəqəmlərlə ölçüləcəkdir. Vaxt gələcək ki, Azərbaycanın dövlət büdcəsinin müəyyən hissəsi, bax, o vəsaitin idarə olunmasından əldə ediləcək gəlirlər hesabına formalaşacaqdır".

Qrafik 3. ARDNF-nin gəlirləri (milyard ABŞ dolları ilə) və neftin orta satış qiyməti (ABŞ dolları ilə)
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu

Qeyd edək ki, fondun əsasnaməsinə görə fondun digər əsas məqsədi Azərbaycanda mühüm sosial yönümlü və infrastruktur layihələrin maliyyələşdirilməsi hesab olunur. Sözügedən Fond təsis edildiyi gündən ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunda mühüm rol oynamışdır. Fond son dövrdə ölkənin əsas sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsində və strateji əhəmiyyəti olan regional layihələrin maliyyələşdirilməsində yaxından iştirak edib. Eyni zamanda, son 10 ildə (2009-2018) fondan 83 226,0 milyon manat dövlət büdcəsinə transfer olunmuş və həmin vəsaitlər vasitəsilə bir çox dövlət investisiya proqramları həyata keçirilmişdir.

Bu gün ölkə rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən neft strategiyası hesabına neft fondunun aktivləri artır. Fondun gəlirlərinin artması ölkənin maliyyə resurslarının artması mənasına gəlir. Qeyd olunan vəsaitlərin həm bugünkü nəsillər üçün istifadə olunması, həm də gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanması hökumətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin əsas prinsipidir.

Bu gün əminliklə demək olar ki, həyata keçirilən bu siyasət sayəsində dövlətimizin iqtisadi qüdrəti bundan sonra daha da artacaq və xalqın rifah halı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşı olacaqdır.

ARDNF qarşısında duran prioritet istiqamətlərdən biri artan neft gəlirlərinin düşünülmüş şəkildə idarə olunmasından əlavə gəlirlərin qazanılmasıdır. Bu da neft gəlirlərindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə nümunə kimi göstərilə bilər. Ölkə Prezidenti tərəfindən 2019-cu il üçün Fondun büdcəsi təsdiq olunmuş (28 dekabr 2018-ci il tarixli Fərman) və həmin büdcəyə əsasən, Fondun qeyd olunan ildə gəlirləri 15 450,1 milyon manat, xərcləri isə 11 595,2 milyon manat nəzərdə tutulmuşdur. Fondun aktivlərinin idarə edilməsindən qazanacağı vəsaitlərin 1 442,0 milyon manat olacağı proqnozlaşdırılır. Əminliklə deyə bilərik ki, Dünya təcrübəsində olduğu kimi Fondun vəsaitlərindən düzgün istifadə etməklə əldə olunan gəlirlərdən gələcək illərdə mühüm sosial-iqtisadi proqramların maliyyələşdirilməsində istifadə etməkdir.

Dövlət Neft Fondunun institusional inkişafı istiqamətində də mühüm işlər həyata keçirilib. Qeyd olunmalıdır ki, Fond son illərdə istər ölkə daxilində, istərsə də dünya maliyyə bazarında həyata keçirdiyi fəaliyyəti və vəsaitlərin səmərəli idarə olunması və gəlirlərdən istifadədə şəffaflığa nail olması baxımından bir çox neft ölkələri ilə öz təcrübəsini bölüşən bir quruma çevrilmişdir.

Neft Fondunda toplanmış gəlirlərdən səmərəli istifadə olunmasına dövlət tərəfindən göstərilən həssas münasibətin təzahürü kimi, ölkə Prezidentinin fərmanı ilə (27 sentyabr 2004-cü il tarixli) təsdiq edilmiş neft və qazın işlənməsindən əldə olunan gəlirlərinin istifadə olunması ilə əlaqədar uzunmüddətli strategiyanın əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu strategiyada vəsaitlərin ölkənin ayrı-ayrı regionlarının, qeyri-neft sektorunun, sahibkarlığın, habelə infrastruktur və tikinti sahələrinin genişmiqyaslı inkişafında, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasında, "insan kapitalı"nın formalaşmasında, ölkənin müdafiə gücünün artırılmasında və digər istiqamətlərdə istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Mədən hasilatında şəffaflıq təşəbbüsünün tətbiqində lider ölkəyə çevrilən Azərbaycan hələ 2006-cı ilin dekabrında şəffaflıq təşəbbüsünü dəstəkləyən qətnamə layihəsinin BMT-nin Katibliyinə təqdim olunması təklifi ilə çıxış etmişdir. 2008-ci il fevralın 13-də isə belə bir layihə Azərbaycan hökuməti tərəfindən BMT-nin Katibliyinə təqdim olunmuşdur. Bu müddət ərzində qətnamə layihəsinin BMT Baş Assambleyasında qəbul edilməsi üçün mühüm işlər görülmüş, bir sıra dövlətlərin nümayəndələri ilə çoxsaylı görüşlər keçirilmişdir. Görülən tədbirlərin nəticəsi olaraq, Azərbaycan tərəfindən təqdim edilən qətnamə layihəsi 2008-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyasında yekdilliklə qəbul edilmişdir.

Şəffaf fəaliyyətinin nəticəsi olaraq 2007-ci ildə Dövlət Neft Fondu Dövlət xidməti baxımından cavabdehliyin, şəffaflığın və məsuliyyətin artırılması ilə bağlı olaraq, "BMT-nin Dövlət Qulluğu Mükafatı"nı qazanmışdır. Dövlət Neft Fondu Müstəqil Dövlətlər Birliyi və Şərqi Avropa dövlət qurumları arasında bu mükafata layiq görülən ilk dövlət qurumudur.

Bütün bu nailiyyətlər Neft Fondunun nə dərəcədə şəffaf və səmərəli fəaliyyət göstərdiyini bir daha təsdiq edir. Eyni zamanda, neftdən əldə olunan gəlirlərin düzgün idarə olunması nəticəsində son illər qeyri-neft sektorunun, sosial-mədəni infrastrukturun inkişafı mümkün olmuş, vətəndaşların maddi rifah halının yüksəlməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycanın qlobal maliyyə böhranından maksimum dərəcədə sığortalanması da, əslində, neft gəlirlərinin idarə olunmasında tətbiq edilmiş mexanizmlərin effektivliyini bir daha təsdiqləyir.

Ölkəmizdə neft pullarının hansı istiqamətlərə və necə xərclənməsi daim müzakirə predmeti olmuşdur. Bunlar əsasən aşağıda qeyd olunan məsələlərdir:

1) Neft sektoruna aid olmayan istehsal sahələrinin inkişafına nail olunması və bu istiqamətdə rəqabət qabiliyyətliliyin təmin edilməsi;

2) Ölkə əhalisinin bütün qruplarının neft gəlirlərindən faydalanmasına nail olunması. Bir çox neft ölkələrində qeyd olunan problemlərin ən yaxşı həlli yolu neft fondunun yaradılması hesab olunur.

Ölkəmizdə Dövlət Neft Fondunu yaratmaqla bir sıra sosial problemlərlə yanaşı, iqtisadi problemlərin də həlli təmin olunmuşdur:

- Ölkə valyutasının real məzənnəsinin məqsədə müvafiq olmayan qaydada yüksəlməsinin qarşısını almaq;
- Fiskal (maliyyə) intizama və dayanıqlılığa nail olmaq;
- Fiskal stabilləşmə;
- Bir çox iqtisadi və sosial məqsədlər üçün yığıcı təmin etmək və s.

Neft fondunun təsis edilməsində əsas niyyət cari xərclərlə neftdən qazınan gəlirləri mümkün olan həddə bir-birindən uzaqlaşdırmaqdır. Bu görüldüyü qədər əlçatan məsələ deyil. Qeyd olunan fikri belə izah etmək olar ki, indiki nəsil tez zamanda neft gəlirlərinin faydasını görmək istəyir. Lakin başqa ölkələrin tarixinə nəzər yetirdikdə görürük ki, dayanıqlı fiskal siyasət olmadan, qeyri-neft sektoru və maliyyə sistemi tam inkişaf etmədən və neft vəsaitlərinin səmərəsiz istifadə olunması bir çox makroiqtisadi çətinliklərə səbəb olur.

Dünya təcrübəsində neft fondlarının iki növü fərqləndirilir:

- Yığıcı məqsədlə yaradılan fond: neft yataqlarının istismarından əldə olunan vəsaitləri yığıb gələcək nəsillərin istifadəsi üçün saxlamaq
- Stabilizasiya məqsədilə təsis edilən fond: neft sektorundan qazınan gəlirlərin xərclənməsini stabilləşdirmək. Ancaq son dövrlərdə Fondun bir sıra layihələrin maliyyələşdirilməsində iştirakı və dövlət büdcəsinə kifayət qədər transfertlərin edilməsi Fondun yuxarıda qeyd olunan 2-ci funksiyasını da həyata keçirdiyini sübut edir (5).

Ölkəmizdə belə bir Fondun yaradılması təqdirəlayiq addım kimi qiymətləndirilməlidir. Düzdür, həmin fondun yaradılması əsasən yığıcı məqsədi daşırsa da, eyni zamanda

stabilizasiya funksiyasını da yerinə yetirir. Dediklərimizi fondun yaradılmasından ötən dövr ərzində fəaliyyətində də görmək olar. Hazırda fondun fəaliyyəti istər iqtisadçılar, istərsə də tədqiqatçılar tərəfindən müsbət qiymətləndirilir. Bəzən əhali tələb edir ki, neft gəlirləri artdıqca əhalinin də gəlirləri mütənasib şəkildə artsın. Ancaq bu tələb həm fondun yığılma fəlsəfəsi ilə, həm də ədalətli bölgü prinsipi ilə uzlaşmır.

Ümumilikdə fondun ümdə məramı neft vəsaitlərinin məqsədə müvafiq formada və ədalətli bölgü prinsipinə əməl etməklə idarə olunmasıdır.

Bu istiqamətdə Norveç Pensiya Fondunun fəaliyyətinə nəzərə salmaq ARDNF-nin fəaliyyəti üçün müsbət nəticələr verə bilər. Norveç Pensiya Fondunun neft ölkələrində yaradılmış fondlar üçün yaxşı təcrübə ola biləcək müsbət tərəfləri vardır. Lakin həmin fond əsasən beynəlxalq arenada neft gəlirlərini məqsədəuyğun idarə edən, fiskal tənzimləmədə müsbət töhfə verən və nəsillərarası ədalətli bölgünü təmin edən fond kimi tanınır.

Bununla əlaqədar olaraq, Norveç dövləti tərəfindən 2001-ci ildə təsdiq edilmiş fiskal qaydalara görə Norveç Pensiya Fondunun vəsaitlərindən qeyri-neft büdcə kəsininin bağlanması 4% həcmində limit qoyulmuşdur. Bu o mənaya gəlir ki, hər il üzrə qeyri-neft büdcə kəsininin örtülməsi məqsədilə transfert olunması proqnozlaşdırılan vəsait yuxarıda qeyd olunan faizdən çox olmamalıdır.

Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, dövlət Fondun mövcud kapitalını qoruyaraq yalnız aktivlərin idarə olunmasından daxil olan vəsaitləri xərcləyir. Bu mövqeyin əsas məqsədi odur ki, neft gəlirlərinin düzgün idarə olunmasından qazanılan vəsaitlər daimi olaraq istifadə edilir. Bu baxımdan, sözügedən Fondun fəaliyyəti təqdirəlayiqdir.

Hazırda ARDNF-nin icra etdiyi işlər ölkə üçün əhəmiyyətli olan aşağıda qeyd olunan vacib vəzifələrin həllini nəzərdə tutur:

- karbohidrogen ehtiyatlarının bərpa olunmayan olduğuna görə qazanılan vəsaitlərin həm indiki, həm də gələcək nəsillər arasında ədalətli bölgüsünü təmin etməklə “rainy day” üçün ehtiyat vəsaitin yığılması;
- ölkəmizdə dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, maliyyə və vergi sahəsində intizama nail olunması, qeyri-neft sektorunu genişləndirməklə və iqtisadiyyatı şaxələndirməklə dövlət büdcəsinin neft vəsaitlərindən asılılığının minimuma endirilməsi;
- Azərbaycanın sosial və iqtisadi inkişafı üçün müxtəlif layihələrin maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi.

Eyni zamanda, ARDNF öz fəaliyyətində “Santyaqo prinsiplərini” əsas tutur. Bu, neft ölkələri tərəfindən qəbul edilmiş 24 prinsipdir. Bu topluda “Hüquqi Əsaslar, Məqsədlər və Makroiqtisadi Siyasətlə Əlaqələndirmə”, “İnstitusional əsaslar və İdarəetmə strukturu”, “İnvestisiya və Riskin idarə olunmasının Əsasları” kimi əsas və digər prinsiplər yer alır. Bu prinsiplər Fondun bütün fəaliyyətini əhatə edir (6,7).

Nəticə

Neft gəlirlərinin idarəetmə sistemini və neft fondunun fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədi ilə aşağıda qeyd olunan vəzifələrin həll edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur:

- təbii sərvətlərlə (xüsusi ilə neftlə) zəngin ölkələrin iqtisadiyyatında baş verən proseslərin tədqiqi nəticəsində neftin satışından əldə olunan gəlirlərdən səmərəli istifadə istiqamətində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi;
- neft gəlirlərinin iqtisadi dövriyyəyə inyeksiya olmasından yarana biləcək mənfi halların qarşısını almaq məqsədi ilə dünya ölkələrində yaradılan neft fondlarının fəaliyyət mexanizmi və funksiyalarının tədqiq olunması;
- dünya ölkələri üzrə neft ehtiyatlarının hasil edilməsinin və istehlakının müqayisəli təhlilinin aparılması, karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübədə daha geniş vüsət almış müqavilə münasibətlərinin araşdırılması, Azərbaycanda imzalanan hasilatın pay bölgüsü müqavilələrinin ölkə iqtisadiyyatında rol və əhəmiyyətinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması;
- neftin satışından əldə edilən ümumi gəlirlərin, habelə dövlət büdcəsinin neft sektoru üzrə gəlirlərinin və Neft Fondunun ölkə iqtisadiyyatına təsir səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;
- neft sektoruna (sahəsinə) investisiya qoyuluşlarının dinamikası və həmin strukturda baş verən dəyişikliklərin tədqiq edilməsi, habelə investisiya qoyuluşları üzrə əlavə dəyərin formalaşmasına təsirin qiymətləndirilməsi;
- Neft Fondunun vəsaitlərinin (aktivlərinin) səmərəli istifadəsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələrin və təkliflərin işlənilib hazırlanması (1).

Ədəbiyyat

1. Musayeva, Cəmilə Qəzənfər qızı “Neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunmasının modelləşdirilməsi” mövzusunda “İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru” elmi dərəcəsi almaq məqsədilə təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı-2013 (səh. 4-5,10);
2. Asian Development Bank, “Azerbaijan toward more diversified resilient, and inclusive development” Edited by Aimee Hampel-Milagrosa, Aziz Haydarov, Kym Anderson, Jasmin Sibal, and Edimon Ginting, October 2019, (page 42-44);
3. The world Bank, Economic Premise (Poverty reduction and economic management network), Milan Brahmhatt, Otaviano Canuto, and Ekaterina Vostroknutova, “Dealing with Dutch Disease”, JUNE 2010, Number 16 (page 4-8);
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. İllik hesabat-2018;
5. Azərbaycanın Amerika Məzunları Cəmiyyətinin İqtisadi Təkliflər Paketi;
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, Suveren Fondlar (SF), “Santyaqo Prinsipləri”, Ümumi Qəbul olunmuş Prinsip və Normalar (ÜQP) üzrə qiymətləndirmə, Aprel, 2019;
7. The International Forum of Sovereign Wealth Funds (IFSWF), “Santiago Principles”, october 2008 (səh. 3-9).

YAŞANILMAYAN ÖMÜR MÜDDƏTİ İLƏ GÖZLƏNİLƏN ÖMÜR MÜDDƏTİ ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏ

N.S. İsmayılov¹

¹dissertant, Elektron İdarəetmə Mərkəzi, UNEC

¹e-mail: nizami26@rambler.ru

Daxil olmuşdur: 10 noyabr 2019; qəbul edilmişdir: 13 yanvar 2020.

Xülasə

Tədqiqat işində insan sağlamlığına təsir edən amillərin şərhli verilmiş, o cümlədən sağlamlığın təminatının fiziki və əqli amillər təhlil edilmişdir. Həmçinin ömür müddəti uzunluğunun dinamikası statistik təhlil edilərək, uzun illərin məlumatları əsasında yaşanılmayan ömür müddəti ilə orta ömür müddəti arasında qarşılıqlı əlaqə ekonometrik model vasitəsi ilə qiymətləndirilmişdir. Alınmış nəticə göstərmişdir ki, doğulanda gözlənilən ömür üzuluğunun bir il artması potensial ömrün yaşanılmayan hissəsini 1,23 il azaltmış olur. Qiymətləndirilən modeldən hesablanan dövr üçün 102 il potensial ömür müddəti kimi qəbul edilə bilər.

Açar sözlər: insan sağlamlığı, həyat tərzi, yaşanılmayan ömür müddəti, gözlənilən ömür müddəti, potensial yaşana biləcək ömür müddəti.

ЗАВИСИМОСТЬ ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТИ НЕ ПРОЖИТОЙ ЖИЗНИ ОТ ОЖИДАЕМОЙ ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТИ ЖИЗНИ

Н. С. Исмаилов¹

¹диссертант, Институт систем управления, НАНА

e-mail: ¹nizami26@rambler.ru

Received: 10 November 2019; Accepted: 13 January 2020.

Резюме

В исследовании представлен обзор факторов, влияющих на здоровье человека, включая анализ физических и психических факторов здоровья. Был дан статистический анализ динамики продолжительности жизни, и с помощью эконометрической модели, на основе долгосрочных данных, была оценена взаимосвязь между ожидаемой продолжительностью жизни и средней продолжительностью жизни. В результате исследования было выявлено, что увеличение ожидаемой продолжительности жизни при рождении на один год снижает потен-

циальную продолжительность жизни на 1,23 года. Как потенциальную ожидаемую продолжительность жизни, за период, оцененный по оценочной модели, можно рассматривать 102 года.

Ключевые слова: человеческое здоровье, образ жизни, окружающая среда, не проживаемая жизнь, ожидаемая продолжительность жизни, потенциально заложенная продолжительность жизни.

DEPENDENCE OF DURATION OF NOT LIVED LIFE ON EXPECTED LIFE

N. S. İsmayılov¹

¹PhD student, Institute of Control Systems, ANAS

¹e-mail: nizami26@rambler.ru

Summary

The study provides an overview of factors affecting human health, including analysis of physical and mental health factors. A statistical analysis of the dynamics of life expectancy was given, and using the econometric model, based on long-term data, the relationship between life expectancy and average life expectancy was estimated. As a result of the study, it was found that an increase in life expectancy at birth by one year reduces the potential life expectancy by 1.23 years. As a potential life expectancy, for the period estimated by the assessment model, 102 years can be considered.

Keywords: human health, lifestyle, environment, life not lived, life expectancy, potential life expectancy.

İnsan ömrünün uzanması sağlamlıqla sıx bağlıdır. İnsan sağlamlığı aşağıdakı 3 amilin təsirinə məruz qalır:

Həyat tərz

İnsan əgər sağlam doğulmuşsa, doğulduğu ailədə ilk vaxtlar rejimli, nizamli, fiziki sağlam və normal yaşaması üçün təlim-tərbiyə almışsa, ailədaxili münasibətlər daim yaşayacağı cəmiyyət harmoniyasına uyğundursa, yaşadığı ictimai mühiti sonralar dərk edərək sağlamlığını nəzarət və diqqətdə saxlayırsa, qidalanma və istirahəti normal olarsa, həmin insan fiziki sağlam olacaqdır. Həyat tərz hər bir insanın yaşadığı dövr ərzində topladığı təcrübə və düşüncəsinə uyğun verdiyi qərarlarla sıx bağlıdır. Bu qərarlar sahibinin sağlam yaşamaq məqsədilə verildiyi və tətbiq olunduğu vaxt normal qəbul hesab etsə də bəzən qeyri-normal sağlamlığa, xəstəliklərə və hətta ölümə səbəb ola bilər. Həyat tərzini fərdi şəkildə idarə etmək və arzulanan istiqamətə yönləndürmək mümkündür. Bir çox hallarda həyat tərzinə təsir edən xarici və genetik daxili

amillər də vardır. Bu təsir amillərini fərdi şəkildə idarə etmək mümkün deyil. Bu təsir amillərindən şəxsi düşüncəni təkmilləşdirərək müəyyən dərəcədə yayınmaq və təsirini azaltmaq mümkündür.

Ətraf mühit

Ətraf mühitin təsir amillərinə insan orqanizminə təsir edən kənar təsirlər daxildir. Bu təsirlərdən fərdi şəkildə yayınmaq və idarə etmək mümkün deyil. Bunlara təbiətin hadisələri, hava, su, iqlim, zərzələ və başqa ətraf mühit hadisələri aiddir. Ətraf mühit amillərinə rəqabətli dünya texnologiya inkişafının yaratdığı təsirlər də daxildir. Bu təsirlər kosmik gəmilərin buraxılmasından yaranan ozon qatının deşilməsi, insan orqanizminə təsir edən dalğaların yaranması, avtomobil texnologiyasının təkmil olması səbəbindən havanın cirkənməsi, təbiətin quru və su ərazilərində sərvətlərin istismarı zamanı təbiətə vurulan ziyan və s. kimi özünü büruzə verməkdədir. Bu qeyd olunanlar insan sağlamlığına təsiri edən qaçılmaz faktlardır.

Bio-tibbi

İnsan cismi (fiziki) və ruhi (əqli) hissələrdən ibarətdir. Bu hissələr bir ömürdə daima qarşılıqlı əlaqədədir. "Sağlam bədəndə sağlam ruh olar" atalar misalında deyildiyi kimi, fiziki bədən sağlamdırsa, demək ruh da sağlamdır. Bir insanın ruhi (əqli) qüsuru varsa, fiziki qurluşunda, hərəkətlərində və əksinə, fiziki qüsuru əqli çatışmazlığında əks olunur. Həyatda keçmişdən qazanılan, süzülən informasiyalar toplanaraq gen vasitəsi ilə yeni nəsillə ötrülür. Yeni nəsillər öz növbəsində dövrünə uyğun ruhda iz buraxan informasiyaları gen vasitəsilə başqa bir nəsillə ötürəcəkdir. Deməli, bio-tibbi amillərə gəndə nəsillərdən süzülüb gələn və həyatda qazanılan cismi və ruhi sağlamlıqla bərabər cəmiyyətdə formalaşan, mürəkkəbləşən tibbi amillər daxildir. Bunlara insan genindən gələn anadangəlmə xəstəlikləri, sonralar həyatda qazanılan müxtəlif virus və zədələrdən yaranan xəstəlikləri, normal fəaliyyətlə məşğul olması üçün tibbi və həyati ünsürləri misal göstərmək olar.

İnsan sağlamlığını üç amilin kombinasiyası vasitəsilə təmin etmək mümkündür:

✓ Fiziki sağlamlıq - bir insanın çəkisi, boyu, bədən qurluşu yaşına münasib tibbi normalara uyğundursa, fiziki sağlam sayılır. Bu sağlamlığı daim qaydasında saxlamaq üçün nizamlı fiziki hərəkət, düzgün qidalanma və rejimli istirahət lazımdır. Bu qeyd olunanları daim normada saxlamaq və əldə etmək üçün insan bədənində düşüncə, ruh, enerji olduğundan, onları da öz növbəsində mükəmmələşdirməlidir. Bunun adı əqli sağlamlıqdır.

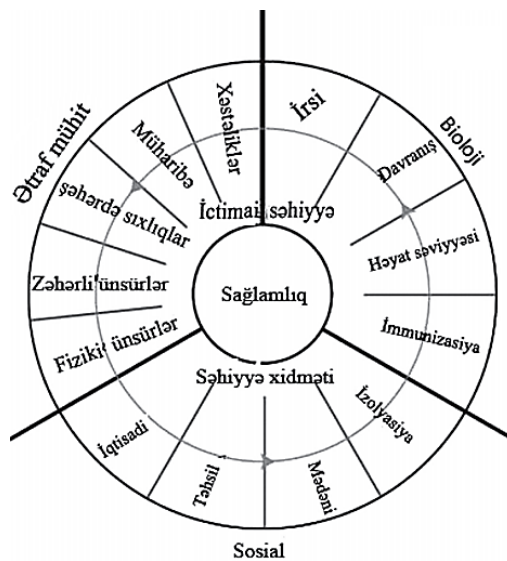
✓ Əqli sağlamlıq - hər hansı bir insanın həyatı boyu öyrəndiklərindən istifadə edərək düşüncəsində anlayışların formalaşması, emosional rifah, hadisələrdən nəticələrin çıxarılmasına xidmət edən dərk etmə prosesi (koqnitiv) və ruhi pozğunluqları yoxdursa, əqli sağlam sayılır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tərifinə görə, əqli sağlamlıq "insanların öz bacarıqlarını dərk etməsi, həyatda baş verən streslərə müqavimət

göstərməsi, məhsuldar olaraq fəaliyyət göstərməsi və öz cəmiyyətinə töhfə vermək bacarığının olması” kimi xarakterizə edilir [5]. Bu tərifi istinad edərək qeyd etmək olar ki, insan yetkinlik yaşına fiziki və əqli sağlam çatmışsa, müstəqil cəmiyyətə atıldıqdan sonra onun sağlamlığına təsir edən amillərdən birinin təsiri daha da sərtləşəcəkdir. Bu amilin adı sosial rifahdır.

Sağlamlığın təminatı olan fiziki və əqli amillər daxili amillər sayılır. İnsanlar məqsədyönlü davranışları ilə onları fərdi olaraq müəyyən qədər istiqamətləndirə və idarə edə bilirlər.

✓ Sosial rifah - insanların yaşaması üçün mühitin və vasitələrin tələb olduğu qədər mövcud olmasıdır. Sosial rifah xarici amil olduğundan fərdi şəkildə müdaxilə etmək olduqca çətin bir prosesdir. İstənilən cəmiyyətdə təbii resurslar azdırsa, təhsil və səhiyyə xidmətləri aşağıdırsa, həmin cəmiyyətin sosial rifahı aşağı olacaqdır. Cəmiyyətdə bu amilin təsirini yaxşılaşdırmaq üçün kollektivləşmə və ictimayiləşməni yaratmaq lazımdır. İnsanlar yoxsuldursa, keyfiyyətli təhsil yoxdursa, belə cəmiyyətdə ətraf mühitin təmizliyi və insanların bir-birinə qarşı münasibətləri, etibarlılığı qeyri-qənaətbəxş olacaqdır. Sosial üsürlərə insanların maddi durumu, təhsilin keyfiyyəti və onların birlikdə yaratdığı ətraf mühitin təmizliyi, insanların bir-birinə olan münasibəti daxildir.

Yuxarıda sadalanan üç amil birlikdə bərqərar olarsa, həmin cəmiyyətdə insanların sağlam həyat sürməsi mümkündür. Bu amillərdən hər hansı birində çatışmazlıq varsa, tam şəkildə sağlam yaşamaq qeyri-mümkündür. Bunlar qısaldılaraq ətraflı şəkil 1-də göstərilən sağlamlıq üçbucağında öz əksini tapmışdır:

Şəkil 1. Sağlamlığı müəyyən edən amillər
Mənbə: Müəllif hüquqları ©2000 L.F.Novick

Ömür müddətinin ekonometrik qiymətləndirilməsi

Təbiidir ki, insan həyatda sürə biləcəyi potensial ömrünü faktiki olaraq tam yaşaya bilmir. Başqa sözlə, insanın potensial ömür müddətinin uzunluğu faktiki yaşadığı ömür müddətinin uzunluğundan çoxdur. Bu, müxtəlif səbəblərlə əlaqədardır. Belə ki, xəstəliklər, təbii fəlakətlər (zəlzələ, sel və s.), müharibələr və digər çoxsaylı amillər nəticədə insanların faktiki ömürlərini qısaldır. Elmi araşdırmalar göstərmişdir ki bioloji baxımdan insanın 240-260 il yaşamaq potensialı vardır. Məlumat üçün qeyd edək ki, Azərbaycanda Şirəli Mövsümov 168 il ömür sürmüşdür. Belə nümunələri dünya ölkələri timsalında daha da artırmaq olar. Beləliklə, potensial ömür müddətini faktiki yaşanan ömür müddətinə və yaşanmayan ömür müddətinə ayırmaq olar. Bu hal iqtisadiyyatda C.M.Keynsin səmərəli istehlak nəzəriyyəsinə uyğun olaraq gəlirin iki hissəyə: istehlak və qənaət bölünməsinə xeyli oxşardır. İnsanlar gəlirlərini xərcləyə (istehlak) və yığım (qənaət) edə bilirlər [1]. Eləcə də doğulanda gözlənilən ömür uzunluğunu bu qeyd olunan əlamətlərlə birgə, əsəbə, stresə qurban verərək tez bir zamanda yaşaya və ya zamanı, ictimai mühiti düzgün qiymətləndirərək, düzgün qidalanmaya və tibbi profilaktikaya əməl edərək faktiki ömür müddətini artırma və ya yaşanılmayan ömür müddətini azalda bilər, yəni sağlamlığına nəzarət, ömrünə qənaət edə bilər. Buradan fəlsəfi müəyyən edilir ki, iqtisadi gəlir kimi gözlənilən ömür müddətini orta ömür müddətinə (istehlak) və yaşanmayan ömür müddətinə (qənaət) bölmək olar. Əhalinin potensial yaşaya biləcəyi ömür yaşanılmayan ömür müddəti ilə gözlənilən ömür uzunluğuna bölünür. Hər bir insan düşdüyü mühitdə qazandığı bilik və bacarığına uyğun müəyyən gəlirə malik olduğu kimi, onu hansı məqsədlərlə xərcləməsi və qənaət etməsi qeyd olunan amillərdən asılıdır. Bu qeyd olunanlara nəzərən insan ömrü xərclənə (istehlak) və qənaət edilə bilər.

Potensial yaşanıla biləcək ömür bir insanın düşüncəsi çərçivəsində istəkləri üzərində qurulmuş, maddi və mənəvi sıxıntısı olmayan normal bir ömür yaşamasıdır. Təbii olaraq, belə olan halda insan sağlam və daha uzun ömürlü olacaqdır. İnsan ömrünə təsir edən iqtisadi və sosial amillər vardır.

Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu – doğulanların hər birinin orta hesabla yaşaya biləcəyi illərin sayını göstərir. Burada doğulanların bütün ömrü boyu ölümün səviyyəsinin hər yaş qrupu üzrə göstəricinin hesablandığı ildəki səviyyədə dəyişməz qalacağı şərti qəbul edilir. Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu həyat cədvəllərinin hesablanması nəticəsində alınır [3].

Yaşanılmayan ömür müddəti gözlənilən ömür uzunluğunun orta ömür müddəti ilə fərqi qənaətə yaranır.

N.S.İsmayılov: Yaşanmayan ömür müddəti ilə gözlənilən ömür müddəti arasında qarşılıqlı əlaqə

Cədvəl 1. 1971-2018-ci illər üzrə gözlənilən ömür uzunluğu, orta yaş, orta ömür müddəti və yaşanılmayan ömür müddəti

İllər	Gözlənilən ömür uzunluğu	Orta yaş	Orta ömür müddəti	Yaşanılmayan ömür müddəti
1971	70,9	24,69	49,38	21,52
1972	70	24,82	49,64	20,36
1973	69,7	24,94	49,88	19,82
1974	70,4	25,08	50,16	20,24
1975	69,6	25,24	50,48	19,12
1976	69,2	25,39	50,78	18,42
1977	69,7	25,54	51,08	18,62
1978	69,8	25,7	51,4	18,4
1979	68,7	26,13	52,26	16,44
1980	68,1	26,09	52,18	15,92
1981	68,6	26,27	52,54	16,06
1982	69,1	26,43	52,86	16,24
1983	69,5	26,62	53,24	16,26
1984	69,5	26,7	53,4	16,1
1985	69,5	26,78	53,56	15,94
1986	69,9	26,86	53,72	16,18
1987	70,2	26,94	53,88	16,32
1988	69,9	27,02	54,04	15,86
1989	70,6	27,11	54,22	16,38
1990	71,1	27,1	54,2	16,9
1991	70,5	27,08	54,16	16,34
1992	69,7	27,12	54,24	15,46
1993	69,5	27,29	54,58	14,92
1994	69,6	27,53	55,06	14,54
1995	69,1	27,71	55,42	13,68
1996	70,2	27,83	55,66	14,54
1997	71,2	28,06	56,12	15,08
1998	71,6	28,14	56,28	15,32
1999	71,6	27,99	55,98	15,62
2000	71,8	27,8	55,6	16,2
2001	71,9	28,26	56,52	15,38
2002	72,2	28,71	57,42	14,78
2003	72,3	29,14	58,28	14,02
2004	72,4	29,56	59,12	13,28
2005	72,4	29,92	59,84	12,56
2006	72,4	30,25	60,5	11,9
2007	73	30,48	60,96	12,04
2008	73,4	30,76	61,52	11,88
2009	73,5	30,9	61,8	11,7
2010	73,6	31,4	62,8	10,8
2011	73,8	31,66	63,32	10,48
2012	73,9	31,84	63,68	10,22
2013	74,2	31,99	63,98	10,22
2014	74,2	32,19	64,38	9,82
2015	75,2	32,38	64,76	10,44
2016	75,2	32,63	65,26	9,94
2017	75,2	32,89	65,78	9,42
2018	75,8	33,20	66,4	9,4
2019	-	33,58	67,16	-

Mənbə: "Azərbaycanın demografik göstəriciləri" Statistik məcmuə/2019, səh. 119,
<https://www.stat.gov.az/source/demography/> və müəllifin hesablamaları.

Azərbaycanda 1959-2019-cu illərdə əhalinin yaş qrupları üzrə $x_{Moment}^1 = \frac{\sum_{i=1}^m x_i n_i}{n}$ düsturu [2] ilə hesablanmış çəkili cəbri orta kəmiyyətin (orta yaş) qiymətləri Cədvəl 1-in 3-cü sütununda (qrafasında) verilmişdir. Gözlənilən ömür uzunluğunun dinamikasına nəzər salsaq görürük ki, artım meyilinə malikdir [3]. Belə ki, gözlənilən ömür müddəti 1971-1992-ci illər arasında 68,1 il və 70,9 il arasında qalxıb enərək, 1993-ci ildən başlayaraq 69,5 ildən, müntəzəm artaraq, 75,8 ilə qalxmışdır. Cədvəldən göründüyü kimi, yaş qrupları üzrə ən yüksək orta yaş 2019-cu ildə 33,58 yaşa, ən az orta yaş isə 1970-1971-ci illərdə 24,69 yaşa bərabər olmuşdur, yəni ölkədə əhalinin orta ömür müddəti ən aşağı 1970-1971-ci illərdə 49,4 yaşa, ən yaxarı isə 2019-cu ildə 67,16 yaşa bərabər olmuşdur. Tədqiq edilən illərdə orta yaş və eləcə də orta ömür müddəti, demək olar ki, müntəzəm artmışdır.

Azərbaycanda tədqiq olunan illər ərzində orta yaş, daha doğrusu faktiki ömür müddəti doğulanda gözlənilən ömür uzunluğundan azdır. Onda düşünmək olar ki, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu ilə faktiki orta ömür müddəti arasındakı fərq insanların yaşaya bilmədiyi illərin sayıdır, başqa sözlə, yaşanılmayan ömür müddətidir (YOM). Yaşanılmayan ömür müddəti dinamikası gözlənilən ömür uzunluğundan orta ömür müddətini çıxmaqla alınmışdır.

Beləliklə,

$$YOM = c(1) + c(2) * GOU + u$$

ekonometrik qiymətləndirmədən YOM ilə GOU arasındakı əlaqənin reqressiya tənliyi $C(1)$ və $C(2)$ parametrlərini cədvəl 1-dəki müvafiq məlumatlar əsasında Eviews 9 TPP sistemində həllinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$YOM = 102.5772 - 1.230538 * GOU, \quad (1)$$

burada YOM – yaşanılmayan ömür müddətini, GOU – doğulanda gözlənilən ömür uzunluğunu göstərir.

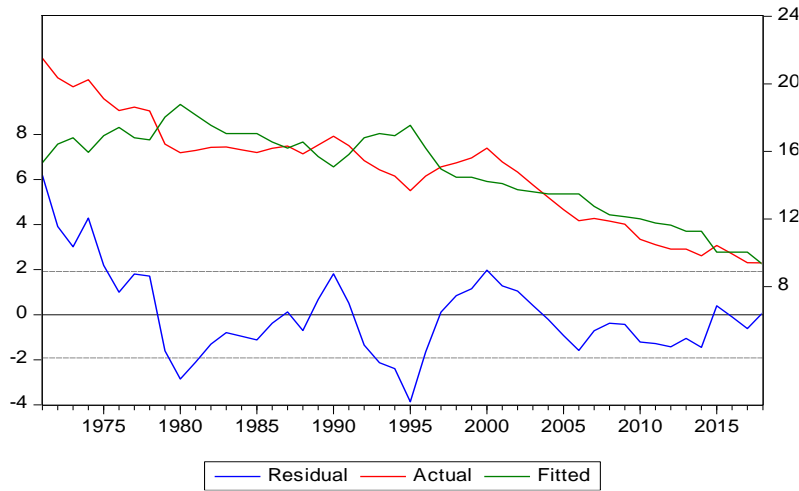
Ekonometrik (1) modelin statistik xarakteristikaları Cədvəl 2-də verilmişdir:

Cədvəl 2. (1) modelinin statistik xarakteristikaları

Dependent Variable: YOM				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	102.5772	9.761611	10.50822	0.0000
GOU	-1.230538	0.136814	-8.994246	0.0000
R-squared	0.637500	Mean dependent var		14.81417
Adjusted R-squared	0.629619	S.D. dependent var		3.151918
S.E. of regression	1.918223	Akaike info criterion		4.181449
Sum squared resid	169.2606	Schwarz criterion		4.259416
Log likelihood	-98.35478	Hannan-Quinn criter.		4.210913
F-statistic	80.89646	Durbin-Watson stat		0.347444
Prob(F-statistic)	0.000000			

Model (1)-dən belə nəticəyə gələ bilərik ki, baxılan illər ərzində doğulanda gözlənilən ömür uzunluğunun dəyişməsi yaşanılmayan ömür müddəti dəyişməsinin 63,75 faizini izah edir ($R\text{-squared}=0.637500$). Dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalının qiymətinin determinasiya əmsalının qiymətinə yaxın olması bu fərziyyənin heç də təsadüfi olmadığını göstərir ($\text{Adjusted } R\text{-squared}=0.629619$). Həmçinin Fişer statistikasının qiyməti ($F\text{-statistic}=80.89646$) göstərir ki, yaşanılmayan ömür müddəti dəyişməsinin doğulanda gözlənilən ömür uzunluğunun dəyişməsindən asılı olmaması ehtimalı demək olar ki sıfıra bərabərdir ($\text{Prob } (F\text{-statistic})=0.000000$). Darbin-Vatson statistikasının 2-dən az olması ($\text{Durbin-Watson stat.}=0.347444$) isə reqressiya tənliyinin qalıqlarının 1-ci tərtib avtokorrelasiyasının mövcud ola biləcəyini göstərir ki, bu da arzu olunan deyil. Bu hal reqressiya əmsalının perspektivdə dəyişə biləcəyi ehtimalının yuxarı olmasına işarədir. Lakin model tədqiq olunan illər ərzində mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi üçün əhəmiyyətli ola bilər. $C(1)$ və $C(2)$ parametrlərinin standart səhvləri tapılmış qiymətlərindən xeyli aşağı olduğundan, t - statistika göstərmişdir ki, parametrlərin qiymətlərinin tapılmış ədədlərə bərabər olmaması ehtimalı demək olar ki, sıfıra bərabərdir.

Qrafik 1-dən görmək olar ki, (1) modelindən alınmış qiymətlərlə faktiki qiymətlər arasında fəqr xeyli kiçikdir.

Qrafik 1. (1) modelindən alınan faktiki qiymətlərin dinamikası və onların fərqi

(1) modeli bir daha göstərir ki, Azərbaycanda insanların potensial ömür müddətinin uzunluğu 102.6 ildir. Lakin müxtəlif səbəblərdən (təbii fəlakət, qəza, yoluxucu xəstəliklər və s.) insanlar mümkün potensial ömürlərini yaşamırlar. Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisi də potensial ömürdən azdır. Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisinin hesablama metodologiyasından görmək olar ki, insanların vaxtsız ölümlərinə səbəb olan amillər doğulanda gözlənilən ömür uzunluğunu da

azaltmış olur. Beləliklə, doğulanda gözlənilən ömür üzuluğunin bir il artması potensial ömürün yaşanılmayan hissəsini 1.23 il azaltmış olur.

Ədəbiyyat

1. Keynes C.M. “Məşğulluq, faiz və pullar haqqında ümumi nəzəriyyə” (The General Theory of Employment, Interest and Money), 1936;
2. Həsənlı Y.H. Statistika. Praktiki nümunələrlə, Bakı: 2014. – 564 səh.;
3. “Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri” Statistik məcmuə/2019, səh. 119;
4. <https://www.stat.gov.az/source/demography/>;
5. <https://www.undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/publications/sustainabledevelopment/HDtextbook/6.pdf>.

SƏKKİZİNCİ SİNİF ÜÇÜN ELMİ ƏDƏBİYYATA DAXİL EDİLMİŞ KİMYƏVİ ANLAYIŞLARIN TƏSNİFATI

Tarik F.Al Soub¹, Hussein A. Ba'rah²

¹İncəsənət və elm fakültəsi, Aqaba Texnologiya Universiteti,

²Təhsil fakültəsi, Mu'tah Universiteti

e-mail: ¹taredsoud@yahoo.com

Daxil olmuşdur: 9 dekabr 2019; qəbul edilmişdir: 10 yanvar 2020.

Xülasə

Bu tədqiqat işinin məqsədi İordaniya məktəblərində ilk dəfə 2016/2017-ci tədris ilinin əvvəlindən başlayaraq tədris olunan səkkizinci sinif üçün elmi dərsliyə daxil edilmiş kimyəvi anlayışları təsnif etmək və onların təhlilini verməkdir. Kimyəvi anlayışları təsnifləşdirmək və təhlil etmək üçün tədqiqat aləti işlənib hazırlanmışdır. Tədqiqatın sonunda (28) konsepsiya hazırlanmışdır və müvafiq olaraq təhlil alətinin etibarlılığı və sabitliyi yoxlanılmışdır. Təsnifatın və təhlilin nəticələri anlayışların (28) və təkrarlanmaların sayını (153) göstərmişdir. Təsnifləndirmə göstərmişdir ki, ilkin və sadə anlayışlar daha tez-tez təkrarlanır və ən yüksək paya malikdir, törəmə anlayışlar isə çox az təkrarlanır və ən aşağı paya malik hesab olunur. Bu anlayışların struktur imkanlarına gəldikdə, kimyavi anlayışların sayı 28 ilə məhdudlaşmışdır və ümid edilir ki, 115 konstruktiv anlayış yaranacaqdır. Tədqiqat işində səkkizinci sinif üçün fizika və biologiya elmi üzrə dərsliklərdə də anlayışların fərqli tip və kateqoriyalara bölünməklə təhlil edilməsi tövsiyə edilir.

Açar sözlər: təsnifat, kimyəvi anlayışlar, səkkizinci sinif, elmi kitab, analitik tədqiqat.

CLASSIFICATION OF CHEMISTRY CONCEPTS INCLUDED IN THE SCIENCE BOOK FOR THE EIGHTH GRADE

Tarik F.Al Soub¹, Hussein A. Ba'rah²

¹Faculty of art and science, Aqaba University of Technology

²Faculty of Educational, Mu'tah University

e-mail: ¹taredsoud@yahoo.com

Received: 9 December 2019; Accepted: 10 January 2020.

Abstract

This study aimed to classify the concepts of chemistry and their analysis included in the science book for the eighth grade, which was taught in Jordanian schools for the first time since the beginning of the academic year 2016/2017. The study tool was developed to classify and analyze chemical concepts. The final form of the study was (28) concepts, and the validity

and stability of the analysis tool were verified. The results of the classification and analysis showed (28) concepts, and the number of recurrences (153). The classification showed that the primary and simple concepts are the most frequent and the highest proportion, and derivative concepts are considered the least frequent and the lowest proportion, With regard to the structural vision of these concepts, 28 structural activities has been limited to chemistry and it is hoped that 115 constructional concepts will be generated. The study recommended the need to analyze the concepts, physics and biology in the science book for the eighth grade in order to classify them into their different types and categories.

Keywords: Classification, Chemistry concepts, Eighth grade, Science book, Analytical Study.

КЛАССИФИКАЦИЯ ХИМИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ, ВКЛЮЧЕННЫХ В НАУЧНУЮ ЛИТЕРАТУРУ ДЛЯ ВОСЬМОГО КЛАССА

Тарик Ф. Аль Соуб¹, Хуссейн А. Баара²

¹Факультет искусств и наук, Технологический университет Акабы,

²Департамент образования Университета Мутах

e-mail: ¹taredsoud@yahoo.com

Резюме

Целью данного исследования является классификация и анализ химических понятий, включенных в учебник по естественным наукам для восьмиклассников, преподаваемых в иорданских школах впервые с начала 2016/2017 учебного года. Был разработан инструмент исследования для классификации и анализа химических концепций. В конце исследования была разработана концепция (28), и соответствующим образом проверены надежность и стабильность инструмента анализа. Результаты классификации и анализа показывают количество понятий (28) и повторений (153). Классификация показала, что примитивные и простые понятия встречаются чаще и имеют наибольшую долю, тогда как считается, что производные имеют очень низкие повторения и самые низкие доли. Что касается структурных возможностей этих концепций, 28 структурных видов деятельности ограничены химией, и есть надежда, что будет создано 115 конструктивных концепций. В результате исследования рекомендуется провести анализ понятий в разных типах и категориях и для учебников по физике и биологии для восьмого класса.

Ключевые слова: классификация, химические понятия, восьмой класс, научная книга, аналитические исследования.

The structural theory is considered one of the theories that has helped to develop science as an ideal teaching method in the field of science in particular. It provides the learner with the ability to learn his own knowledge through a series of practices and

repetition in the theoretical and practical aspects of education. The learner constructs a clear vision of what he is doing, using the proper strategy to learn under the guidance of the teacher, so that he will obtain new experiences through his previous experiences. He reconstructs his cognitive knowledge of the concepts of chemistry himself and reaches the meanings through his learning, and shows by allowing the learner to build his knowledge actively and effectively and not by indoctrination. Teacher, uses high mental skills to help him increase his experience in the formation of concepts and learning skills. (Askar & Alqentar (2005), Kryman (2008)), the knowledge of chemistry in a functional way, so that the study of science becomes a means to understand the environment in a functional manner in line with the spirit of the times, and with the latest findings of science according to the growth of the learner at all stages (Atallah, Michelle (2010)).

The learning of scientific concepts is one of the most important outputs of science through which scientific knowledge is organized in a meaningful way. This has increased the interest of educators in scientific and chemical concepts. The acquisition of chemical concepts is one of the general objectives to be achieved in teaching science and chemistry in Jordan, (Ministry of Education in Jordan (2010)). Scientific concepts play a prominent role in learning and teaching science; they facilitate the student's understanding of science clearly, as clarity of concepts and terminology is necessary for understanding and acquisition, and for achieving the scientific understanding and communication (Peter, 2014, Abo Athrah, 2012, Zaytoun, 2007, Khatiba, 2005). Moreover, the scientific concepts are the cornerstone of scientific knowledge, as it is in the second tier in the pyramid of scientific knowledge. (Al Soub, tareq 2014) noted that the importance of scientific concepts is that they absorb the new facts without disrupting the knowledge organization of the learner, and is an effective and easy way to connect different sciences together and thus achieve the concept of the integration of knowledge, in addition to it helps the learner to keep up with the growth in knowledge. It facilitates the process of selecting the content of the school curriculum, and helps both the teacher and the learner to understand the nature of science in terms of the material and method, reduce the scientific concepts of the need to re-learning as a result of forgetfulness, and facilitates the transfer of the impact of learning to new situations, and reduce the need for re-learning when faced with anything new in the course of learning.

Scientific concepts are characterized by a set of characteristics from other concepts because of their symbols, models and scientific knowledge, as it was stated by: (Joel, Michael, 2006) (Karlos, Alias, 2000) & (Aysh Zaytoun, 2004).

- 1- Recognition: The concept is to classify objects or situations according to common elements and is distinguished according to those elements, so that the concept is more likely to summarize human knowledge and experience, within the common characteristics of the elements of the concept.
- 2- Symbolism: A quality or a group of abstract qualities used to symbolize the concept. The concept is more abstract than reality, and has distinct dimensions. It may be called a sensory concept, and can be directly referred to by the senses, or an

abstract concept whose dimensions simply refer to facts that can't be reached by the senses such as the concept of atom.

- 3- Relative stability: Most of the concepts of relative stability are characterized by the formation of a set of relationships and interpretations between many of these concepts, which are acceptable to the students themselves, they are rooted in their cognitive structure, and to change them it requires a change in their perceptions about these concepts and the associated relationships and interpretations.
- 4- Cumulative: The concepts in the composition depends on the previous experiences of students through the educational process, which can represent variables in the formation of concepts, in addition to that there are emotional aspects and cognitive aspects associated with the formation of concepts and the perceptions they have.
- 5- Learnable: The concepts can be learned and can be developed by the learner, especially if their learning is related to the use of the senses, so that they can learn and acquire them correctly.
- 6- Generalization: The concept does not apply to one thing or attitude as in the case of scientific fact, but applies to a set of things and attitudes and thus more comprehensive than the truth.

Scientific concepts, including chemical concepts, are characterized as a variety of classifications. They are categorized on the basis of a number of fundamentals, as stated by (Azza Khalil Abdel Fattah, 2009), (Amal Bakri, Afaf Al-Kiswani, 2005):

a - In terms of levels:

- Preliminary concepts: are fundamental concepts that are not derived from other concepts, such as (electron).
- Derivative concepts: concepts derived from other concepts, Such as atomic number.

b- In terms of the way these concepts are understood:

- Sensible or observational concepts: concepts that can be perceived by observation using the senses or aids to the senses, for example: (the concept: the temperature, meaning: feeling cold or hot).
- Abstract or non-observational concepts: concepts that cannot be perceived by observation and senses but require cognition of specific mental processes and perceptions. For example, corn is the smallest unit of the element that can be found alone, or linked to another, and bears the characteristics of that element.

c- In terms of the degree of learning:

- Easy to learn concepts: are the concepts that use in its definition words that are familiar to learners, or are the concepts that the learner has already studied the requirements of its learning, such as (the concept of chemical interaction).
- Difficult concepts of learning: are the concepts that use in its definition words that are unfamiliar to learners, or concepts that the learner has never studied the requirements of its learning, such as (structural formula).

d- In terms of its complexity:

- Simple concepts: include a few words. It is based on a few dimensions and relationships, for example (ion: atom or charged atomic group).

- Complex concepts: include more than words, and based on dimensions, and many tangled relationships. For example: (Atom) is an integrated system of particles carrying negative charges orbiting at energy levels around the nucleus where the atom is located. There are two types of particles, one with a positive charge and the other uncharged, and the number of positive charges is equal to the number Negative charges).

There are conditions for learning the chemical concepts must be available so It is clear: that does not present the new concept in the implicit form, but in a clear and acceptable one: The concept is scientifically valid and does not contradict with any other scientific concept that students have already learned, so that he can believe in it and that it would be fruitful: that is, the multiplicity of benefits in arriving at interpretations of certain scientific phenomena, in finding solutions to problems related to the phenomenon that he interprets, and leading students to a new vision (Gustone, R et al., 2002). Structural theory is clearly shown in the science book for the eighth grade, which was taught in 2016/2017, which in turn reflects on a constructive vision in learning scientific concepts. It is hoped that this theory leads to the problem of study, which its content will be the analysis of classification of the concepts of chemistry.

The problem of the study and its questions

The problem of the study is the continuous development of science, which needs to develop and improve the curricula of science, including the curricula of chemistry. Therefore, the chemical concepts must be categorized to suit this update in order to accommodate the changes in the concept of science and its effects on all aspects (Atallah, 2010, p 14.). The reform movements of education turned towards constructive learning and education and began to take their place in the educational learning process in their curricula and teaching. (Zaytoun, 2007).

After studying the previous science book for the eighth grade, which was taught since the academic year 2005/2006 until the end of the academic year 2015/2016 and compared with the new science book for the eighth grade, which was taught for the first time in the academic year 2016/2017, there is a clear shift to focus on the constructive theory, based on survey, concept maps and collaborative learning, and solving problem of issues. In previous studies, the concepts of chemistry were analyzed (Alimat, 2006). However, this study, and after transferring to constructive in the new book, aimed at analyzing the classification of the concepts of chemistry with a structural vision in the ancient book.

To achieve this goal, this study attempted to answer the following questions.

- 1 - What are the concepts of chemistry included in the book of science for the eighth grade basic parts I and II?
- 2 - What are the chemical concepts classifications included in the science book for the eighth grade in its first and second parts?
- 3 - What is the constructive vision of the concepts of chemistry included in the book of science for the eighth grade basic parts I and II?

Definitions

- 1- The Scientific Concept: Abu Jalal defines the scientific concept as the abstraction of the common elements among several things and giving this abstraction a name, symbol or number that bears an indication of its characteristics and characteristics. (Abu Jalal, 2007: 105);
2. The concepts of chemistry: what develop in the individual of meaning and understanding related to chemical terminology? In this study, the concepts of chemistry were analyzed and categorized to be included in the scientific classifications as presented in the instrument of the study;
- 3 - The book of science for the eighth grade: It is a book for students of the eighth grade, and consists of two parts, and approved by the Ministry of Education and Jordan since the academic year 2016/2019;
- 4- Constructive and structural vision: "Constructive is one of the theories of learning and education, which rely on the activation of prior knowledge to build on them to reach a new knowledge, as the new learning depends and has a direct relationship to what the learner know. (Zaytoun, 2007, p. 24). In this study, the constructive vision is the chemical concepts reached by students during the analysis of the scientific activities related to the survey and interpretation, and the development of knowledge on the concepts of chemistry and its classifications.

Significance of the study

The importance of this research is expressed in the knowledge of the chemical concepts in the science book of the eighth grade in Jordan, its classification and its suitability and activation to improve and develop the process of teaching and learning. The importance of this study stems from the use of structural theory in teaching science which became widely used and clearly evident in the new edition of the science book for the eighth grade and contains many basic scientific concepts, including chemical, and know the percentages among them in the classification. This study is the first of its kind - according to the researcher's knowledge - which is based on the analysis of scientific concepts and classification in the science book for the eighth grade, which was taught for the first time in the beginning of the academic year 2016/2017 and is still taught.

Theoretical studies

Through the researcher's knowledge of previous local, Arab and the world studies and researches, also visited the university libraries to find out what's new in the subject of research.

The study of Shuaile (2016) aimed to analyze the content of science books from the 5th grades till the 10th in light of the content standards for scientific education (NSES) by imposing knowledge of the extent to which they contain those standards.

Al-Jafrah (2015) analyzed the concepts of biology and the concepts of the environment included in the science book for the eighth grade and the degree of student acquisition of these concepts in the Karak area in Jordan.

The study of Abdulkarim (2014) aimed to identify the concepts of physics included in the science book for the 8th grade in Jordan and the degree of acquisition of the 8th grade students of these concepts. He analyzed the concepts of physics. The concepts of physics were classified into seven categories. The study found that the total number of the concepts of physics included in the book was (114) concepts. The study recommended the need to review the concepts of physics and their presentation in the content.

A study conducted by Shukri (2011) aimed at analyzing the content of science books for the 8th, 9th and 10th grades in light of the scientific culture components and to know the balance between these components.

Morrow, 1994; Haury, 2000; Eichinger and Roth, 1992; and Anderson, 1992) analyzed several science books in the primary and secondary stages where the analysis was based on sequence and the sequence of content in these books but did not address the scientific concepts contained in them. Johanston (2000) study in the United States of America aimed at restricting the most difficult chemical concepts from the point of view of teachers. This was the first step towards referring to the classification of chemistry concepts in schools to easy and difficult chemical concepts. The study also included the concepts of chemistry, physics and biology combined by (Finely, Shewart & Yaroch, 1982). The study aimed to identify the most difficult and important concepts in these materials, but from the point of view of teachers and not by analyzing the content of scientific books. Alalimat (2006) aimed at defining basic and difficult chemistry concepts in the science curriculum of the primary stage in Jordan. The researcher used a basic chemistry test of (40) concept to identify difficult chemical concepts that were built on the basis of the analysis of the content of the science curriculum for the primary stage, where the coefficient of agreement among analysts was calculated to identify basic chemical concepts. As a result of the analysis of the content, the results showed that 40 basic chemical concepts were taught in the science curriculum of the primary stage. In addition, the results indicated that (11) basic chemical concepts are difficult.

The study of Al Qar'an (2005) aimed at analyzing the chemical concepts included in the science books of the basic intermediate stage in Jordan, in addition to evaluating the units of study from the point of view of the science teachers in Karak governorate in Jordan. The results of the study showed that the number of concepts of chemistry included in these books were (99) concepts, of which (16) concepts were repeated, where the number of concepts was (10, 17, 34, 37) in the books of the 5th, 6th, 7th, and 8th grades respectively.

Empirical studies

It was found that some of these studies were close to the subject of this study, where the scientific concepts were determined in order to conduct tests to determine the extent to which students absorbed them. When the science books were analyzed in some of these studies, the analysis was done either to investigate the content of these books to the universal standards of scientific education, or to define concepts of chemistry, physics or biology. Within the limits of the researcher's knowledge, there is

not a single study focused on the classification of the chemical concepts contained in the eighth grade science books in Jordan.

This study differs from the previous studies on the subject - within the limits of the researcher's knowledge - in two respects: First, this study focuses on the classification of the concepts of chemistry in terms of the classification methods and their frequencies in the science book for the 8th grade in Jordan, on the other hand, in this study, the constructivist vision included in these concepts which have been classified. Moreover, this study is conducted on the 8th grade science book which was first applied in the academic year 2016/2016 in the Jordanian schools.

Methodology and procedures

The researcher analyzed the book of the 8th grade to learn the chemical concepts included in the units of study. The researcher has found that the book of science in its two parts contains seven units of study divided as shown in the following table:

Table 1. The units included in the science book for the eighth grade in Jordan with the number of pages per article

part	Unit	Subject	Number of pages
The first	First	Organisms and Environment (Biology)	40
	Second	Movement (Physics)	40
	Third	Substance/ Matter (Chemistry)	48
	Fourth	Vibrations and Waves (physics)	27
	Fifth	Genetics (Biology)	23
The second	Sixth	mobile electricity (physics)	23
	Seventh	Earth and Space Science (Geology)	33

The table shows that the less material for the number of pages in question is geology (33) pages, and the most materials in the number of pages were physics (90) pages, while the chemical subject of the search the number of pages was (40) pages, so there is a difference in the number of pages for each material which may affect the number of concepts included in each one of them.

Population and sample of the study

The population of the study is the concepts of chemistry included in the eighth grade science book which was approved by the Ministry of Education in Jordan since the academic year 2016/2017, which is being taught is to date in all Jordanian schools. The study sample it is also the same as the population of the study.

Instrument of the study

The researcher used the analytical descriptive method where the units of the concepts of chemistry were analyzed in the science book for the eighth grade In order to detect these concepts and classify them to levels.

Instrument validity

In order to verify the validity of the instrument, it was presented to a group of arbitrators of specialization in its preliminary form. It contained 28 concepts in chemistry. The arbitrators were asked to express their opinion regarding the belonging of concepts to the classification levels, the inclusion of the categories of analysis for all concepts, later on Concepts are omitted or added. The observations of the arbitrators were followed and the observations of the arbitrators were adopted. In its final form, the instrument consists of (28) concepts in chemistry.

Instrument reliability

To ensure the reliability of the analysis instrument, a science teacher teaching science for the eighth grade re-analyzed the sample itself after being trained to classify the concepts.

The Cooper equation (Madi and Othman, 1999) was used to calculate the proportion of the agreement as follows:

Percentage of agreement = number of times of agreement divided by ((number of times of agreement + number of times difference) X 100% and the rate of agreement was 86.8% and this value is acceptable for the purposes of this study.

Results of the study

To answer the first question, which states: What are the concepts of chemistry included in the science book for the eighth grade in the first and second parts? The concepts of chemistry contained in the two chapter unit of Matter in the science book were analyzed as: The first chapter is the composition of matter and included 13 concepts whose total recurrence was (99) one. The second chapter is the chemical bond and the chemical equations. It included 15 concepts whose total recurrence was (153) one. Tables 2 and 3 show the results of this analysis.

Table 2. Concepts of chemistry contained in Module third / Chapter one: The composition of the material included in the science book for the eighth grade in Jordan is ascending and percentage

No	Type of chemistry concept	Frequency	Percentage
1	Matter	1	1,01
2	Element	2	2,02
3	Cycle	3	3,03
4	The group	3	3,03
5	Periodic Table	5	5,05
6	Metals	7	7,07
7	Electronic distribution	8	8,08
8	Atomic number	10	10,10
9	Mass number	10	10,10
10	Electrons	12	12,12
11	Neutrons	12	12,12
12	Protons	12	12,12
13	atom	14	14,14
	Total	99	100%

Table (2) shows the chemical concepts in chapter one of the eighth grade chemistry book in Jordan, It was found that the least repetitive of these concepts in this chapter are the matter and the element and the most frequent chemical concepts are the concepts of atoms, protons, neutrons and electrons, while the other concepts ranged from (3-10).

Table 3. Concepts of chemistry contained in Unit three / Chapter two: chemical bonds and chemical equations included in the science book for the eighth grade in Jordan in ascending order and the percentage

№	Type of chemistry concept	Frequency	Percentage
1	charge (positive and negative)	5	3,268
2	Ionic compound	5	3,268
3	compound	6	3,92
4	Element	7	4,58
5	Resultant substances	8	5,23
6	Reactant	8	5,23
7	Ionic Collection	9	5,88
8	Partial compound	9	5,88
9	Chemical formula	9	5,88
10	Negative ion	10	6,54
11	chemical reaction	11	7,19
12	Positive ion	12	7,84
13	Chemical bond	14	9,15
14	Covalent bond	15	9,80
15	Ionic bond	15	9,80
Total		153	100%

Table (3) shows that the less frequent chemical concepts are the concepts of charge (positive and negative). The most frequent chemical concepts are the concepts of ionic bonding, covalent bonding and the concept of chemical bonding, while the other concepts ranged from (6-14).

To answer the second question that state which chemical classifications are included in the science book for the eighth grade in the first and second parts? The chemistry unit was analyzed in the first and second parts of the book, where the unit was in the first part of the book. The chemical concepts were classified and the percentages were identified. Tables (4, 5, 6) show the results of this analysis and classification.

Table 4. Classification of chemistry concepts contained in unit three / Chapter one, percentage from where

Classification	Frequency	Percentage
1. Levels		
Preliminary concepts:	10	19,23
Derivative concepts	13	5,77
2 - the way to perceive these concepts		
Concrete or observational concepts	9	17,31
Abstract or non-observational concepts	4	7,69
3 - degree of learning		

Tarik F.Al Soub, Hussein A. Ba'rah: Classification of chemistry concepts included in the science book for the eighth grade

Easy to learn concepts	10	19,23
Difficult concepts of learning	3	5,77
4. Their complexity		
Simple concepts	5	9,62
Complex concepts	8	15,38
Total	52	100%

Table (4) shows that the chemical concepts in Module three/ Chapter one and their classification were the least frequent classifications were (3) derivative Concepts and the most frequent chemical concepts in terms of classifications were elementary concepts and easy to learn concepts for each of them (10) concepts.

Table 5. Classification of chemistry concepts included in unit three / Chapter two, and percentage:

	Duplicates	Percentage
1. Levels		
Preliminary concepts:	11	18,33
Derivative concepts	4	6,67
2 - the way to perceive these concepts		
Concrete or observational concepts	5	8,33
Abstract or non-observational concepts	10	16,67
3 - degree of learning		
Easy to learn concepts	8	13,33
Difficult concepts of learning	7	11,67
4. Their complexity		
Simple concepts	10	16,67
Complex concepts	5	8,33
Total	60	100%

Table (5) shows that the chemical concepts included in Unit three / Chapter two and by their classification the least frequent classifications were (4) derivative Concepts and the most frequent chemical concepts in terms of classifications were the primary concepts (11) concepts.

Table 6.To classify the chemical concepts contained in the science book in its two parts, and to know the percentage of each category and compare it with other classes

Category	Duplicates	Percentage
Preliminary concepts:	21	18,75
Derivative concepts	7	6,25
Concrete or observational concepts	14	12,50
Abstract or non-observational concepts	14	12,50
Easy to learn concepts	18	16,7
Difficult concepts of learning	10	8,93
Simple concepts	15	13,39
Complex concepts	13	11,61
Total	112	100%

Table (6) shows that the chemical concepts in the book of science in its two parts, and the percentage of each category and compare it with the other classes, where the percentage of derivative concepts (6.25) which is the lowest percentage, while the percentage of preliminary concepts (18.75) which is the highest percentage.

And to answer the third question, which states: What is the constructive vision of the concepts of chemistry included in the book of science for the eighth grade in the first parts of the first and second? The chemistry book was analyzed, found to contain activities based on exploration and interpretation, and solving the scientific problem which is based on the direct and effective involvement of the students in them. This activity is one of the pillars of learning and constructive education, which has been focused on by the authors of the science book. These activities show that it helps students acquire new experience based on their previous experiences and revitalizing them. These activities which are directed constructively help the students to reach new scientific concepts in chemistry which will enrich their concepts knowledge that will help them classify and apply them in fields of life. The following table shows the number of exploration and exploration activities, the development of knowledge with a structural vision in chemistry, and the number of concepts of chemistry that is expected to be achieved in the field of chemistry, generated from these construction activities.

Table 7. The number of exploration and exploration activities and knowledge development activities with a constructive vision in the field of chemistry, and the number of concepts of chemistry expected to be generated from these construction activities

№	Type of chemical activities with structural vision	Number of chemistry activities	Percentage	Number of concepts of chemistry to be hoped for
1	Exploration and interpretation activities	19	67.86	69
2	Knowledge development activities	9	32,14	46
Total		28	100%	115

Table (7) shows that there are (19) activities in the category of exploration and interpretation with a constructional vision that are expected to generate (69) chemical concepts if implemented by students. This table also shows that (9) activities in the knowledge development category with a construction vision are expected to generate (46) chemical concepts in case of implementation.

Discussion and analysis

The results of this study showed and through the discussion of the first question, which relates to the classification of the concepts of chemistry in the book of science for the 8th grade in Jordan, and after reading the theoretical literature and previous studies, the concepts of chemistry contained in the book of science for the 8th grade were analyzed and classified as follows, In the third unit on two chapters, the number of chemical concepts therein (28) concepts were repeated (252) time, and there is a difference in the number of concepts of chemistry in the old edition of the book of science for the 8th grade and the modern edition where the number of concepts in the old edition were

more as mentioned in the Al-Aliamat study (2006), despite the diversity of chemical concepts contained in the new edition, the concepts included in the activities had a structural nature. These activities were of the type of exploration and interpretation, to develop knowledge that will generate many concepts if applied by students. The ancient edition of the eighth grade science book did not contain a constructive vision in the way the scientific concepts were clearly communicated.

The second question is to classify the chemical concepts contained in the new edition of the 8th grade science book in Jordan. The numbers of chemical concepts were (28) and have been classified as follows: in terms of their levels, the way these concepts are understood, their degree of learning and their complexity. The classifications showed that the number of repetition of derivative and difficult to learn concepts were (3) for each concept in the first chapter and by a percentage of (5.77%). The primary and easy to learn concepts within the classification were the most frequent (10) for each concept in the first chapter and by a percentage of (19.23%). The second chapter the derivative concepts in the less frequent category with (4) in the second semester and by a percentage of (6,67%), And the primary concepts within the most frequent classification were (11) in the second chapter, by a percentage of (18.33%).

The results of tables (4, 5, 6) showed that the focus was on the classification of concepts of simple and primary character. The percentage of the total classification of these concepts in the eighth grade book was (34.82%) of the total percentage of concepts whereas the derivative concepts got less than (6.25%) of the total percentage of concepts, while other types of concepts such as: concrete concepts or based on observation and abstract concepts or concepts that are not based on observation or complex and were of average frequency and good percentages ranging from (11.61 - 12.50). The eighth grade writers focused in the first and second parts on the primary and easy to learn concepts to help the student to understand the derivative and difficult to learn concepts, although the number of difficult and derivative concepts were very little for the level of students in the 8th grade, and contained concepts that need to be concrete, experiment, observation or complex concepts need to experiment more and practice by Students to reach the concepts.

The third question is about the structural vision of the concepts of chemistry contained in scientific activities of structural nature. The constructivist vision has focused on exploration, interpretation and knowledge development activities. It is well known that constructivist focuses on the activities of inquiry and inference, which is a condition for building the concept. The concept is constructed only on the basis of empirical conclusions deriving from previous knowledge, problem solving activities and activities that rely on thinking and collaborative learning, which helps to develop the spirit of cooperation and work as a team among the learners Where students benefit from reviewing their previous information to build new knowledge, as the new knowledge does not consist only if the reference to their previous knowledge and then build on them.

Table (7) shows the existence of (19) activities in chemistry in the exploration and exploration category that are expected to generate (69) concepts in chemistry if im-

plemented. And (9) activities in the knowledge development category of which 46 concepts are expected to be generated in chemistry, In order to clarify the meaning of the structural vision in the scientific concepts, there is an activity in the chemistry included in the science book for the eighth grade, as follows: Exploration and interpretation activity (atom) where the previous knowledge indicates that in the atom is equal to the number of protons and the number of electrons. Through the activity students will be looking to answer the question: What happens to the atom if you lose one of its electrons? The answer becomes a positive charge. And what does it charge when you earn an electron? The answer is negative. In this case, the student has acquired the concepts of chemistry such as loss of electrons, acquisition of electron, positive charge, negative charge, neutral atom and so on. In the application of one activity in the constructivist way the student acquires a set of concepts generated from this activity, thus, it has a repository of initial concepts on which new derivative concepts are based. The presentation of the content does not allow the teacher to use active learning strategies that seek to find the pros of the learner by knowing his learning abilities and what are the positive aspects, and did not provide the activities that develop manual skills through dealing with modern devices, tools and techniques While learning, and did not show the role of the classroom and local environment in providing better learning through the use of its resources.

Recommendations

The study recommends that:

1. Analysis and classification of the concepts of physics or biology in the science book for the eighth grade.
2. Research the evaluation questions in the science book for the eighth grade, because these questions are of the type of evaluation and meditation.

References

1. Elham. A. (2014). *Physical concepts in the general science book for the eighth grade and the degree of student acquisition in the Directorate of Education for Karak*. University of Mu'tah, Karak_ Jordan.
2. Abu Ghadra, S. (2012). *Modern Trends in Science Teaching*. Dar Al Thaqafa for Publishing and Distribution, Amman_ Jordan.
3. Abu Halalah, S. H. (2007). *Curriculum of Science and Development of Creative Thinking*, edition 1, Dar Al Shorouk for Publishing and Distribution, Amman Jordan.
4. AL Soub, T. F. (2014): *Strategic effectiveness based on some active learning methods in the development of chemical concepts and practical skills and the tendency towards chemistry in the tenth grade students in Jordan*. Unpublished PhD thesis, Cairo University – Egypt
5. Askar. A. and Al-Qantar. F. (2005): *Introduction to Educational Psychology from a Key Perspective*. Kuwait: edition 1, Al Falah Library.
6. Alimat. A. (2006). *Basic and difficult chemical concepts in the general science curriculum of the basic stage in Jordan*. Manara, 31 (1), 1-22
7. Al-Qur'an. H. (2005). *Analyzing the chemical concepts contained in the science books of the basic intermediate stage in Jordan and evaluating their own modules from the point of view of science teachers*. MA unpublished, Mutah University, Karak, Jordan
8. Al-Bakri. A. Al-Kiswani.A. (2005). *Methods of teaching science and mathematics*. Amman: Dar Al Fikr for Publishing and Distribution. Jordan
9. Atallah, M. K. (2010). *Methods and Methods of Teaching Science*, Dar Al-Masirah for Publishing, Distribution and Printing, edition 1, Amman-Jordan.
10. Abdel Fattah. A. K. (2009). *Concepts and scientific and mathematical skills in early childhood*. Amman: Arab Thought House for Publishing and Distribution, Jordan
11. Badr, K (2008). *Active Learning*, Dar Al Masirah for Publishing, Distribution and Printing, edition 1, Jordan.
12. Eichinger, D. & Roth, K. (1991): *Critical analysis of an elementary science curriculum*. Center for Learning and Teaching Elementary subjects. East Learning M, U.S.A.

Tarik F.Al Soub, Hussein A. Ba'rah: Classification of chemistry concepts included in the science book for the eighth grade

13. Finely, F. ; Shewart, J. & Yaroch, W. (1982): *Teachers' perceptions of important and difficult science concepts*. Science Education, 60 (4), 531-538.
14. Gustone, R et al (2002). *Some Long Term Effect of Uniformed Conceptual Change*. Science Education, V: 76, n: 2, pp: 175 – 176.
15. Haury, D. (2000). *High School Biology Textbooks do not Meet National Standards*. ERIC DIGEST, December, 2000.
16. Jaafara, HE (2015). *The concepts of life sciences and environment included in the general science book for the eighth grade and the degree of acquisition of female students in the Directorate of Education of the Southern Mazar Brigade*. Unpublished Master Thesis, Mutah University, Karak-Jordan.
17. Joel, Michael (2006). *The Effectiveness of Conceptual Change Strategies and vee Shape maps to Correct Chemical Misconceptions of Students and the Development of Scientific Interest in Secondary Stage*. Advent Physiology E, 30. Pp 159-167
18. Joel, Michael (2006). *The Effectiveness of Conceptual Change Strategies and vee Shape maps to Correct Chemical Misconceptions of Students and the Development of Scientific Interest in Secondary Stage*. Advent Physiology E, 30. Pp 159-167
19. Jonasen. D. (1994). *Thinking technology conceptual growth within Vygotsky one proximal development*. Journal of Research in Science Teaching, 35 (9), 967-985.
20. Karlos Alias (2000). *Effect Concept Maps, Cooperative Learning and Constructivist Learning Model on treatment the Alternative Inorganic Concept and development the scientific interest*. Journal of Teaching Chemistry. JCE, Vol 77, No 12. Pp1628-1689
21. Khatayba, A. (2005). *Science Education for All. Dar Al Masirah for Publishing, Printing and Distribution*. Amman_ Jordan
22. Ministry of Education in Jordan (2010). *The National Team for Science, Department of Curriculum and Educational Technologies, Outline of Science Curricula in Basic Education*, Amman-Jordan
23. Morrow, L. (1994). *Current Strategies for Literacy Development in Early Childhood Science Texts*. Office of Educational Research and Improvement, Washington DC, USA.
- Shuaile, Ali (2016). *The possibility of including US national content standards in science books in the Sultanate of Oman*. Retrieval of 2016 from the website / [http // www.nokhha-kw.com.vb](http://www.nokhha-kw.com.vb).
24. Shukri, Ehab (2011). *Scientific culture in science books for the upper elementary stage and the degree of knowledge of science teachers of these components and their appreciation for practicing in Palestinian schools. Dissertation unpublished dissertation*, Yarmouk University, Irbid, Jordan.
25. Zaitoun, Aish (2004). *Teaching methods of science*, Dar El Shorouk for Publishing & Distribution. Oman Jordan.
26. Zaytoun, Ayesh (2007). *Structural theory and strategies for teaching science*. Dar El Shorouk For Publishing & Distribution. Oman Jordan.

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI VƏ AZƏRBAYCAN REALLIĞI

H.M.Əliyev¹

¹doktorant, UNEC

e-mail: ¹huseyn.aliyev.89@mail.ru

Daxil olmuşdur: 16 dekabr 2019; qəbul edilmişdir: 10 yanvar 2020.

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin ölkələrin iqtisadi inkişafında nə qədər mühüm yer tutduğu hərkəs tərəfindən qəbul edilən bir həqiqətə çevrilmişdir. İqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi olan sahibkarlıq fəaliyyəti və onun iqtisadi inkişafa təsiri məsələsi dünya iqtisadçılarının da marağına səbəb olmuş və bu istiqamətdə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi: müasir elmi-təcrubi inkişaf meyilləri baxımından sahibkarlığın nəzəri əsaslarının, başlıca konsepsiyalarının formalaşması xüsusiyyətlərinin və keçdiyi tarixi inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqat işi əsasən sistemli yanaşma və elmi abstraksiya, məntiqi ümumiləşdirmə əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, sahibkarlığın nəzəri konsepsiyaları ilə bağlı ayrı-ayrı muddəalar uzrə elmi ümumiləşdirmələrin aparılması və onun təkmilləşən bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi fəaliyyətin xüsusi növü kimi inkişaf xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi istiqamətində mövcud problemlər nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyətləri bir sıra hallarda statistik məlumatlara çıxış imkanlarının məhdudluğu, daha vacib və etibarlı məlumatların əldə olunması zəruriyyətindən ibarətdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı konsepsiyaların, strategiya və ayrı-ayrı fəaliyyət proqramlarının hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə imkanının olmasıdır. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi sahibkarlığın nəzəri konsepsiyalarının və inkişaf xüsusiyyətlərinin müasir qloballaşma çağırışları və təkmilləşən bazar münasibətləri baxımından təhlil olunmasıdır.

Açar sözlər: sahibkarlıq fəaliyyəti, sahibkar, iqtisadi artım, sahibkarlığın nəzəri konsepsiyaları, sistemli yanaşma.

CONCEPTUAL BASES OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY AND REALITIES OF AZERBAIJAN

H.M. Aliyev¹

¹PhD student, UNEC

e-mail: ¹huseyn.aliyev.89@mail.ru

Received: 16 December 2019; Accepted: 10 January 2020.

Abstract

The article has become a widely accepted fact that entrepreneurial activity plays an important role in the economic development of countries in modern times. Entrepreneurial activity as the driving force of the economy and its impact on economic development has attracted the world's economists as well, and a number of studies have been carried out in this direction. The main purpose of the research is to identify the theoretical foundations, main concepts, features of formation and the ways of historical development in terms of modern scientific and technological development trends. The research was mainly based on research methods such as scientific abstraction and systematic analysis, logical generalization and statistical analysis. As a result of the research, the existing problems in the field of theoretical concepts of entrepreneurship have been considered, including the generalization of scientific features and the definition of development features as a specific type of economic activity in the context of improved market relations. Limitations of the study: limited access to statistical data in a number of cases, the need for more important and reliable information. The practical significance of the research: the ability to use it as a scientific resource in developing business concepts, strategies and individual programs. Originality and scientific novelty of the research: An analysis of theoretical concepts and developmental features of entrepreneurship in terms of contemporary globalization challenges and improved market relations.

Keywords: entrepreneurship, economic growth, theoretical concepts of entrepreneurship, systematic approach.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И РЕАЛИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Г. М. Алиев¹

¹докторант, UNЕС

e-mail: ¹huseyn.aliyev.89@mail.ru

Резюме

Широко признанным фактом является то, что предпринимательская деятельность в наше время играет важную роль в экономическом развитии стран. Предпринимательская деятельность, как движущая сила экономики, и ее влияние на экономическое развитие привлекли и мировых экономистов, и в этом направлении был проведен ряд исследований. Основной целью исследования является выявление теоретических основ, основных понятий, особенностей формирования и путей исторического развития с точки зрения современных тенденций

развития науки и техники. Исследование проводилось в основном на основе системного подхода и научных абстракций, логического обобщения. В результате исследования были рассмотрены существующие проблемы в области теоретических концепций предпринимательства, в том числе обобщение научных особенностей и определение особенностей развития как особого вида экономической деятельности в контексте совершенствования рыночных отношений. Ограничения исследования заключается в ограниченном доступе к статистическим данным в ряде случаев, необходимости в более важной и достоверной информации. Практическая значимость исследования в умении использовать его в качестве научного ресурса для разработки бизнес-концепций, стратегий и отдельных программ. Оригинальность и научная новизна исследования заключается в анализе теоретических концепций и особенностей развития предпринимательства с точки зрения современных вызовов глобализации и улучшения рыночных отношений.

Ключевые слова: предпринимательство, экономический рост, теоретические концепции предпринимательства, системный подход.

Müasir dövrdə biznes və onun mühüm tərkib hissəsi hesab edilən sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadiyyatın ayrılmaz bir sahəsi olmaqla, ümumi daxili məhsulun həcmi, strukturunu və keyfiyyətini, əsasən də iqtisadi artım tempini əks etdirir. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı azad bazar münasibətlərinə və demokratik prinsiplərə əsaslanan ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasına və eləcə də davamlı inkişafına birbaşa köməklik göstərir. Artıq müasir biznesin davamlı inkişafı sayəsində ölkə iqtisadiyyatında qeyri-dövlət sektorunun ümumi daxili məhsulda payı sürərlə artaraq 81 faizə çatmışdır. Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün olduqca əlverişli olan institutional-iqtisadi mühitin yaranması və formalaşması, bir tərəfdən ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli diversifikasiyası, müxtəlif istiqamətlərdə qeyri-neft sektorunun daha da genişlənməsi, xüsusən də yeni iş yerlərinin açılması yönündə əlverişli mühiti formalaşdırır, digər tərəfdən isə respublika iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi bilavasitə onun mobilliyinin və eləcə də dinamikliyinin təmin olunmasına, həmçinin dövlətin sosial yükünün tam olaraq azalmasına imkan verir. Hazırda qlobal biznes mühitində beynəlxalq şirkətlərin, transmilli korporasiyaların, beynəlxalq qurumların rolunun daha da genişlənməsi şəraitində və eləcə də milli iqtisadiyyatın qorunmasında, onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı olduqca xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının dayanıqlı xarakter daşması ilk öncə onun qanunvericilik və institusional mühitinin tam olaraq təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığın stimullaşdırılmasında uyğun vergi siyasətinin, müasir idarəetmə və menecment üsullarının tətbiqi respublikada müəyyən olunmuş iqtisadi inkişaf strategiyasında konkret şəkildə öz təsdiqini tapmışdır. Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət dəstəyinin artırılması, güzəştli kreditlərin verilməsi, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, eləcə də bank sektorunun və birbaşa maliyyə-kredit münasibətlərinin tərəqqisi ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişlənməsini bir daha stimullaşdırır. Ölkədə iqtisadi artıma təsir göstərən bir sıra amillər müxtəlifliyi ilə seçilir ki, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın və cəmiyyətin bütün sferalarını əhatə edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə nəzəri-konseptual yanaşmalar vasitəsi ilə əldə olunan elmi nəticələr sosial-iqtisadi siyasət ilə bağlı olsa da, praktiki nöqteyi-nəzərdən onun tətbiqi bir çox problemlərlə əlaqədar olur və bütün bu qeyd olunanlar tədqiq olunan mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə konseptual yanaşmalar

Ararılan tədqiqatlardan məlum olur ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda sahibkarlıq fəaliyyəti, onun formalaşması və inkişaf konsepsiyasına aid olan vahid bir fikir yoxdur. Ona görə də sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyətini və məzmununu öyrənmək üçün ilk öncə bu anlayışın özünün formalaşması və inkişaf mərhələlərinin araşdırılması daha məqsədəuyğun hesab edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, sahibkarlığın nəzəri-metodoloji aspektləri ilk dəfə olaraq 1725-1730-cu illərdə ingilis iqtisadçısı Riçard Kontilionun əsərlərində öz əksini tapmışdır. Kontilionun fikrincə, feodalizm cəmiyyətindəki mövcud torpaq mülkiyyətçilərinə və eləcə də müxtəlif növlü mizdurlarla formalaşan yeni iqtisadi sistemdə, əsasən kapitalizm cəmiyyətində mənfəət əldə etmək məqsədilə başqalarından məhsulu ucuz qiymətə alaraq, müvafiq bazarda özünə də tam məlum olmayan qiymətə realizə etməyə çalışan, eyni zamanda risk edən müəyyən qrup yeni insanlar ortaya çıxmışdır. Bu insanları o, sahibkarlar adlandırmışdır. İqtisadçının fikrincə, sahibkarlıq fəaliyyəti xüsusi növ iqtisadi bir funksiya olmaqla, müxtəlif növ mal və xidmətlər bazarında, xüsusən tələblə təklif arasında birbaşa uyğunluq yaratmağa xidmət göstərir. Bundan sonrakı dövrlərdə də sahibkarlıq nəzəriyyəsi bir çox alimlərin və əsasən də iqtisadçıların elmi işlərində inkişaf etdirilmiş və ümumi bir fikir yaranmışdır ki, sahibkarlıq özü-özlüyündə bir insanın riskə gedərək, yeniliyə can atması, qeyri-müəyyən şəraitdə işləməsi və sonunda yeni bir müəssisənin yaradılmasıdır [2]. Artıq XVIII əsrin ikinci yarısında fiziokratlar sahibkarlıq konsepsiyasını genişləndirərək, sahibkarı qeyri-müəyyənliyin daşıyıcısı hesab etməklə, bir az da qabağa getmiş və bu anlayışa əlavə olaraq istehsal prosesini də daxil etmişlər. Bu da onu göstərir ki, yüksək mənfəət əldə etmək üçün hər bir sahibkarın müəyyən iqtisadi re-surslara sahib

olması olduqca zəruridir. Fiziokratların fikrincə hər bir sahibkar məhsul istehsalını düzgün təşkil etməli, istehsalda yeni metodları tətbiq etməklə özləri üçün yeni satış bazarları axtarıb tapmalıdır.

İngilis iqtisadçısı A.Smit 1776-cı ildə öz elmi işlərində əməyin, torpağın və kapitalın istehsalın əsas amilləri olduğunu qeyd etsə də, konkret olaraq sahibkarlığın rolu və inkişafı haqqında heç bir elmi fikir söyləməmişdir. Ancaq digər ingilis iqtisadçısı D.Rikardo kapitalizm cəmiyyətində daimi, mütləq, təbii istehsal üsulunu görməklə, ümumilikdə sahibkarlıq fəaliyyətini birbaşa faydalı təsərrüfatçılığın zəruri və məcburi elementi kimi dəyərləndirmişdir.

Fransız iqtisadçısı J.B.Sey 1810-cu ildə digər iqtisadçılar kimi, sahibkarı əsasən risk etməsinə baxmayaraq, həm də mənfəət əldə etmək məqsədilə hər hansı bir məhsul növü istehsal edən işgüzar şəxs kimi təqdim edirdi. Bu mənada Sey öz tədqiqatlarında sahibkarlıq fəaliyyətini tam olaraq istehsal amillərindən birbaşa və səmərəli istifadə etmə forması kimi də xarakterizə edirdi. J.B.Sey həmçinin sahibkarın mənfəətinin daimi olaraq təmin olunması üçün bütün istehsal amillərinin, xüsusən az- gəlirli sahələrdən daha yüksək gəlirli sahələrə heç bir maneə olmadan, sərbəst şəkildə axın etməsinə xidmət göstərən iqtisadi mühiti, yəni bazar mühitini də hərtərəfli təhlil etmişdir. O, eyni zamanda, sahibkarın ümumilikdə əldə etdiyi dividendləri və bu dividendlərin əsasən sahibkarlıq bilik və bacarıqları, peşəkarlıq təcrübəsilə bilavasitə bağlı əldə olunan hissəsini də açıb göstərmişdir. Bütün bunlar fransız iqtisadçısını ilk dəfə olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin klassik nəzəriyyəsinin banisinə, yaradıcısına çevirməklə, sözügedən nəzəriyyənin bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin əsas tərkib hissəsi kimi bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamağına köməklik göstərmişdir.

Neoklassik iqtisadiyyatın banisi sayılan ingilis iqtisadçısı A.Marşall 1890-cı ildə öz tədqiqatlarında ilk dəfə olaraq, əsasən menecerlə (inzibatçı) konkret sahibkar arasındakı mövcud fərqi göstərmişdir. Belə ki, Marşallın fikrincə, hər bir menecer ümumilikdə müəssisədə olduqca mühüm olan bir funksiyanı yerinə yetirir, ancaq sahibkar isə biznesin daimi uğuru üçün toplum məsuliyyəti və baş verə biləcək riski tam olaraq öz üzərinə götürür və buna görə də, sahibkar şirkətdə həm menecer kimi, həm də sahibkar kimi zəruri olan bütün müsbət keyfiyyətlərə sahib olmalıdır.

Artıq sahibkarlığın və menecementin müasir tarixini öyrənən iqtisadçı alimlər Avstriya əsilli Y.Şumpeteri öz əsərlərində çox vaxt müasir sahibkarlıq fəaliyyətinin atası kimi adlandırırlar. Y.Şumpeterin fikrincə, sahibkarlığın əsas mahiyyəti onunla bağlıdır ki, o, xüsusən yeniliyi, innovasiyanı tətbiq edir, bununla da məhsuldar qüvvələri daha da uzlaşdırır və bu da təbii olaraq, sonunda ümumi iqtisadi artıma, əsasən də mövcud istehsal tsiklinin son dərəcə sürətləndirilməsinə səbəb olur. Y.Şumpeter istər sahibkarlıqda və istərsə də onların işgüzar fəaliyyətində birbaşa istifadə edilə biləcək yeni

məhsullar və xidmətlər; istehsalın müasir metodları və üsulları; əlverişli və yeni mövcud satış bazarları; tamamilə yeni olan təchizat mənbələri və eyni zamanda təşkilatın müasir formalarından istifadə edilməsi üzrə əsas prioritetləri də müəyyən etmişdir. İqtisadçı alim eyni zamanda sadə tacirlərdən və sərmayəçilərdən fərqli olaraq sahibkarları, əsasən müxtəlif növ resursları bir-birilə uzlaşdırmaqla tamamilə yeni bir biznes sferası yaradan sosial-iqtisadi innovatorlar-yenilikçilər adlandırır.

Müasir sahibkarlıq məktəbinin daha bir nümayəndəsi sayılan amerikan alimi D.Maklelland sahibkarı əsasən fərdi məsuliyyəti, haqlı riskə getmək bacarığı olan, düzgün qəbul olunan qərarların nəticəsi kimi mənfəəti, təşkilatçılıq, idarəetmə bacarığı və ustalığı ilə seçilən və nəhayət, sonunda ətraf mühitdə baş verə biləcək mühüm dəyişiklikləri öncədən görmək qabiliyyəti ilə fərqlənən işgüzar bir insan kimi səciyyələndirir [6]. Görkəmli ingilis iqtisadçısı D.M.Keyns isə öz əsərlərində işgüzar fəaliyyətlə məşğul olan biznesmeni, yəni sahibkarı əsasən yaxşıya doğru cəhd etmə qabiliyyətinə, həmçinin ehtiyatlılıq və risk etmə bacarığı kimi xüsusiyyətlərə bilavasitə malik olan tamamilə yeni bir tip təsərrüfatçı, təşkilatçı kimi xarakterizə etmişdir. D.M.Keyns xüsusən də, sahibkarlığın mahiyyətinə və məzmununa dair göstərilənləri tədqiq və təhlil edərək onun müasir tərifini fundamental əsaslarla formalaşdırmağa imkan verən ən vacib xarakteristikalarını müəyyən etmişdir. Onun fikrincə, sahibkarlıq fəaliyyəti - müəyyən səviyyədə risklilik dərəcəsi ilə mövcud olan iqtisadi sahələrin daha da inkişaf etdirilməsi və yaxud da tamamilə yeni müəssisələrin yaradılması ilə birbaşa bağlı olan innovasiya yönümlü bir fəaliyyətdir.

Son zamanlar dünyanın iqtisadçı alimləri mövcud nəzəriyyələrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin yeddi əsas konsepsiyasını vurğulayır və onların hər birinin sərbəst istiqamətə malik olmaqla xüsusən sahibkarlıq fəaliyyətinə və eləcə də sahibkarlıq prosesinə müstəqil formada öz baxış bucaqları vardır. Məsələn, şəxsi keyfiyyətlər prizmasından çıxış edən sahibkarlıq konsepsiyasında sahibkarın konkret təbii qabiliyyətə sahib olması xüsusilə göstərilir. Bundan başqa, psixoloji konsepsiyada hər bir sahibkarın riskə getməklə tələbata xüsusi meyilliyini stimullaşdıran müstəqil baxışlara və düşüncələrə, xüsusən də müstəqil qərarlar qəbul edilməsində özünəməxsus dəyərlər sisteminə sahib olması daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin klassik nəzəriyyəsində sözügedən fəaliyyət prosesinin süjet xəttini innovasiya, sahibkarlıq üçün müxtəlif variantların və imkanların axtarılması təşkil edir. Marketing yanaşması nöqtəyi-nəzərdən baxılan məktəbdə sahibkarlıq fəaliyyətinə əsasən son istehlakçıların mövcud tələbatlarının və tələbinin mütəmadi olaraq dəyişməsinin dövrü axtarışı və istehsalda müasir innovasiya prosesinin təşkil edilməsi və istehsal olunan məhsulların birbaşa bölgüsü vasitəsilə mövcud tələbin təmin olunması prosesi kimi baxılır. Bu yanaşmadan fərqli olaraq liderliyə əsaslanan müasir məktəbdə

sahibkar anlayışı başqalarını öz arxasınca çəkib aparan, digərlərinin fəaliyyətini bilavasitə stimullaşdıran və eyni zamanda idarə edən qabaqcıl bir lider kimi əks etdirir. Sonunda, idarəetmə-menecment ünsürlərinə əsaslanan konsepsiyalarda sahibkarları, xüsusən müəssisələri yaradan, formalaşdıran, onların fəaliyyətini düzgün təşkil edən və eyni zamanda idarə edən azad insanlar kimi dəyərləndirirlər. Belə ki, hər bir sahibkar öz növbəsində idarəetmənin bütün prinsiplərini, funksiyalarını dərinlən öyrənməli və bilməlidir. Sözügedən nəzəriyyəyə əsasən hər bir sahibkarın əsas bacarığı, davranışı və idarəetmə qabiliyyəti, xüsusən istehsal, maliyyə və əmək resurslarının düzgün şəkildə idarə olunmasındadır. Nəticə etibarilə, sahibkarlıq fəaliyyəti mövcud qanunvericilik bazasının, tənzimləyici maliyyə-kredit, vergi siyasətinin, valyuta-investisiya siyasətinin fəaliyyətini, ümumi iqtisadiyyatın strukturunun bazar prinsipləri əsasında yenidən qurulmasını, bazar infrastukturunun tamamilə yenidən yaradılmasını, formalaşmasını və inkişafını tələb edir.

Sahibkarlığın inkişafında dünya təcrübəsi

Hazırda dünya iqtisadiyyatında sahibkarlıq nəzəriyyələrinin kompleks tədqiq edilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyətinin dərk olunmasının əsasında xüsusi mülkiyyət və müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının ümumi bölgüsü durduğu anlamına gəlməyə imkan verir ki, bu da öz növbəsində hər bir mülkiyyətçinin və eləcə də təsərrüfatçı sahibkarın konkret funksiyalarının düzgün bölgüsünə, yəni kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf qanunauyğunluğunun obyektivliyinə gətirib çıxarır.

Ümumiyyətlə, hər bir ölkədə sahibkarlığın geniş fəaliyyəti üçün bir sıra müəyyən edilmiş ilkin şərtlərin olması olduqca vacibdir. Bütün bunlara ilk öncə infrastuktur bölmələrinin təminatlı bazar mühiti ilə yanaşı, “ümumi oyun qaydalarını” düzgün müəyyən edən müstəqil dövlət aiddir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə sivil vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və bazarın yaradılmasına birbaşa istiqamətləndirilmiş məqsədyönlü, sistemli dəyişiklikləri bilavasitə həyata keçirən mövcud dünya təcrübəsi hər bir dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı kursunun düzgün seçməsinin perspektivli və eyni zamanda sosial-iqtisadi üstünlüyə sahib olduğunu bir daha sübut edir. Dünyanın bir sıra ölkələri, məsələn, Cənubi Koreya, Portuqaliya, İspaniya, Tayland, Tayvan və s. bazar mühütünə yaxşı uyğunlaşan müasir sahibkarlıq təbəqəsi formalaşdırmaqla həm özlərinin iqtisadiyyatının tamamilə moderinləşdirilməsinə, həm də demokratik yönümlü siyasi-iqtisadi sistemin yenidən qurulmasına müvəffəq olmuşlar [3].

Bu gün global biznes mühitində sahibkarlıq fəaliyyəti hər bir ölkədə sivil bazar iqtisadiyyatının inkişafı və formalaşmasının ən mühüm şərtlərindən, komponentlərindən biri hesab edilir. Ona görə də hər bir sahibkar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Sahibkar işgüzar və açıq fikirli olmalı, hadisələrin gedişinə düzgün və obyektiv yanaşmaqla həyata müsbət baxışları ilə

seçilməli, problemi vaxtında düzgün həll etməyi və riskə getməyi bacarmalı, konkret qərar qəbul etməkdə cəsur olmalı və mükəmməl rəqabət aparmağı sevməli, etdiyi səhvlərdən düzgün nəticə çıxarmaqla daima özünü inkişaf etdirməlidir. Mütəxəsislər hər bir insanın əsl sahibkar kimi yetişməsi və formalaşması üçün bir sıra vacib olan əvəzedilməz xüsusiyyətlərə malik olmasını qeyd edirlər. Bunlara əsasən riskə getmə bacarığı – 10,8%, özünə inam – 9,43%, xüsusi yaradıcılıq qabiliyyəti və bacarığı – 9,3%, liderlik və təşkilati davranış – 7,81%, kommunikasiya və yaxud ünsiyyət bacarıqları, qabiliyyəti – 7,67%, təşkilatçılıq və özünü idarəetmə bacarığı – 7,61%, işdən məmnunluq qabiliyyəti – 7,44%, komanda işi və düzgün işçi qrupunun təşkili – 7,14%, əzmkarlıq və təşəbbüs göstərmə bacarığı – 5,93%, menecerlik qabiliyyəti – 5,73%, birbaşa fərdi əlaqələr və bağlantılar – 4,95%, hesab və maliyyə bilikləri – 4,66%, zəruri sərmayə qoyuluşu və yatırımı – 4,33%, dəqiqlik və diqqətli olmaq – 4,03%, lazımi iş təcrübəsi və praktikasısı – 3,13% aid edilir [4].

Cədvəl 1. İnkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta müəssisələrin fəaliyyətinin əsas göstəriciləri

İnkişaf etmiş ölkələr	Kiçik və Orta müəssisələrin sayı, min vahid	Əhalinin 1000 nəfərinə düşən kiçik və orta müəssisələrin sayı	Kiçik və orta Müəssisələrdə çalışanların sayı, mln. nəfər	Məşğul olanların ümumi sayında xüsusi çəkisi, %	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %
ABŞ	19300	74.2	70.2	54.0	50-52
Almaniya	2290	37	18.5	46.0	50-54
İtaliya	3920	68	16.8	73	57-60
Fransa	1980	35	15.2	54	55-62
Böyük Britaniya	2930	46	13.6	49.0	50-53
Yaponiya	6450	49.6	39.5	78	52-55

Mənbə: DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Verilən cədvəl məlumatlarından aydın olur ki, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusən də Böyük Britaniyada hazırda fəaliyyət göstərən faktiki kiçik və orta müəssisələrin ümumilikdə sayı 2,9 mln vahid olmaqla, əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən sözügedən müəssisələrin ümumi sayı isə 46 vahid, eyni zamanda orada çalışanların toplam sayı isə 13,6 mln nəfər olmaqla, onların ÜDM-də payı isə 50-53% civarında olmuşdur. Bütün bu göstərilən faktlar Böyük Britaniyanın müasir iqtisadi və sosial həyatında bu tip müəssisələrin, yəni kiçik və orta sahibkarlığın mühüm rol oynadığını deməyə bir daha əsas verir. Söylənilən bu fikirlər cədvəl 1-də göstərilən digər ölkələrin də əsas göstəricilərinin timsalında öz əksini tapmış olur. Müasir dünya təcrübəsi bir daha göstərir ki, işgüzar fəaliyyət sferasında kiçik və orta sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluğu, vacib olan çevikliyi və eləcə də dərin ixtisaslaşma və səmərəli kooperasiyanı yaratmaqla daha yüksək effektivliyi təmin etmiş olur. Bu da sonunda sahibkarlıq fəaliyyətinin istehlak sahəsində mövcud olan və yaranan qıtlığı qısa bir

vaxtda aradan qaldırmağa və eyni zamanda rəqabət mühitini formalaşdırmağa necə qadir olduğunu əyani şəkildə sübut edir.

Son zamanlar Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə 2016-2017-ci illərdə iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayını nəzərdən keçirməklə bu sahədə mövcud olan reallığı müşahidə etmək olar. Bunun üçün aşağıda verilən cədvəl 2-ni nəzərdən keçirmək daha məqsəduyğun olardı (Cədvəl 2):

Cədvəl 2. Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mövcud olan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə göstəricilər	2016		2017	
	Kiçik	Orta	Kiçik	Orta
İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə, cəmi	187598	4097	165386	4217
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	3340	213	2976	246
Sənaye, cəmi	6152	540	6302	573
Mədənçıxarma sənayesi	313	36	316	31
Emal sənayesi	5628	355	5784	385
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	78	56	75	55
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	133	93	127	102
Tikinti	2422	479	2315	487
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	96958	874	72036	889
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	28706	218	28921	223
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	15390	118	16762	135
İnformasiya və rabitə	569	172	679	179
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1885	101	1984	99
Təhsil	501	299	601	284
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	484	202	569	214
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	31191	881	32241	888

Mənbə: DSK-nin məlumatları əsasənda müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən də göründüyü kimi, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə cəmi kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən 22 212 vahid azalmış, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə cəmi orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı isə 2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən 120 vahid artmışdır. “Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq” sahəsində kəskin azalma müşahidə edilsə də, verilən hər iki il üzrə ilk sıralamada “Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri” sahəsində bir qədər artım müşahidə olunmuşdur. Təbii ki, bu müəssisələrin 2016-cı ildə sayı 97 832, 2017-ci ildə isə 72 925 olmuşdur. Burada 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə böyük azalma müşayiət olunur. Subyektlərin sayına görə ikinci yerdə “Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi” gəlir. Bu sahələrdə 2016-cı ildə siyahı sayı 32 072, 2017-ci ildə isə 33 129 olmaqla kəmiyyət göstəricisində artım qeydə alınmışdır.

Azərbaycanda aparılan islahatlar beynəlxalq qurumların hədəfində

Hazırda Dünya Bankının son “Doing Business-2019” hesabatı xüsusən Azərbaycanda aparılan köklü islahatların ölkəmizdə işgüzar sahibkarlıq mühitini getdikcə daha da əlverişli etdiyini göstərir. Bu da məlumdur ki, istənilən bir ölkədə iqtisadiyyat sağlam, müasir özəl sektor olmadan tam şəkildə inkişaf edə bilməz. Təbiidir ki, özəl müəssisələr inkişaf etdikcə müxtəlif sahələrdə daha çox yeni iş yerləri açılır və bu da öz növbəsində əsasən ölkə daxilində birbaşa xərclənən və sərmayə qoyula biləcək daimi gəlir sahələrini daha da artırır. Ona görə də iqtisadi və sosial cəhətdən öz inkişaf səviyyəsinə xüsusi diqqət verən hər bir sivil ölkə paralel olaraq kiçik və eləcə də orta sahibkarlıq subyektlərinin də dayanıqlı inkişafına təsir edə biləcək bir çox mühüm qanunların və qərarların qəbul olunmasına və bu sahələrin tənzimləmə mexanizmlərinin düzgün tətbiqinə xüsusi önəm verməlidir. Artıq Dünya Bankının nəşr etdirdiyi son “Doing Business-2019” biznes hesabatı 190-dan çox ölkədə işgüzar sahibkarlıq fəaliyyətinin birbaşa tənzimlənməsi ilə əlaqədar olan mövcud qanunvericilik aktlarını və eləcə də onların tətbiq olunma imkanlarını tam mənada obyektiv qiymətləndirməyə əsas verir. Bu hesabat əsasən 11 indikator göstəricisi üzrə bütün ölkələri öyrənərək təhlil etsə də, sonunda, reyting cədvəlində ümumilikdə 10 indikatorun (əmək bazarının tənzimlənməsi üzrə indikator istisna olmaqla) bir sıra mühüm göstəricilərdən geniş şəkildə istifadə olunmasına əsaslanır. Məlumat üçün qeyd edək ki, “Doing Business-2018” biznes hesabatında tam olaraq 57-ci sırada qərarlaşan ölkəmiz, artıq “Doing Business-2019” biznes hesabatında demək olar ki, 32 pillə irəliləyərək dünyanın 190 ölkəsi arasında 25-ci sırada qərarlaşdı. Onu da vurğulayaq ki, bu hesabatı görə Azərbaycan müəyyən olunmuş hesabat indikatorları üzrə göstəricilərini daha çox yaxşılaşdıran 10 ölkədən biri oldu. Həmin bu seçilmiş TOP-10 ölkələr, xüsusən islahatlarda biznesə başlamaq, vergi ödəmək və kredit əldə etmək sahələrində demək olar ki, 62 yeni islahat həyata keçirməyə nail olublar. Eyni zamanda, ölkəmiz biznes hesabatın 10 mümkün indikatorundan tam olaraq 8-də birbaşa islahatlar həyata keçirməklə, ölkələr arasında öz mövqeyini daha da yaxşılaşdıraraq islahatların ümumi sayına görə artıq dünyada 1-ci pilləyə yüksəlib. Bütün bunlar Azərbaycanda həyata keçirilən məqsədyönlü islahatların dərinləşməsinə və eləcə də əhatəliliyinin bir qədər də artmasına, ölkəmizdə əlverişli biznes mühitinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə və sonunda ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin və maddi rifah halının daha da yüksəlməsinə imkan verəcəkdir [5].

Sahibkarlıq fəaliyyəti dayanıqlı inkişafın müasir forması kimi

Son zamanlar ölkə iqtisadiyyatı üçün uzunmüddətli dayanıqlılığın təmin olunmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və formalaşması prioritet məqsədlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Həqiqətən də, Azərbaycan Dövləti özünün neft sektorundan əldə etdikləri gəlirləri və mövcud imkanları hesabına yeni sahibkarlıq subyektlərinin ölkənin

iqtisadi sferasının bütün sahələrində inkişafına və formalaşmasına hərtərəfli şərait yaratmaqla, işgüzar fəaliyyətlə məşğul olan iş adamlarının öz potensial imkanlarından müstəqil olaraq səmərəli formada istifadə edə bilmələri üçün sahibkarlıq mühiti yaratmışdır. Məhz bu məqsədlə Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasət ölkə üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, eləcə də iqtisadi və sosial sahələrdə yaşanan problemlərin həllində iş adamlarının rolunun artmasına, Azərbaycan dövlətinin bu sahədə qayğısının bir daha gücləndirilməsinə və sahibkarlarda mövcud olan iqtisadi potensialın reallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bu gün ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində özəl sektorun getdikcə artan rolunun, ölkədə neft sektorunun və neftdən gələn dividendlərin düzgün istiqamətdə səmərəli formada istifadəsi və idarə olunması ilə yanaşı, eyni zamanda qeyri-neft sektoru ilə əlaqəli olan bir çox sahələrin inkişafının da olduqca xüsusi önəm kəsb etməsi dövlət rəhbərinin həyata keçirdiyi uğurlu iqtisadi siyasətin bariz nümunəsidir [1].

Olkəmiz müstəqillik yoluna qədəm qoyduqdan sonra sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mühüm vəziyyət formalaşmışdır. Bu baxımdan, müstəqil Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafını şərtləndirən dövrü əsasən üç mərhələdə birləşdirməklə nəzərdən keçirmək olar:

Sxem 1. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf mərhələləri

Sahibkarlığın inkişafında ilkin mərhələ əsasən 1993-cü ilə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Təbii ki, hər bir ölkədə iqtisadi sferada aparılan əsaslı islahatların məqsədyönlü və sistemli şəkildə, mövcud qanunauyğunluqla və ardıcıl olaraq bir-birini tamamlaması istiqamətində reallaşması sözügedən ölkədə iqtisadi yüksəlişin vacib şərtlərindəndir. Müstəqillik illərinin ilk dövrlərində Azərbaycanda mövcud iqtisadi və siyasi duruma nəzər saldıqda, vəziyyətin o qədər də qənaətbəxş olmaması aydın hiss olunur. Aparılan iqtisadi araşdırmalar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanda 1993-cü ilə qədər mövcud olan dövrü əsasən iqtisadi xaos, gərginlik və ya tənəzzülün hökm sürdüyü bir dövr kimi adlandırmaq olar. Həqiqətən də, 1991-ci ildə ölkəmizdə dövlət

suverenliyi bərpa olunduqdan sonra Respublikada aparılan demokratik dövlət quruculuğu ilə yanaşı, sərbəst bazar münasibətlərinə söykənən müstəqil milli iqtisadiyyatın yaradılması və formalaşdırılması məqsədilə həm ictimai-siyasi, həm də sosial-iqtisadi sistemin tam olaraq transformasiyası obyektiv bir zərurətlə üz-üzə qaldı. Məhz iqtisadi inkişafın ilk mərhələsində aparılmış olduqca zəif islahatlar və ötəri kosmetik iqtisadi tədbirlər fonunda bütün iqtisadi indikatorlarda demək olar ki, neqativ meyillər müşahidə edilmişdir. Belə ki, ilk öncə maliyyə-bank sistemi tamamilə iflic vəziyyətinə düşmüş, ümumilikdə büdcə kəsirinin ÜDM-ə olan nisbəti 1993-cü ildə tam olaraq 13 faizə çatmış, eləcə də büdcə kəsiri bütünlüklə Milli Bank tərəfindən birbaşa maliyyələşdirildi ki, bu da öz növbəsində ölkədə pul kütləsinin həddindən çox artmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, 1992-1994-cü illərdə ölkədə kredit həcminin ümumi daxili məhsula olan nisbəti də artaraq 55-60 faiz civarında olmuş, həmçinin Milli Bankın faiz dərəcələri də qalxaraq 250 faiz təşkil etmişdir. Bu dövrdə ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi də özünün pik nöqtəsinə çatmış, xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi də 42 faiz azalmış və demək olar ki, ölkə iqtisadiyyatına heç bir xarici sərmayə belə qoyulmamış, əhalinin isə real pul gəlirləri müvafiq olaraq kəskin şəkildə azalmışdır. Yekunda, iqtisadi inkişafın ilkin mərhələsinin əsas nəticələrini belə ümumiləşdirmək olar: ölkədə iqtisadi inkişaf göstəricilərinin olduqca aşağı səviyyədə olması, yüksək inflyasiya, işsizlik, maliyyə və müxtəlif istehsal sahələrində hərcmərclik, qeyri-sabit vəziyyətin hökm sürməsi. Bütün bunların fonunda ilk mərhələdə ölkə üzrə iqtisadi inkişafın məcburi olan əsas tələbləri – müasir bazar iqtisadiyyatına söykənən sistemli islahatların gecikmədən həyata keçirilməsi, özəlləşdirmənin müxtəlif sahələr üzrə həyata keçirilməsinin vacibliyi; sahibkarlıq fəaliyyətinin təşəkkülü prosesinin daha da sürətlənməsində və inkişafında dövlət müdafiə sisteminin qurulmasıdır.

Sahibkarlığın inkişafında ikinci mərhələ əsasən 1993-2003-cü illəri özündə birləşdirən bir dövrdür. Bu dövrdə sahibkarlığın inkişafını şərti olaraq əsasən iki mərhələyə bölmək olar: birinci mərhələ 1993-cü ildən demək olar ki, 1996-cı ilə qədər olan bir dövrü əhatə edir və ölkədə mövcud olan makroiqtisadi sabitliyin tam olaraq yenidən qurulması, bərpa edilməsi, eləcə də bərqərar olması ilə müşayiət olunur. İkinci mərhələ isə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün zəruri olan bir sıra mühüm tədbirlərin icra olunmasına rəğmən, bu dövrdə əsaslı dönüş tam olaraq 1996-cı ildən başlayaraq özünü göstərməyə davam etdi. Ölkə ərazisində təbiq edilən iqtisadi siyasətə uyğun olaraq, respublikamızda makroiqtisadi sahədə tam mənadə sabitlik əldə olunmuş və dinamik inkişaf göstəricisi ilə birbaşa xarakterizə edilən davamlı iqtisadiyyata nail olunmuşdur. Həqiqətən də, araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi göstəricilərin əvvəlki illərlə müqayisədə 1996-cı ildə ölkə üzrə ÜDM-in səviyyəsində iqtisadi artım sürəti 1,3%, növbəti ildə, yəni 1997-ci ildə iqtisadi artım sürəti 5,8% və ümumilikdə, 1998-ci ildən demək olar ki, 2004-cü ilə qədər olan inkişaf dövrünə nəzər

salsaq iqtisadi artımın 10%-ə qədər yüksəldiyinin şahidi olarıq. Bu da ölkədə məqsədyönlü neft strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi nəticəsində, neft sektorunun müxtəlif yardımçı sahələrin inkişaf etdirilməsinə birbaşa imkan yaratmaqla, eyni zamanda ölkə üzrə yerli sahibkarların formalaşması və inkişafı üçün olduqca səmərəli bir iqtisadi mühit yaratmışdır. Ölkə üzrə neft gəlirlərinin davamlı olaraq artması biznes və sahibkarlıq sektoruna birbaşa stimullaşdırıcı təsir göstərməklə yanaşı, olduqca uğurlu sayılan beynəlxalq miqyaslı iri layihələrin reallaşdırılmasına təkan vermişdir.

III mərhələ və ya 2003-cü ildən hazırkı dövrə qədər olan inkişaf mərhələsi

Bu mərhələ öz gedişatında istifadəsi nəzərdə tutulan bir sıra tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını daha da sürətləndirməklə, əsasən sahibkarlığın ölkənin bilavasitə sosial-iqtisadi sahədə mövcud olan problemlərinin tam olaraq aradan qaldırılmasında xüsusi rolunun artırılmasını, eləcə də sahibkarlıq fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə məqsədyönlü şəkildə uyğunlaşdırılmasını, həmçinin respublikanın ayrı-ayrı regionlarda sözügedən fəaliyyət sahəsinin davamlı inkişafı sahəsində tamamilə yeni formalaşan potensialın səmərəli formada reallaşdırılmasını mümkün etmişdir. Belə ki, Azərbaycanda 2002-2005-ci illəri əhatə edən “Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”, Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair 2004-2008, 2008-2014, 2014-2018 və 2019-2023-cü illər üzrə dövlət proqramları, xüsusən ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafında olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, respublikada iqtisadi sabitliyin bərqərar olunması, ayrı-ayrı regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün münbit bir şəraitin yaradılması, müasir tipli yeni müəssisələrin və bir çox iş yerlərinin açılması, olduqca irimiqyaslı müxtəlif infrastruktur layihələrinin birbaşa icrası və bunun məntiqi nəticəsi olaraq, ölkə əhalisinin rifah halının son dərəcə yaxşılaşdırılmasında və əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin daha da aşağı düşməsində əvəzedilməz müstəsna rol oynamışdır. Bütün bunlar ölkə miqyasında mövcud sahibkarlıq fəaliyyətinin tam mənada dayanıqlı inkişafının hərtərəfli təmini baxımından xüsusi olaraq sahibkarlar arasında işgüzar münasibətlər sisteminin institutional formada təşkil olunmasını zəruri bir hala çevirmişdir. Bu məqsədlə yaradılmış xüsusi mexanizmlər əsasən dövlətlə sahibkarlar arasında mövcud münasibətlərin demək olar ki, sivil qaydada tənzimlənməsində birbaşa rol oynamışdır.

Nəticə

Beləliklə, bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün uzunmüddətli dayanıqlığın və sabit fəaliyyətin təmin olunmasında sahibkarlığın inkişafı əsas məqsəd kimi qalmaqda davam edir. Azərbaycan dövləti regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində yeni sahibkarlıq subyektlərinin ölkə üzrə iqtisadi sferanın bütün sahələrində tam

olaraq formalaşmasına və inkişafına daha əlverişli şərait yaratmaqla, işgüzar sahibkarların öz fərdi potensial imkanlarından daha səmərəli formada tam gücü ilə istifadə edə bilmələri üçün maksimum əlverişli sahibkarlıq mühiti formalaşdırmalıdır. Ölkəmizdə bu məqsədlə həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət əsasən sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da sürətlənməsinə, cəmiyyətin iqtisadi və sosial sferalarında aşkar olan problemlərin birbaşa həllində onların xüsusi rolunun artmasına, Azərbaycan dövlətinin bu sahədə göstərə biləcəyi qayğısının gücləndirilməsinə və eləcə də sahibkarlarda mövcud olan iqtisadi potensialın sistemli şəkildə reallaşdırılmasına yönəldilməlidir. Bütün bunlar, sonunda, Azərbaycanın müasir iqtisadi fəaliyyət sistemində özəl sektorun üstünlüyünü, xüsusən də neft hasilatının və ondan gələn gəlirlərin düzgün formada istifadəsi ilə yanaşı, qeyri-neft sektoru ilə birbaşa bağlı olan sahibkarlıq sahələrinin inkişafına da xüsusi önəm verilməsi, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin düzgünlüyünü bir daha təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan gəncliyi: 2011 – 2015 – ci illərdə” Dövlət proqramı;
2. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, 2004;
3. Politis, D.The process of entrepreneurial learning: a conceptual framework, Entrepreneurship Theory & Practice, 29, pp. 399 – 424. (2005);
4. <http://www.insanqaynaqlari.com> – “Platin” qəzeti;
5. Dünya Bankının “Doing Business-2019” hesabatı;
6. Məmmədov Ə.C. “Azərbaycanda sahibkarlıq: uğurlar və həlli vacib problemlər”, “İqtisadiyyat və audit” elmipraktik jurnal, №7, 2001-ci il, səh.2-8;
7. <https://president.az/articles/21953>;
8. <http://www.e-qanun.az/framework/41048>;
9. <http://smb.gov.az/nav/haqqimizda>;
10. <http://sahibkar.biz>;
11. <http://abad.gov.az/about>;
12. <http://edf.gov.az/az/content/42>;
13. <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/?lang=az>;
14. <http://smb.gov.az/nav/haqqimizda>.

HOMOGEN FAKTORLARINA ƏSASLANAN BİR SEQMENTİN SEÇİMİ

A.V.Bədəlov¹

¹doktorant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
e-mail: ¹marketing@alibadalov.com

Daxil olmuşdur: 08 oktyabr 2019; qəbul edilmişdir: 25 dekabr 2019.

Xülasə

Seqmentləşdirmə biznes resursların hədəf yönümlü istifadəsinə imkan verir. Seqment(lər) üzrə dəyər təklifinə fokuslanma bütün imkanları biznes hədəf üçün səfərbər etməyə kömək edir. Seqmentin homogen faktorlar (demoqrafik, coğrafi, psixografik və davranış) əsasında müəyyən edilməsi detallı yanaşma tələb edir. Baxmayaraq ki, bəzi faktorlar qrupun yaradılması üçün xüsusi önəmə malikdir, digərləri əsasən gələcək 4P addımları üçün vacibdir. Digər tərəfdən marketinq mütəxəssisləri segmentin seçilməsinə də xüsusi diqqət ayırmalıdırlar. Potensial müştəriləri cəlb etmək üçün onlar cəlbedici faktorlar əsasında təyin edilmiş seqmentə xitabən dəyər təklifini hazırlamalı və rəqiblərlə müqayisədə mövqeləndirməlidirlər. Bu halda, cəlbedici seqment üzrə qərar qəbul etmə problemi yaranır. Araşdırmamızda biz homogen cəlbedicilik faktorlarını təsvir edirik və onlar üzrə qərar qəbul etmə problemini həll etmək üçün FAHP (Fuzzy Analytic Hierarchy Process) Qeyri-səlis İyerarxik Təhlil Prosesi metodunu tətbiq edirik.

Açar sözlər: seqmentləşdirmə, marketinq, qərar qəbul etmə, qeyri-səlis məntiq, QAİP.

SINGLE SEGMENT SELECTION BASED ON THE HOMOGENEOUS FACTORS

A. V. Badalov¹

¹Ph.D student, Azerbaijan State Oil and Industry University
e-mail: ¹marketing@alibadalov.com

Received: 08 October 2019; Accepted: 25 December 2019.

Abstract

Segmentation enables the business to allocate its limited resources within the target market. The focus of value proposition on the segment(s) helps to concentrate all efforts on business goal. The evaluation of the segment based on the segment's homogeneous factors (demographic, geographic, psychographic, and behavioral) needs detailed approach. Although some factors play crucial role on grouping,

some of them are essential for future 4P steps. On the other hand, marketers have to pay attention to the segment selection. Depending on attractiveness of factors of segment(s), they select their target market in order to prepare value proposition and position it in comparison with competitors to attract potential customers. At this rate, attractive segment selection appears as a problem for marketing decision maker. In our research, we describe homogeneous attractiveness factors and try to find out the solution for the decision-making problem via application of Fuzzy ANP method.

Keywords: segmentation, marketing, decision-making, fuzzy, FANP.

ВЫБОР ОДНОГО СЕГМЕНТА НА ОСНОВЕ ГОМОГЕННЫХ ФАКТОРОВ

А. В. Бадалов¹

¹докторант, Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

e-mail: ¹marketing@alibadalov.com

Резюме

Сегментация позволяет использовать бизнес-ресурсы целенаправленно. Фокусирование внимания на ценностных предложениях по сегментам помогает мобилизовать все возможности для достижения бизнес-целей. Сегментация, основанная на гомогенных факторах (демографических, географических, психографических и поведенческих), требует детального подхода. Несмотря что некоторые факторы имеют особое значение для создания группы, другие важны для будущих шагов 4P. С другой стороны, специалисты по маркетингу должны обратить особое внимание на выбор сегмента. Чтобы привлечь потенциальных клиентов, им необходимо разработать ценностных предложений для сегмент на основе привлекательных факторов и позиционировать их по сравнению с конкурентами. В этом случае возникает проблема принятия решения по привлекательному сегменту. В нашем исследовании мы описываем гомогенные факторы привлекательности и применяем метод FANP (Fuzzy Analytic Hierarchy Process) - Процесс нечеткой аналитической иерархии для решения проблемы принятия решений.

Ключевые слова: сегментация, маркетинг, принятие решений, нечеткая логика, НАИП.

The market segmentation is the process of splitting customers, or potential customers, within a market into different groups, or segments, within which customers share a similar level of interest in the same, or comparable, set of needs satisfied by a distinct marketing proposition [1]. The main object is targeting the right market that business concentrates on in order to use its limited resources to reach the goal. According to Roger J. Best, “the first step in segmentation process is identifying the benefits that help to solve customer problems. The different customer needs affect customer product choices. Because of this reason, it is important to understand the different benefits that customers seek to solve different problems. It is appropriate to identify demographic, psychographic and behavioral indicators after grouping customers based on their needs. The differentiation factors of segments help us identify them in order to make a choice on the attractive ones” [2]. Most of companies prefer to identify its target market rather than dealing with mass markets. There are different segment identification and description methods to apply. In most cases, we can face in the papers and articles that authors apply clustering methods as K-mean, C-mean etc. to describe segments. Although the identification and description methods of segments are researched in most literatures and papers, attention to the segment selection and attractiveness factors evaluation have not been paid enough. The experts mostly focused their efforts on different segmentation evaluation methods and techniques (Bonoma, Shapiro 1983; Christen 1987; Elrod, Winner 1982; Morrison 1973; Novak et al. 1992; Wildt 1976). Even general studies of market segmentation have paid little or no attention to the evaluation and selection stages (Beane, Ennis 1987; Weinstein 1987; Wind 1978) [4]. In some papers, the segment selection problem is solved based on application of FAHP, COPRAS-G, and TOPSIS methods [4], [7]. The researchers take into account especially market related macro factors that have impact on decision-making. The segment’s homogeneous factors mostly used in order to describe the segment itself for preparing 4P strategies. When market related macro factors are more or less the same for all the players of the market, it becomes difficult to distinguish the segment(s) in selection process.

Preliminaries

1.1. Fuzzy Set and Fuzzy Number

The introduction of the Fuzzy Set Theory by Zadeh (1965) provides an opportunity to deal with the uncertainty. The major advantage of the theory is capability of representing uncertain data. A class of objects with a continuum of grades of membership is a fuzzy set. The membership function characterizes the set and assigns to each object a grade of membership ranging between 0 and 1 [6].

A Fuzzy Set Theory is described via a tilde "~" that placed above a symbol. The Fig. 1 demonstrates a Triangular Fuzzy Number (TFN) \tilde{M} and $\tilde{M} = (l, m, u)$. The l, m and u ($l \leq m \leq u$) parameters are the smallest possible value, the most promising value, and the largest possible value, respectively. They describe a fuzzy event. The membership function is shown below [6]:

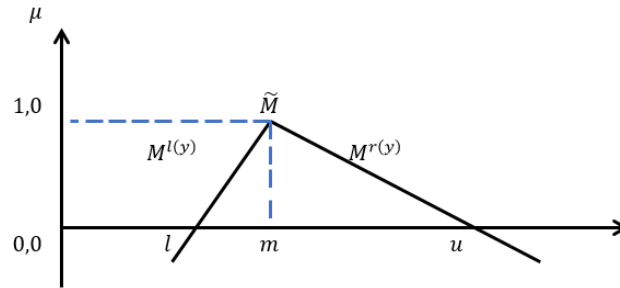

Figure 1. The membership function of the TFN \tilde{M} [6]

The membership function can be defined as follows [6]:

$$\mu\left(\frac{x}{\tilde{M}}\right) = \begin{cases} 0, & x < l \\ (x-l)/(m-l), & l \leq x \leq m \\ (u-x)/(u-m), & m \leq x \leq u \\ 0, & x > u \end{cases} \quad (1)$$

The corresponding left and right representation of a fuzzy number and each degree of membership are given in the formula as follows [6]:

$$\tilde{M} = M^{l(y)}, M^{r(y)} = [l + (m-l)y, u + (m-u)y], y \in [0,1] \quad (2)$$

where $l(y)$ is the left side representation and $r(y)$ denote the right side representation of a fuzzy number [6].

There are various operations on TFNs and the important ones are illustrated in this research. Two positive TFNs (a_1, b_1, c_1) and (a_2, b_2, c_2) have been given as follows [6]:

$$\begin{aligned} (a_1, b_1, c_1) + (a_2, b_2, c_2) &= (a_1 + a_2, b_1 + b_2, c_1 + c_2) \\ (a_1, b_1, c_1) - (a_2, b_2, c_2) &= (a_1 - a_2, b_1 - b_2, c_1 - c_2) \quad (3) \\ (a_1, b_1, c_1) \times (a_2, b_2, c_2) &= (a_1 \times a_2, b_1 \times b_2, c_1 \times c_2) \\ (a_1, b_1, c_1) / (a_2, b_2, c_2) &= (a_1/c_2, b_1/b_2, c_1/a_2) \end{aligned}$$

1.2. The Fuzzy Analytic Hierarchy Process method

Saaty introduced The Fuzzy Analytic Hierarchy Process (FAHP) method in 1980. FAHP is the quantitative method, which makes it possible to make decision on one or several criteria and their alternatives. The hierarchy is built on pairwise comparison and subjective judgment. The process covers six steps:

- Description of problem via structuring it
- Criteria and alternative determination
- Calculation of weights of decision elements
- Calculation of matrix indicators
- Collection of defuzzified decision elements

AHP creates structured frame for determination of priorities for all stages with a help of pairwise comparison. It is described as 1 ÷ 9 scale in Table 1:

Table 1. 1 ÷ 9 Fundamental scale.

Strength of importance	Description
1	Equal importance
3	Medium importance
5	Strong importance
7	Very strong importance
9	Extreme importance
2,4,6,8	Average indicators

Application of the Fuzzy Logic Theory enabled to expand the capability of this method. FAHP found its use essentially on solution of planning, resource allocation and conflict management problems.

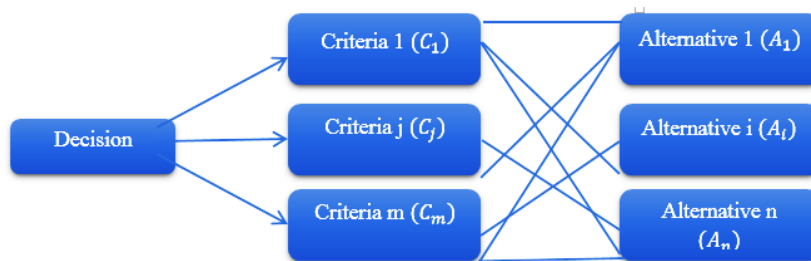

Figure 2. Description of hierarchy for multicriterial decision-making problem [4]

The steps below should be applied for structuring the decision model via FAHP method:

Step 1. We define pairwise comparison as described in Table 2:

Table 2. The description of Likert scale via application of fuzzy approach

Linguistic variable	Fuzzy scale
Equal important	(1,1,1)
Medium important	(2,3,4)
Strong important	(4,5,6)
Very strong important	(6,7,8)
Extreme important	(9,9,9)

For instance, according to the table above if we say the importance of criteria C_1 is very strong for us and stronger than criteria C_2 then this criteria is denoted with Triangular Fuzzy Number as (4,5,6). On other hand criteria C_2 is described with Triangular Fuzzy Number as (1/6, 1/5, 1/4) to C_1 relatively [5].

The pairwise comparison matrix is given in (4) and (5) equations where they indicate importance of criteria i over criteria j via \tilde{a}_{ij} triangular fuzzy number \tilde{a}_{ij} . For instance, \tilde{a}_{32} indicate importance of 3 rd criteria over 2 nd criteria.

$$\tilde{A} = \begin{bmatrix} \tilde{a}_{11} & \tilde{a}_{12} & \cdots & \cdots & \tilde{a}_{1n} \\ \tilde{a}_{21} & \tilde{a}_{22} & \cdots & \cdots & \tilde{a}_{2n} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ \tilde{a}_{n1} & \tilde{a}_{n2} & \cdots & \cdots & \tilde{a}_{nn} \end{bmatrix} \quad (4)$$

$$\tilde{A} = \begin{bmatrix} (1,1,1) & (a_{12}^l, a_{12}^m, a_{12}^u) & \cdots & (a_{1n}^l, a_{1n}^m, a_{1n}^u) \\ (a_{12}^u, a_{12}^m, a_{12}^l) & (1,1,1) & \cdots & (a_{2n}^l, a_{2n}^m, a_{2n}^u) \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ (a_{1n}^u, a_{1n}^m, a_{1n}^l) & (a_{2n}^u, a_{2n}^m, a_{2n}^l) & \cdots & (1,1,1) \end{bmatrix} \quad (5)$$

Step 2. It is normalized via formula (5) for assurance of calculation results of importance determination in pairwise comparison matrix. Then we calculate Eigen vector as in Table 4. After the calculation of λ_{max} , we determine M_i with the help of defuzzification. We use formula (6) to find out consistency index.

Table 3. The description of factors as pairwise comparison matrix

C	C1	C2			C3				
C1	a_{11}^l	a_{11}^m	a_{11}^u	a_{12}^l	a_{12}^m	a_{12}^u	a_{13}^l	a_{13}^m	a_{13}^u
C2	a_{21}^l	a_{21}^m	a_{21}^u	a_{22}^l	a_{22}^m	a_{22}^u	a_{23}^l	a_{23}^m	a_{23}^u
C3	a_{31}^l	a_{31}^m	a_{31}^u	a_{32}^l	a_{32}^m	a_{32}^u	a_{33}^l	a_{33}^m	a_{33}^u

Table 4. Eigen vector calculation

C	Eigen vector calculation		
C1	$(a_{11}^l + a_{12}^l + a_{13}^l)/3$	$(a_{11}^m + a_{12}^m + a_{13}^m)/3$	$(a_{11}^u + a_{12}^u + a_{13}^u)/3$
C2	$(a_{21}^l + a_{22}^l + a_{23}^l)/3$	$(a_{21}^m + a_{22}^m + a_{23}^m)/3$	$(a_{21}^u + a_{22}^u + a_{23}^u)/3$
C3	$(a_{31}^l + a_{32}^l + a_{33}^l)/3$	$(a_{31}^m + a_{32}^m + a_{33}^m)/3$	$(a_{31}^u + a_{32}^u + a_{33}^u)/3$

$$N_i = \frac{C_i}{\sum_{i=1}^n C_i} \quad (5)$$

$$CI = \frac{\lambda_{max} - n}{n-1} \quad (6)$$

Step 3. To check consistency index adequacy Saaty (2005) introduces the calculation of consistency rate (CR) [5]. If factors and sub-factors' matrixes obey the equation $CR \leq 10\%$, then the values calculated are relevant for further calculation. CR calculated as follows,

$$CR = \frac{CI}{RI} < 0.1 \sim 10\% \quad (7)$$

RI depending on criteria number has constant value and called Random Consistency Index. Saaty introduces its values in the table as follows,

Table 5. Indicators of Random Consistency Index (Saaty, 1977)

N	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
RI	0	0	0.58	0.9	1.12	1.24	1.32	1.41	1.45	1.49

Step 4. If factor and sub-factor matrixes fit Consistency Rate requirement, we carry on our calculation regarding them to solve segment selection problem. Fuzzy comparison value for each factor is described as follows:

$$\tilde{G}_i = (l_i, m_i, u_i) \quad (8)$$

Step 5. The calculation of \tilde{G}_i

$$l_i = (l_{i1} \times l_{i2} \times \dots \times l_{ik})^{\frac{1}{k}}, \quad i = 1, 2, \dots, k \quad (9)$$

$$m_i = (m_{i1} \times m_{i2} \times \dots \times m_{ik})^{\frac{1}{k}}, \quad i = 1, 2, \dots, k \quad (10)$$

$$u_i = (u_{i1} \times u_{i2} \times \dots \times u_{ik})^{\frac{1}{k}}, \quad i = 1, 2, \dots, k \quad (11)$$

Step 6. Fuzzy geometric mean is calculated with a help of formula below,

$$\tilde{G}_T = (\sum_{i=1}^k l_i, \sum_{i=1}^k m_i, \sum_{i=1}^k u_i) \quad (12)$$

Step 7. Fuzzy priorities are defined for each segment.

Then global weights are defined for each segment. Linguistic variables are described with Fuzzy Triangular Numbers via Chan method as shown in the table below,

Table 6. Fuzzy grading of sub-factors via Chan method [6].

Importance power	Fuzzy scale
Very good	(3,5,5)
Good	(1,3,5)
Medium	(1,1,1)
Weak	(1/5,1/3,1)
Very weak	(1/5,1/5,1/3)

Step 8. The geometric mean of the value of fuzzy priority \tilde{W} via normalization of factor priorities is calculated as follows,

$$\tilde{W} = \frac{\tilde{G}_i}{\tilde{G}_T} = \frac{(l_i, m_i, u_i)}{(\sum_{i=1}^k l_i, \sum_{i=1}^k m_i, \sum_{i=1}^k u_i)} = \left(\frac{l_i}{\sum_{i=1}^k u_i}, \frac{m_i}{\sum_{i=1}^k m_i}, \frac{u_i}{\sum_{i=1}^k l_i} \right) \quad (13)$$

Step 9. The defuzzification of triangular fuzzy number. The triangular fuzzy numbers are defuzzified via Centre of Area method with the help of the formula below,

$$M_i = \frac{lw_i + mw_i + uw_i}{3} \quad (14)$$

Step 10. M_i is crisp number but it is normalized via formula as follows:

$$N_i = \frac{M_i}{\sum_{i=1}^n M_i} \quad (15)$$

Statement of problem

In our research, we focus on evaluation of the attractive homogeneous factors of segments that have impact on decision-making. There are different approaches in different papers regarding the factors so that the authors try to consider all possible factors as segments' factors, competition, financial and economical, technological and political factors etc. [4]. In most cases, as a segment factor they choose demographic indicators. Therefore, our research focused mainly on the homogeneity attractive factors as demographic, geographic, psychographic, behavioral indicators so that other general external factors may have the same affection for all segments in equal market conditions, which make them less distinguished. We assume that in aforementioned condition, it is more reliable to make decision on segment's homogeneous factors rather than on external ones. Applying fuzzy AHP method we will do decision making on the segment's homogeneous factors in this paper. The calculation is based on the research DATA collected in previous paper of the author [3].

Calculation

The answers of the respondents regarding psychographic questions were not enough to consider for this paper so that indicators of attitudes, values and interests offered by the author. Regarding the methodology of FAHP, the problem structured as follows:

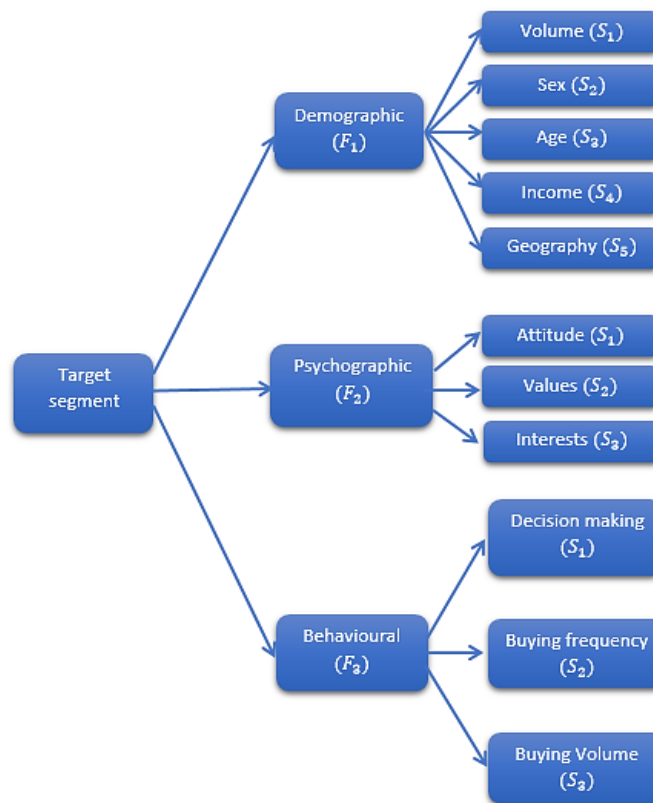

Figure 5. Structure of the linguistic variables that indicates factor and sub-factors

In this paper, we substitute criteria and alternatives for factor (F) and sub-factors (S) respectively. The importance of factor and sub-factor is defined before describing pairwise comparison matrix as follows,

Table 7. Definition of the importance of the factors

Factor	Linguistic variable	Fuzzy scale
	Equal important	(1,1,1)
F ₃	Medium important	(2,3,4)
F ₂	Strong important	(4,5,6)
F ₁	Very strong important	(6,7,8)
	Extreme important	(9,9,9)

Table 8. Definition of the importance of the sub-factors of C1 factor

Sub-factors of C1	Linguistic variable	Fuzzy scale
	Equal important	(1,1,1)
S ₂ , S ₃	Medium important	(2,3,4)
S ₁ , S ₅	Strong important	(4,5,6)
S ₄	Very strong important	(6,7,8)
	Extreme important	(9,9,9)

Table 9. Definition of the importance of the sub-factors of C2 factor

Sub-factors of C2	Linguistic variable	Fuzzy scale
	Equal important	(1,1,1)
S ₃	Medium important	(2,3,4)
S ₂	Strong important	(4,5,6)
S ₁	Very strong important	(6,7,8)
	Extreme important	(9,9,9)

Table 10. Definition of the importance of the sub-factors of C3 factor

Sub-factors of C3	Linguistic variable	Fuzzy scale
	Equal important	(1,1,1)
S ₃	Medium important	(2,3,4)
S ₂	Strong important	(4,5,6)
S ₁	Very strong important	(6,7,8)
	Extreme important	(9,9,9)

Table 11. Pairwise comparison matrix of Factors

F	F1	F2	F3
F ₁	1,00	1,00	1,00
F ₂	0,13	0,14	0,17
F ₃	0,17	0,20	0,2
Total	1,29	1,34	1,42

Table 12. The normalized factor values by the formula (5)

F	F1	F2	F3
F ₁	0,77	0,74	0,71
F ₂	0,10	0,11	0,12
F ₃	0,13	0,15	0,18

Table 13. Eigen vector values based on the calculation in table 4

F	Eigen vector values		
F ₁	0,750	0,745	0,728
F ₂	0,104	0,106	0,111
F ₃	0,145	0,149	0,161
Total	1,000	1,000	1,000

Table 14. The determination of Eigen vector maximum value λ_{max} and defuzzification.

F	Eigen vector values			L	M	U
F ₁	0,750	0,745	0,728			
Sum of F ₁	1,29	1,34	1,42	= 0,750 × 1,29	= 0,745 × 1,34	= 0,728 × 1,42
F ₂	0,104	0,106	0,111			
Sum of F ₂	8,00	9,40	11,00	0,834	1,000	1,223
F ₃	0,145	0,149	0,161			
Sum of F ₃	5,50	6,71	8,00	0,799	1,000	1,289
λ_{max}				$\sum_{i=1}^3 l_i=2,602$	$\sum_{i=1}^3 m_i=3,000$	$\sum_{i=1}^3 u_i=3,543$
M_i				$M_i = \frac{L + M + U}{3} = \frac{2,602 + 3,000 + 3,543}{3} = 3,048$		

$$CI = \frac{\lambda_{max} - n}{n - 1} = \frac{3,048 - 3}{3} = 0,024$$

$$CR = \frac{CI}{RI} = \frac{0,024}{0,58} = 0,042 = 4,2\%$$

It is appropriate to carry on the calculation for pairwise comparison matrixes because the consistency rate of factors pursuant to $CR \leq 10\%$.

Based on formulas (9), (10), (11), and (12):

$$l_{c1} = (1 \times 6 \times 4)^{\frac{1}{3}} = 2,88$$

$$l_{c2} = (0,13 \times 1 \times 0,50)^{\frac{1}{3}} = 0,40$$

$$l_{c3} = (0,17 \times 1 \times 1)^{\frac{1}{3}} = 0,55$$

$$\sum_{i=1}^3 l_i = 2,88 + 0,40 + 0,55 = 3,83$$

$$m_{c1} = (1 \times 7 \times 5)^{\frac{1}{3}} = 3,27$$

$$m_{c2} = (0,14 \times 1 \times 0,71)^{\frac{1}{3}} = 0,47$$

$$m_{c3} = (0,20 \times 1,40 \times 1)^{\frac{1}{3}} = 0,65$$

$$\sum_{i=1}^3 m_i = 3,27 + 0,47 + 0,65 = 4,39$$

$$u_{c1} = (1 \times 8 \times 6)^{\frac{1}{3}} = 3,63$$

$$u_{c2} = (0,17 \times 1 \times 1)^{\frac{1}{3}} = 0,55$$

$$u_{c3} = (0,25 \times 2 \times 1)^{\frac{1}{3}} = 0,79$$

$$\sum_{i=1}^3 u_i = 3,63 + 0,55 + 0,79 = 4,98$$

$$\tilde{W}_{c1} = \left[\frac{l_{c1}}{\sum_{i=1}^3 l_c}, \frac{m_{c1}}{\sum_{i=1}^3 m_c}, \frac{u_{c1}}{\sum_{i=1}^3 l_c} \right] = \left[\frac{2,88}{4,98}, \frac{3,27}{4,39}, \frac{3,63}{3,83} \right] = [0,58; 0,74; 0,95]$$

$$\tilde{W}_{c2} = \left[\frac{l_{c2}}{\sum_{i=1}^3 l_c}, \frac{m_{c2}}{\sum_{i=1}^3 m_c}, \frac{u_{c2}}{\sum_{i=1}^3 l_c} \right] = \left[\frac{0,40}{4,98}, \frac{0,47}{4,39}, \frac{0,55}{3,83} \right] = [0,08; 0,11; 0,14]$$

$$\tilde{W}_{c3} = \left[\frac{l_{c3}}{\sum_{i=1}^3 l_c}, \frac{m_{c3}}{\sum_{i=1}^3 m_c}, \frac{u_{c3}}{\sum_{i=1}^3 l_c} \right] = \left[\frac{0,55}{4,98}, \frac{0,65}{4,39}, \frac{0,79}{3,83} \right] = [0,11; 0,15; 0,21]$$

Each sub-factor is calculated pursuant to their importance as a next step. We can follow the same rules that we applied for factor calculation in Tables 11, 12, 13, and 14.

Table 15. The pairwise comparison matrix of sub-factors of (F_1)

F_1	S_1	S_2	S_3	S_4	S_5
S_1	1,00	1,00	1,00	2,00	3,00
S_2	0,25	0,33	0,50	1,00	1,00
S_3	0,25	0,33	0,50	1,00	1,00
S_4	0,13	0,14	0,13	0,25	0,43
S_5	1,00	1,00	1,00	0,33	0,60

$$CI = \frac{\lambda_{max} - n}{n - 1} = \frac{5,406 - 5}{4} = 0,102$$

$$CR = \frac{CI}{RI} = \frac{0,102}{1,12} = 0,090 = 9,0\%$$

Table 16. The pairwise comparison matrix of sub-factors of (F_2).

F_2	S_1	S_2	S_3
S_1	1,00	1,00	4,00
S_2	0,17	0,20	1,00
S_3	0,25	0,33	0,50

$$CI = \frac{\lambda_{max} - n}{n - 1} = \frac{3,118 - 3}{3} = 0,059$$

$$CR = \frac{CI}{RI} = \frac{0,059}{0,58} = 0,102 = 10,2\%$$

The calculations provided for the factors should be applied for subfactors as well. Then we determine the global fuzzy factor for each subfactor as described in Table 17.

Table 17. The values of the global fuzzy factors that determined for subfactors

Factors	The fuzzy factor for subfactors	The global fuzzy factor for subfactors
Demographic factor (F_1)	[0,33;0,51;0,77]	[0,19;0,38;0,73]
[0,58;0,74;0,95]	[0,09;0,14;0,22]	[0,05;0,10;0,21]
	[0,09;0,14;0,22]	[0,05;0,10;0,21]
	[0,04;0,07;0,12]	[0,03;0,05;0,11]
	[0,08;0,14;0,23]	[0,05;0,10;0,22]
Psychographic factor (F_2)	[0,43;0,65;0,96]	[0,03;0,07;0,13]
[0,08;0,11;0,14]	[0,08;0,13;0,21]	[0,007;0,014;0,03]
	[0,14;0,22;0,38]	[0,01;0,02;0,05]
Behavioral factor (F_3)	[0,43;0,65;0,96]	[0,05;0,14;0,20]
[0,11;0,15;0,21]	[0,08;0,13;0,21]	[0,01;0,03;0,04]
	[0,14;0,22;0,38]	[0,01;0,05;0,08]

The segments given in Table 19 are the alternatives. We should select between two segments depending on the calculation of the total weights via applying Chan's prioritization method as follows,

Table 18. Segment profiles [3].

SEGMENT A		SEGMENT B	
Volume	x person	Volume	y person
Priority	Price, safety and economy	Priority	Beauty and comfort
Type of decision-making	Rational	Type of decision-making	Emotional
Rate of dependents from consultancy	63%	Rate of dependants from consultancy	70%
Income	1500-2000	Income	>1500
Medium age range	28-40	Medium age range	23-36
Geography	Baku	Geography	Baku
Marital status	Married (75%)	Marital status	Married (70%)
Gender	Male (75%)	Gender	Male (90%)
Potential buyer volume	37%	Potential buyer volume	34%
Buying frequency	3-5 years	Buying frequency	3-5 years

As we see, the method (table 19) is useful for solving the selection problem among two or more segments. Despite of the calculation via applying the prioritization method based on linguistic variables described with the triangular fuzzy number, the subjectivity in this method emerges yet. It is possible to minimize the subjectivity in the prioritization via using expert opinions regarding linguistic priority variables.

Table 19. The calculation of the total weights via applying Chan’s prioritization method [6]

Alternatives	Sub-factors	The fuzzy factor indicators for sub-factors	Fuzzy scale	Linguistic description	Weight
SEGMENT A	Volume	[0,19;0,38;0,73]			
	Sex	[0,05;0,10;0,21]			
	Age	[0,05;0,10;0,21]	(1,3,5)	Good	[0,190;1,132;3,663]
	Income	[0,03;0,05;0,11]	(1,1,1)	Medium	[0,055;0,102;0,206]
	Geograp	[0,05;0,10;0,22]	(1,1,1)	Medium	[0,055;0,102;0,206]
	hy	[0,03;0,07;0,13]	(3,5,5)	Very good	[0,076;0,269;0,550]
	Attitude	[0,007;0,014;0,03]	(1/5,1/5,1/3)	Very weak	[0,010;0,021;0,074]
	Values)	Good	[0,034;0,215;0,670]
	Interests	[0,01;0,02;0,05]	(1,3,5)	Good	[0,007;0,043;0,146]
	Decision	[0,05;0,14;0,20]	(1,3,5)	Medium	[0,011;0,024;0,053]
	making	[0,01;0,03;0,04]	(1,1,1)	Good	[0,047;0,411;1,005]
	Buying	[0,01;0,05;0,08]	(1,3,5)	Very weak	[0,002;0,005;0,015]
frequenc		(1/5,1/5,1/3)	Buying vol.	[0,003;0,015;0,080]	
y)			
Buying		(1/5,1/3,1)			
volume					
SEGMENT B	Volume	[0,19;0,38;0,73]			
	Sex	[0,05;0,10;0,21]			
	Age	[0,05;0,10;0,21]	(3,5,5)	Very good	[0,570;1,887;3,663]
	Income	[0,03;0,05;0,11]	(1,3,5)	Good	[0,055;0,307;1,029]
	Geograp	[0,05;0,10;0,22]	(1,3,5)	Good	[0,055;0,307;1,029]
	hy	[0,03;0,07;0,13]	(1,1,1)	Medium	[0,025;0,054;0,110]
	Attitude	[0,007;0,014;0,03]	(1/5,1/5,1/3)	Very weak	[0,010;0,021;0,074]
	Values)	Good	[0,034;0,215;0,670]
	Interests	[0,01;0,02;0,05]	(1,3,5)	Good	[0,007;0,043;0,146]
	Dec.	[0,05;0,14;0,20]	(1,3,5)	Medium	[0,011;0,024;0,053]
	making	[0,01;0,03;0,04]	(1,1,1)	Very good	[0,142;0,685;1,005]
	Buying	[0,01;0,05;0,08]	(3,5,5)	Very weak	[0,002;0,005;0,015]
frequenc		(1/5,1/5,1/3)	Good	[0,015;0,137;0,399]	
y)			
Buying		(1,3,5)			
volume					

The results after the defuzzification and normalization by formulas (14), (15) as follows:

Table 20. Defuzzification and normalization of the results

Alternatives	Weight	Mi	Ni
SEGMENT			
A	[0,190;1,132;3,663]	1,66	0,52
	[0,055;0,102;0,206]	0,12	0,04
	[0,055;0,102;0,206]	0,12	0,04
	[0,076;0,269;0,550]	0,30	0,09
	[0,010;0,021;0,074]	0,03	0,01
	[0,034;0,215;0,670]	0,31	0,10
	[0,007;0,043;0,146]	0,07	0,02
	[0,011;0,024;0,053]	0,03	0,01
	[0,047;0,411;1,005]	0,49	0,15

	[0,002;0,005;0,015]	0,01	0,002
	[0,003;0,015;0,080]	0,03	0,001
		3,17	1,000
SEGMENT			
B	[0,570;1,887;3,663]	2,04	0,64
	[0,055;0,307;1,029]	0,46	0,15
	[0,055;0,307;1,029]	0,46	0,15
	[0,025;0,054;0,110]	0,06	0,02
	[0,010;0,021;0,074]	0,03	0,01
	[0,034;0,215;0,670]	0,31	0,10
	[0,007;0,043;0,146]	0,07	0,02
	[0,011;0,024;0,053]	0,03	0,01
	[0,142;0,685;1,005]	0,61	0,19
	[0,002;0,005;0,015]	0,01	0,002
	[0,015;0,137;0,399]	0,18	0,06
		4,27	1,35

Conclusion

As a result, we defined that Segment B with 1,35 score is more relevant to our target. In the next step, we can apply the same method via crisp numbers and for the selection of several segments so that to compare the results in order to understand how well the method fits to our goal in segment selection. The solution of decision-making problem regarding single segment or multi-segment selection will help businesses to define and attract the target market to allocate their resources effectively.

Referances

1. Malcolm McDonald and Ian Dunbar. Market segmentation: how to do it, how to profit from it. Elsevier, 2004;
2. Roger J.Best. Market Based-Management: strategies for growing customer value and profitability, 6 th edition. Pearson education, Inc. 2013;
3. Ali V.Badalov. Decision making in segmentation: Application of analysis methods and possibilities of use of fuzzy logic theory, scientific paper. İPEK YOLU (Silkway) Magazine, No.4, 2018, pages 12-19;
4. Mohammad Hasan Aghdaie, Sarfaraz Hashemkhani Zolfani & Edmundas Kazimieras Zavadskas (2013): Market segment evaluation and selection based on application of fuzzy AHP and COPRAS-G methods, Journal of Business Economics and Management, page 213-233;
5. P. Sona, T. Johnson, C. Vijayalakshmi, Design of a multi criteria decision model – fuzzy analytic hierarchy approach. International Journal of Engineering & Technology, 7 (1.1) (2018) 116-120;
6. Babak Daneshvar Rouyendegh, Turan Erman Erkan. Selection of academic staff using the fuzzy analytic hierarchy process (FAHP): A pilot study, scientific paper.

ANTI-BÖHRAN İDARƏETMƏDƏ KORPORATİV İDARƏETMƏ PRİNSİPLƏRİNİN TƏTBİQİ

F.Z.Cabbarov¹

¹baş müəllim, “Menecment” kafedrası, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

¹e-mail: fuadjabbarov@gmail.com

Daxil olmuşdur: 03 dekabr 2019; qəbul edilmişdir: 27 dekabr 2019.

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi böhran hadisələrinə qarşı dayanıqlı mexanizmlər yaratmaq üçün şirkətlərin strukturlarında və bölmələrində korporativ idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqini təhlil etməkdir. Tədqiqat işi elmi iqtisadi səbəblərə, təşkilati dəyişikliklərə, bazar və təşkilati tendensiyalara uyğun şəkildə əsaslanmışdır. Bunun üçün müqayisəli analiz, sintez, induksiya və deduksiya kimi elmi metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri təşkilati dəyişikliklər və böhran hadisələri dövründə bazar dəyişikliyi və şirkətin dayanıqlığının nəzərə alınmamasındadır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti böhran zamanı şirkətin idarə edilməsində lazımi üsulların həyata keçirilmə mexanizminin təsvir edilməsindədir. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı səmərəliliyi artırmaq və davamlı inkişaf yaratmaq məqsədi ilə şirkətin idarəetmə strukturlarında uyğunlaşma, transformasiya və korporativ mexanizmlərin tətbiqi imkanlarının qiymətləndirilməsindədir.

Acar sözlər: korporativ idarəetmə, təşkilat, iqtisadi böhran, bazar dəyişiklikləri, dayanıqlıq.

IMPLEMENTATION OF CORPORATE GOVERNANCE PRINCIPLES IN ANTI-CRISIS MANAGEMENT

F. Z. Jabbarov¹

¹Senior Lecturer, Department of Management, Azerbaijan University of Tourism and Management

¹e-mail: fuadjabbarov@gmail.com

Received: 03 December 2019; Accepted: 27 December 2019.

Abstract

The main purpose of the article is to analyze the implementation of corporate governance mechanisms in the structures and divisions of companies to create sustainable

mechanisms to counter crisis phenomena. In the course of the study, theoretical prerequisites and justifications for organizational changes were analyzed in comparability with the volatility of market trends in the short term. The following scientific methods were used for this: comparative analysis, synthesis, induction and deduction. The limitations of the study consist in taking into account market changes and company sustainability during the period of organizational changes and crisis phenomena. The mechanism of corporate implementation during the crisis management of the company is described as practical significance. The scientific novelty and originality of the study is to assess the possibilities of adaptation, transformation and implementation of corporate mechanisms in the management structures of the company in order to increase efficiency and create sustainable development. A comparative assessment of structural features in the management of the company is given, taking into account possible risk factors in the process of organizational phenomena and the crisis. The stages, forms of crisis phenomena and their relationship with corporate governance methods are considered.

Keywords: corporate governance, organization, economy crisis, market change, sustainable.

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ ПРИНЦИПОВ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В АНТИКРИЗИСНОМ УПРАВЛЕНИИ

Ф. З. Джаббаров¹

¹старший преподаватель, кафедра «Менеджмент», Азербайджанский
Университет Туризма и Менеджмента
e-mail: fuadjabbarov@gmail.com

Резюме

Основной целью статьи является анализ имплементации механизмов корпоративного управления в структурах и подразделениях компаний для создания устойчивых механизмов противодействия кризисным явлениям. В процессе исследования были проанализированы теоретические предпосылки и обоснования организационных изменений в сопоставимости с волатильностью рыночных тенденций в краткосрочной перспективе. Для этого были использованы такие научные методы как сравнительный анализ, синтез, индукция и дедукция. Ограниченность исследования заключена в учете рыночных изменений и устойчивости компании в период организационных изменений и кризисных явлений. В качестве практической значимости описан механизм имплементации корпора-

тивного управления в период кризисного управления компанией. Научная новизна и оригинальность исследования заключается в оценке возможностей адаптации, трансформации и имплементации корпоративных механизмов в управленческие структуры компании в целях повышения эффективности и формирования устойчивого развития. Дана сравнительная оценка структурных особенностей в управлении компанией с учетом возможных факторов риска в процессе организационных явлений и кризиса. Рассмотрены стадии, формы кризисных явлений и их сопряженность с методами корпоративного управления.

Ключевые слова: корпоративное управление, организация, экономический кризис, рыночные изменения, устойчивость.

Социальные потрясения и экономические кризисы, возникающие периодически на протяжении всего человеческого развития, включая его эволюционные этапы, считаются естественными с точки зрения экономического и социального факторов. Причины возникновения данных кризисов разнообразны, но в большинстве случаев они обобщены однородностью и необходимостью определенных перемен как в политической, социальной, культурной, так и экономической деятельности. В такой ситуации руководством компаний, подверженных влиянию и воздействию кризиса, принимается комплекс мер противодействия данному явлению. Порядок осуществления предусмотренных мер требует тщательного анализа ситуации компании на рынке и возможных негативных последствий вследствие силы воздействия кризиса на фирму. Группировка комплекса мер проводится адекватно реагированию компании на кризисные явления и включает в себя: финансовые аспекты, предусматривающие значительное сокращение расходных статей и обязательств, также снижение деловой активности, высвобождение складских помещений от не ликвидных товаров или готовой продукции, стоимость которых реализуется по заниженной цене; управленческие аспекты предусматривают структурные изменения и корректировку стратегии компании; технические аспекты предусматривают сокращение объемов производства или фрагментарную замену мощностей, либо простой оборудования; социальные аспекты предусматривают сокращение численности, задействованного в производстве либо в сфере услуг персонала, а также выплата социальных пособий либо дотаций; экономические аспекты включают комплекс мер по сокращению деловой активности и диверсификации производства на востребованные рынком продукты.

Возникновение кризисных явлений

Симптоматика кризисных явлений выявляется различными аналитическими инструментариями в зависимости от степени воздействия и охвата. Так на макроуровне основными индикаторами кризисных явлений считаются: уровень безработицы, занятости, инфляции, деловой активности, внешнего долга, ВВП, показатель коэффициента Джини и др. На микроуровне основными показателями являются изменение конъюнктуры рынка, кривой спроса и предложения, технологии, удовлетворение потребительского спроса и др.

Следует отметить, что кризисные явления считаются естественными вследствие цикличности производства и темпов экономического роста. Различные факторы воздействия и волатильности рыночных тенденций формируют общую среду кризисных явлений. Так, согласно экономической теории темпы промышленного роста при константе динамичности показателей приводят к перепроизводству, что в свою очередь воздействует на спрос данной продукции, в итоге это приводит к уменьшению производства данного товара. В данном случае масштабы изменения спроса и его охват приводят к цепной реакции на макроуровне, и экономика входит в рецессию [1].

Причинами и симптомами кризисных явлений могут являться политические факторы, искусственно формирующие кризис вне зависимости от экономических тенденций. Не стабильная политическая или социальная атмосфера в государстве может привести к снижению деловой активности, занятости населения и в конечном итоге вызвать экономический кризис. Социальная политика, поляризация общества и снижение покупательной способности населения приводят к социальной напряженности, что воздействует на темпы экономического роста в результате снижения уровня продаж. Необходимо отметить что кризис имеет фазы развития. Начиная с первой фазы и заканчивая заключительной, процессы развития и определение его симптомов возможно не только проследить, но и в определенные моменты управлять ими. Итак, изменение паритета покупательной способности населения, а точнее его снижение может создать ситуацию, при которой ориентация организаций на удовлетворение потребностей рыночного спроса внутреннего рынка приведет к уменьшению потребления, либо изменению цен. Вследствие данного факта необходимо постоянно балансировать экономическую активность предприятий и доходы населения. С другой стороны, в целях обеспечения экономического кругооборота государственными органами должны приниматься меры по ограничению монополизации и олигополизации. Создание благоприятной конкурентной среды позволит избежать не только доминирование на рынке единичных компаний, но и

обеспечит уровень занятости населения. Другим симптомом может стать изменение уровня инфляции, а точнее его увеличение что приведет к росту цен. Вследствие увеличения цен, покупательная способность снижает и это приводит к снижению экономического оборота, а также к индексу деловой активности. Долгосрочная тенденция, связанная с ростом инфляции в конечном итоге, спровоцирует рецессию. Непродуманные и ошибочные действия менеджеров, руководителей и собственников компаний могут спровоцировать кризисные явления. В данном случае учитывается степень значимости компании и его статус в экономической среде. Крупные фирмы, где задействовано большое количество трудоспособного населения, вследствие неправильно принятых бизнес решений может создаться ситуация, при которой не только компания станет банкротом, но это приведет и к росту безработицы. В случае если в этом процессе будут задействованы несколько крупных компаний, функционирующих в качестве объединений, альянсов и конгломератов, степень воздействия на экономику будет существенная.

Принципы и формы корпоративного управления компаниями перманентно демонстрируют устойчивость к кризисным ситуациям и явлениям. Механизмы корпоративного управления, имплементированные в управленческую структуру организации, формируют фундамент устойчивого развития компании. Эффективность корпоративных управленческих структур создает баланс власти, когда решения, принимаемые на высшем уровне, обсуждаются на среднем уровне, вычисляются риски и обоснованность данных решений, затем принимаются совместные решения, как в одноуровневом, так и двухуровневом системах. Выбор модели корпоративного управления зависит от структурных особенностей управления и вида экономической деятельности компании. Следует отметить, что имплементация моделей корпоративного управления формируется на основе специализации и специфичности управления компании, поэтому создается идентичная управленческим особенностям модель. Некоторые модели имплементированные в структуру управления сочетают в себе элементы трех, а некоторые и всех четырех моделей. Такая технология предоставляет возможность повышения эффективности управленческих структур, а также их мобильность относительно рыночной волатильности.

Управление кризисными явлениями

Возникновение кризисной ситуации либо риск его зарождения являются первыми симптомами, при которых руководству предприятий необходимо принять комплекс мер по противодействию кризисным явлениям. Посредством аналитических

инструментов изучения рыночных тенденций, либо оценки деятельности предприятия можно выявить те погрешности, которые существуют в негативной тенденции производственной деятельности. Выявленные негативные тенденции в дальнейшем обсуждаются высшим руководством компании, формируются соответствующие меры по исключению или локализации существующих проблем. Следует отметить, что на данном этапе решения должны приниматься взвешенно, заново анализироваться результаты выявленных проблемных зон. Принятие коллегиального решения наиболее эффективный механизм в развитии компании, чем зависимость менеджмента от решения и воли одного управляющего.

Разработка планового решения по изменению тенденции развития предприятия основывается не только на реальном соотношении рыночного спроса, но и на прогнозировании будущих изменений. Осознание факта о необходимости организационных изменений или пересмотре существующих паритетов в организации является приоритетным направлением управления кризисными ситуациями. Экономической категорией или основой изменения становится разработка инновационной продукции и расширение сбытовой базы. В данном случае организация сознательно увеличивает свои затраты с целью получения прибыли в будущем. Увеличение заемного капитала и расходов вовсе не означает, что у компании плохое финансовое состояние. Фактически кризис — это крайне тяжелое состояние организации при котором условия ее функционирования неопределенны и устойчивы. Своевременные организационные изменения и управление кризисными явлениями является залогом не только успеха, но и спасительной шлюпкой во время рецессии [2].

Антикризисное управление предполагает совокупность методов и приемов осуществления профилактических мер в целях сглаживания кризисных явлений. Большинство компаний, пережившие кризисные явления, в числе которых General Motors, Bank of America, American insurance group (AIG) и многие другие, имеют различные причины и факторы воздействия негативных тенденций на компанию, но схожи в отсутствии превентивных мер по устранению проблем. Фактическое нахождение компании в кризисе или циклической фазе не представляется трагичным, если управленческие корпоративные структуры, призванные к устойчивости к данным явлениям задействованы и формируют антикризисное управление по изменению и противодействию данному негативному явлению. Интенсивность воздействия кризиса на компанию активизирует скорость и рациональность принятия управленческих решений всеми подразделениями корпоративной структуры, процесс делегирования полномочий, которых во время кризиса проявляются с наибольшей независимостью и самостоятельности в разработке оптимальных методов выхода из сложившейся ситуации, в

том числе создание и использование инновационных технологий, призвано оптимизировать финансовое состояние фирмы [8]. Созданный компанией инновационный продукт не является заменой традиционной продукции, он выполняет функцию диверсифицированного рычага, призванного уменьшить финансовую зависимость компании от заемных средств с одной стороны, а с другой – привлечь инвестиции. Учитывая данное обстоятельство необходимо отметить, что инновационные разработки компании являются альтернативным продуктом, востребованным рынком [4].

Во время последнего финансового экономического кризиса устоявшиеся бренды интенсивно предлагали рынку новейшие технологии, разработки и пилотные проекты. Большинство фирм, осуществляющие свою деятельность в области высоких технологий, не испытывали на себе силу воздействия кризиса, так как испытали компании, осуществляющие деятельность в сфере общественного питания, автомобилестроения, транспорта, логистики, металлургии, тяжелого машиностроения, в различных отраслях пищевой, трикотажной производств и др. Причинами такой устойчивости является реализация инновационных продуктов, а также высокий спрос на данную продукцию [5].

Фактически осознание кризиса, сила воздействия и усугубление негативных последствий для производственного процесса, требуют от компаний конкретных действий по корректировке стратегии и финансовой устойчивости. Индикаторы, позволяющие оценить его состояние, требуют объективного и системного анализа, результаты которого позволят руководству компании разработать план противодействий и превентивных мер. В дополнение необходимо отметить, что риски, возникающие в процессе и в стадиях кризисных явлений, оцениваются, управляются и контролируются соответствующими структурами имплементированными и адаптированными в корпоративную структуру. Методы и формы корпоративного управления в период кризиса выбираются в соответствие со степенью его воздействия, а степень интенсивности управленческого контроля и эффективности принятых решений определяется на основе ключевых показателей эффективности (KPI) [6]. Механизмы корпоративного управления созданы таким образом, что нет необходимости в формировании управленческого штаба в период кризиса. Все структуры корпоративного управления в соответствии и в основе своей философии мобильны и способны быстро трансформироваться из одной формы в другую. Такое управление обеспечивает оперативность в реализации принятых решений. Кроме этого, корпоративное управление координирует взаимосвязь и взаимодействие всех структур и подразделений. Таким образом, воздействие экстерналичных и интерналичных факторов на деятельность компании, не считая некоторых исключений, становится не столь разрушимой.

Традиционная форма управления организацией предполагает осуществление анализа или диагностики лишь в периоды осуществления организационных изменений, либо для выявления проблемных зон. Инструментарий используемый в процессе анализа, в зависимости от зон диагностирования, может быть различным, начиная с анализа внешней среды (PESTLE, BCG и др.), внутренней среды (SWOT), финансового состояния компании, конкурентоспособности компании на рынке (BCG, Ансофф и др.) [8]. Корпоративная форма управления, в отличие от традиционной, предполагает постоянный мониторинг и системный анализ внутренней и внешней среды. Такая форма управления снижает риски и возможные последствия воздействия кризиса на организацию. Таким образом, в самой сути корпоративного управления заложен механизм превентивных мер по управлению кризисными ситуациями. Основными критериями учета факторов риска должны быть: изменение (увеличение либо падение) величины спроса на товар; снижение покупательной способности либо изменение доли рынка; сокращение производственных мощностей, рост закупочных цен на сырье или комплектующие детали; рост цен, связанный с изменением уровня инфляции; изменение налоговых ставок и пошлин; отсутствие спроса на товар, связанного с завершением жизненного цикла продукта; изменение законодательства по ограничению выпуска продукции, протекционизм, режим свободного передвижения товаров (свободный доступ к рынку конкурентным предприятиям), изменение рыночной сегментации; повышение либо понижение валютного курса; научно-технологические изменения и изменение рыночной конъюнктуры; обеспечение материально-технической базы; организационные структурные изменения; кадровая политика и навыки управления компанией; финансовое состояние (анализ ключевых показателей рентабельности, ликвидности, эффективности и др.) и волатильность рынка ценных бумаг [8].

Организационные изменения

Технология проведения организационных изменений дифференцирована, поэтому выбор различных технологий должен опираться на специфичность деятельности компании. Персонал фирмы должен стать основным элементом данных изменений, проведение изменений менеджментом должно быть принято коллективом, а процесс принятия решений должны обсуждаться на всех уровнях управления. Организационные изменения должны присутствовать в компаниях постоянно, а не проводиться раз в десять лет. Необходимость организационных изменений должна быть обусловлена не только процессом качественного управления на основе аудиторской проверки, но и рыночными тенденциями. Процесс реорганизации и инжиниринга, болезненно воздействующий на

Ф. З. Джаббаров: Имплементация принципов корпоративного управления в антикризисном управлении

организацию, должен применяться только лишь в исключительных случаях. Вследствие перманентных процессов организационных изменений, степень сопротивления данным изменениям сводится к нулю, а креативность персонала в поиске решений, позитивно влияющих на будущее компаний, становится прерогативой всего коллектива. Порядок проведения организационных изменений должен включать в себя:

- ✓ подготовительный этап, в процессе которого определяются приоритетные направления организационных изменений. Руководством компании обозначаются векторы изменений, способствующие повышению эффективности, либо оптимальному варианту выхода из сложившейся кризисной ситуации;
- ✓ технический этап включает в себя технологию вычисления различных факторов риска и степени его воздействия на компанию, финансовые затраты на проведение организационных и структурных преобразований;
- ✓ формирование новых управленческих механизмов и их имплементация в существующую или преобразовавшуюся структуру. Увеличение или сокращение департаментов, а также их функциональное предназначение. Реструктуризация предприятия требует тщательного анализа возможностей роста предприятия и соответствие организационно-правовой структуры особенностям управления предприятия, его функционирования, специфичности отрасли и адаптации рыночным требованиям. В случаях слияния, поглощения и интеграции обычно изменения отображают включение дополнительных структур в существующую, либо кардинальное изменение и создание новой структуры для эффективного управления организацией;
- ✓ реализация целей и задач организации подразумевает собой процесс управления обозначенным вектором направления компании в новых условиях функционирования. Анализ сформировавшейся структуры осуществляется в процессе деятельности, в ходе которой корректируются и вводятся изменения в управление;
- ✓ мониторинг системы управления является неотъемлемой частью организационных изменений. В процессе контроля над исполнением и реализацией целей организации анализируется и контролируется деятельность всех департаментов и подразделений.

Результативность обозначенных задач организационных изменений определяется функциональным назначением и эффективностью всех отделов компании. Однако, реализация планов и задач организационных изменений не всегда результативно сказывается на деятельности компании. Неправильное восприятие линейными менеджерами задач организационных изменений и информационная асимметричность приводит к негативным последствиям, выявляющимися

после осуществления реорганизационного процесса. Одним из эффективных механизмов предотвращения такого рода негативных ситуаций являются имплементированные корпоративные механизмы управления в организационную структуру [3]. Особенности корпоративного управления предполагают учет различного рода факторов риска в процессе реализации организационных изменений, а в последствии – систематический мониторинг управленческой среды.

Проведение структурных изменений

Проведение структурных изменений – необходимая и болезненная мера для всех компаний во время кризиса. Изменения базовых характеристик, кардинальное изменение рыночного сегмента и стратегии компании, когда вектор подвержен деформации вследствие силы воздействия кризиса на организацию. Компании, находящиеся в стадии банкротства, используют реорганизацию в качестве инструмента спасения и сохранения незначительной рыночной доли. Изменению подвергается не только организационная структура, но и сопутствующие ей элементы такие как производственно-технологическая цепочка, субподрядные, снабженческо-сбытовые базы, бренд и т.д. Единственным элементом, не подверженным изменению, остаются ценности и организационная культура компании. В случаях банкротства и ликвидации компании, а также объединений и поглощений, формирование и структурные преобразования приобретают совершенно иные очертания. Данные изменения кардинально отличаются от имеющихся и проводимых организаций структурных преобразований. Фактическое несостоятельность компаний формирует стремление конкурентных организаций к объединениям и поглощениям [7]. В точке невозврата большинство компаний сопоставляют соотношение финансовых обязательств к активам или собственному капиталу компаний, объявивших себя банкротами. Компании, приобретающие данные фирмы, преследуют экономическую выгоду, сформировавшую клиентскую базу, а также в целях эффективного управления всеми подразделениями и структурами проводят реструктуризацию. Следует отметить тот факт, что объявление компанией себя банкротом вовсе не означает его фактическую несостоятельность, поэтому лишь экспертное заключение сопутствующих государственных структур, регулирующих деловую активность и адекватность покрытия долговых обязательств по отношению к прибыли, а также заключение финансовой несостоятельности со стороны аудиторских компаний регулирует принятие решения о банкротстве. В дополнение необходимо отметить, что в некоторых случаях возникают спорные моменты, относящиеся к объявлению о банкротстве и разрешаемые в арбитражном суде. По процедуре банкротства предприятие должно сначала погашать обязательства компании,

потом осуществлять выплаты компенсации остальным заинтересованным лицам в данном процессе. После прохождения данных процедур принимается решение о санации, скупки контрольных пакетов управления, либо вводится внешнее управление или управляющая компания со стороны поглотившей компании или объявляется о ликвидации компании [7]. При добровольной ликвидации акционерного общества в случаях, когда учредители компании считают дальнейшую деятельность общества нецелесообразной, проводится по волеизъявлению акционеров. Заявление о банкротстве со стороны акционеров общества перепроверяется государственными органами и впоследствии принимается решение о ликвидации либо реорганизации.

Выводы и предложения

Подытоживая вышесказанное необходимо отметить, что создание, либо имплементация механизмов корпоративного управления в систему антикризисных мер значительно усилит возможности организаций по предотвращению либо ослаблению воздействия кризиса на компанию. Эффективные управленческие механизмы позволят компании создать систему устойчивого развития и сформировать стратегию обеспечения жизнеспособности, хозяйственно-экономической деятельности при отсутствии диссонанса и различных негативных явлений на всех уровнях управления. Таким образом, повышение эффективности компании будет способствовать и воздействовать на его финансовые показатели и устойчивость. Регулятором и монитором деятельности компании будут все заинтересованные стороны, вследствие данного фактора устойчивость и развитие компании будут обеспечены за счет комплексного подхода. Механизмы имплементации и адаптации различных управленческих технологий должны быть реализованы поэтапно в различном временном интервале, а организационные изменения должны проводиться на постоянной основе для исключения дисфункциональных тенденций. Весь комплекс мероприятий и механизмов имплементированных в структуру управления в конечном итоге позволит компаниям существенно уменьшить воздействие кризисных явлений на деятельность компании. Предотвращение и упреждение кризисных ситуаций является неотъемлемой частью стратегий фирм, реализация которых основывается на мониторинге производственного и экономического циклов. В этой связи постоянный контроль за изменением кривой спроса и предложения воздействующего на деятельность компании, в конечном итоге, при принятии решений о стратегии развития, должно стать обоснованным при вычислении различных экономических рисков, а также точки безубыточности.

В связи с приведенными обоснованиями, в целях повышения эффективности управления рекомендую предпринять следующие меры:

- проведение постоянного мониторинга в целях выявления риск факторов, воздействующих на деятельность компании;
- имплементация корпоративных институтов управления в структуру организации в целях создания устойчивых механизмов противодействия кризисным явлениям;
- проведение организационных изменений и вовлечение в данный процесс различных управленческих звеньев;
- проведение постоянных стресс-тестов для выявления устойчивости компании к кризисным явлениям.

Литература

1. Самуэльсон, П. Э, Нордхаус В. Д. "Экономика".- И. Д. Вильямс, 2015. — с. 1360;
2. Бобылева, А. З. "Финансовое оздоровление фирмы: теория и практика". — М.: "Дело", 2003. — с. 256;
3. Таль, Г. К. "Антикризисное управление предприятиями и банками". Учебник. — М.: "Дело", 2001. — с. 840;
4. "Антикризисное управление". Учебное пособие под ред. Короткова Э.М., — М.: "ИНФРА-М", 2002, с. 432;
5. Фомин, Я. А. "Диагностика кризисного состояния предприятия". — М.: "ЮНИТИ", 2003. — с. 349;
6. Александров, Г. А. "Антикризисное управление: теория, практика, инфраструктура". — М.: "Бек", 2002. — 544 с.;
7. Фатхутдинов, Р. А. "Управление конкурентоспособностью организации". Учебное пособие. — М.: Изд-во "Эксмо", 2004. — с. 544;
8. Arthur A. Thompson, Alonzo J. Strickland Strategic management: concepts and cases McGraw-Hill/Irwin, 2003 -191-193. 450;
9. Ghaderi, Z., Wang, J., Mat Som, A. P. Organizational Learning in Tourism Crisis Management: An Experience from Malaysia. Journal of Travel & Tourism Marketing. 31, 2014, pp. 634;
10. Waller, M., Lei, Z. and Pratten, R., Focusing on Teams in Crisis Management Education: An Integrated and Simulation-Based Approach. Academy of Management Learning & Education. 13/2, 2014, p. 21.

AZƏRBAYCANDA YERLİ ÖZÜNÜİDARƏLƏRİN MALİYYƏ BAZASINI TƏŞKİL EDƏN ƏSAS MƏNBƏLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

A.A.Heybətov¹

¹Dissertant, İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA

e-mail: 1asifheybetov73@mail.ru

Daxil olmuşdur: 21 oktyabr 2019; qəbul edilmişdir: 20 noyabr 2019.

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi regionların ümumi sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və iqtisadiyyatın davamlı inkişafı kontekstində Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə orqanlarının təşəkkülü və inkişafı sahəsində baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlili, eləcə də bələdiyyə fəaliyyətinin maliyyə bazasının genişləndirilməsi və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar həyata keçirilən dövlət siyasətinin tədbirləri, ərazi inkişafının kompleks planlaşdırılması məsələləri, yerli özünüidarələrin fəaliyyətinin səmərəli təşkili və onların maliyyə nəticələri tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya, sistemli təhlil, iqtisadi qruplaşdırma, riyazi-statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, respublikamızda yerli özünüidarələrin maliyyə-iqtisadi əsaslarını formalaşdıran mənbələrin son illərdəki dinamikası, onların maliyyə potensialının artırılması istiqamətləri araşdırılmış, tətbiq edilən yerli vergi və ödəniş növləri üzrə təhlillər aparılmışdır. Bununla yanaşı, yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə bazasının genişləndirilməsi məsələləri nəzərdən keçirilmiş, onlara təhkim edilmiş və məxsusi gəlir mənbələrinin artırılması imkanları, eləcə də bələdiyyələrin maliyyə təminatının təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: yerli vergi və ödənişlərin yığılması səviyyəsinin aşağı olması, həmçinin bu sahədə dəqiq statistik məlumatlar bazasının zəif olması və bələdiyyələrin fəaliyyətində dəqiq hesabatlılığın olmaması. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: regionların sosial-iqtisadi inkişaf məsələləri və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəli təşkili sahəsində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: məqalədə ilk dəfə olaraq, yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin son illər üzrə dinamikası müxtəlif aspektlərdən təhlil edilmiş, yerli özünüidarələrin maliyyə bazasını formalaşdıran gəlir mənbələri növlər üzrə ayrılıqda araşdırılmışdır. Bundan başqa, tədqiqatda Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə-iqtisadi fəaliyyətini və regionların sosial-iqtisadi

inkışafını xarakterizə edən göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi əsaslandırılmış tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: maliyyə mənbələri, maliyyə bazası, Vergi Məcəlləsi, yerli vergilər, maliyyə təminatı, bələdiyyə mülkiyyəti.

Jel: R58.

COMPARATIVE ANALYSIS OF BASIC SOURCES IN ORGANIZING FINANCIAL BASE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN AZERBAIJAN

A.A.Heybetov¹

¹PhD student, Institute of Economics, ANAS

e-mail: asifheybetov73@mail.ru

Received: 21 October 2019; Accepted: 20 November 2019.

Summary

The main aim of the research is to increase the level of overall socio-economic development of the regions and the process of organizing and developing local self-government in the Republic of Azerbaijan in the context of sustainable economic development. The analysis of the situation, the analysis of the current situation, as well as the provision of recommendations for the expansion and improvement of the financial base of municipal activities. To this end, the article explores the state policy measures undertaken in relation to the socio-economic development of the regions, the issues of integrated planning of territorial development, the efficient organization of local self-government activities and their financial results.

The research work was carried out on the basis of research methods such as scientific abstraction, systematic analysis, economic grouping, mathematical and statistical analysis. As a result of the research, recent dynamics of sources forming financial and economic bases of local self-government in the context of socio-economic development trends in the country, trends in increasing their financial potential, analysis of applied local taxes and types of payments was carried out. In addition, the issues of expanding the financial base of local self-government bodies have been considered, with the possibility of enhancing their own sources of income, as well as the financing of municipalities. The issues of improving the provision of services were investigated. Limitations of the study: poor collection of local taxes and fees, as well as weak statistical data base in this area and lack of accurate reporting of municipalities.

Practical significance of the research: Research on the issues of socio-economic development of the regions and the effective organization of the activities of local self-government bodies can play a positive role in the enrichment of practical knowledge. Scientific novelty and originality of the research: For the first time in the article, the dynamics of financial results of local self-government bodies in recent years have been analyzed in various aspects, and sources of income shaping the financial basis of local self-government have been studied separately. In addition, the research has improved the system of indicators that characterize the financial and economic activity of local self-government bodies and socio-economic development of the regions in the Republic of Azerbaijan. There are scientifically sound recommendations for work.

Keywords: financial sources, financial base, Tax Code, local taxes, financial security, municipal property.

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ИСТОЧНИКОВ,
СОСТАВЛЯЮЩИХ ФИНАНСОВУЮ БАЗУ МЕСТНОГО
САМОУПРАВЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

А. А. Гейбатов¹

¹диссертант, Институт экономики, НАНА

e-mail: ¹asifheybetov73@mail.ru

Резюме

Основная цель исследования заключается в подготовке предложений и рекомендаций в направлении расширения финансовой базы муниципалитетов, а также совершенствования их деятельности в Азербайджанской Республике, анализе существующего положения местного самоуправления, исследовании процессов, происходящих в связи с становлением и развитием органов местного самоуправления в контексте повышения общего уровня социально-экономического благосостояния регионов страны. В связи с этой целью в статье исследованы вопросы комплексного территориального планирования, динамика хозяйственной деятельности органов местного самоуправления в республике и их результаты.

Исследовательская работа выполнена на основе таких методов исследования, как научная абстракция, системный анализ, экономическая группировка, математический и статистический анализ.

В результате исследования изучены источники формирования финансово-экономических основ местного самоуправления, проведен анализ по отдельным ви-

дам местных налогов и сборов. Одновременно, рассмотрены вопросы расширения финансовой базы органов местного самоуправления, исследованы возможности увеличения их собственных и наделенных источников доходов, а также совершенствования финансового обеспечения деятельности муниципалитетов. Ограничения исследования: слабая информационно-статистическая база в этой области и нехватка точных данных по некоторым показателям, характеризующим региональное развитие и недостаточная отчетность вместе с отсутствием прозрачности в деятельности органов местного самоуправления.

Практическая значимость исследования: может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, занятых в этой сфере и проводящих исследования в области эффективной организации деятельности органов местного самоуправления и вопросов регионального развития.

Научная новизна и оригинальность исследования: в статье впервые широко проанализированы источники доходов, формирующих финансовую базу местного самоуправления, проведен всесторонний анализ динамики налоговых и неналоговых доходов местных бюджетов в республике. Кроме этого, в исследовании даны научно обоснованные рекомендации по усовершенствованию системы показателей, характеризующих финансово-экономическую деятельность органов местного самоуправления и социально-экономическое развитие регионов в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: финансовые источники, финансовая база, Налоговый Кодекс, местные налоги, финансовое обеспечение, муниципальная собственность.

Müasir dövrdə Azərbaycanada ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsinin tənzimlənməsi bələdiyyələrin səlahiyyətləri baxımından qeyri-mərkəzləşdirilmiş modelə əsaslanır. Belə ki, yerli özünüidarəetmə modelləri əsasən qeyri-mərkəzləşdirilmiş, unitar və qarışıq modellərə bölünürlər [1]. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş modeldə yerli özünüidarələr ölkənin inzibati ərazi bölgüsünün aşağı səviyyələri üzrə yaradılırlar. Unitar modeldə isə yerli özünüidarələr inzibati ərazi bölgüsünün yuxarı səviyyələri (məsələn bütöv şəhərlər) üzrə yaradılır. Birinci modelin əsas üstünlüyü tənzimləmə prosesində inkişafı ilə bağlı yerli xüsusiyyətləri tam nəzərə almağa imkan verməsidir. Bununla yanaşı, bu model uzunmüddətli inkişaf strategiyalarının hazırlanması imkanlarını məhdudlaşdırır. Belə məhdudiyyət həm iqtisadi resursların azlığı, həm də mərkəzi hökumətin açıq sistem kimi fəaliyyət göstərən ərazinin iqtisadiyyatına daha çox təsir imkanlarına malik olması ilə bağlıdır. Unitar modelin əsas çatışmazlığı isə, bu modelə əsaslanan sistemdə vətəndaşların problemləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı aşağı

səviyyəli inzibati ərazi vahidlərinin inkişafı ilə bağlı problemlərin də həllinin tələb olunmasıdır. Bu modellərin çatışmazlıqları qarışıq modeldə aradan qalxır. Azərbaycanda bələdiyyələrin yaradılmasının qeyri-mərkəzləşdirilmiş modelindən istifadə edilmişdir. Belə ki, bələdiyyələr əsasən aşağı səviyyəli inzibati ərazi vahidləri üzrə yaradılmışdır. Bununla yanaşı, son illərdə bələdiyyələrin iriləşdirilməsi üzrə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, 2005-ci ildə ölkədə 2728 bələdiyyə fəaliyyət göstərirdisə, 2017-ci ildə bu göstərici 1606 ədədə bərabər olmuşdur. Göründüyü kimi, keçən dövr ərzində bələdiyyələrin birləşməsi nəticəsində bələdiyyələrin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bununla belə, 2017-ci ildə bir bələdiyyə ərazisinə orta hesabla 6,1 nəfər əhali düşmüşdür ki, bu da onların nisbətən kiçik olmalarını göstərir.

Belə hal, miqyasdan qənaət, ərazinin inkişaf planlarının hazırlanması, bununla əlaqədar yerli büdcənin tərtibi sahəsində zəruri kadr potensialının formalaşdırılması və s. məsələlərin həllində çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Qeyd edilən çətinliklərin aradan qaldırılması məqsədilə bələdiyyələr öz fəaliyyətini əlaqələndirmək məqsədilə regional assosiasiyalarda birləşə bilərlər. Belə assosiasiyalar bələdiyyələrin hüquq və mənafeələrini daha səmərəli həyata keçirməyə imkan yaradır. Bununla belə, bələdiyyələrin regional assosiasiyaları onların fəaliyyətində əhəmiyyətli rola malik deyildir.

Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanları yerli sosial-iqtisadi inkişaf və ekoloji inkişaf proqramları həyata keçirə bilərlər. Bu proqramlar təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin, kommunal infrastrukturun, bələdiyyə yollarının inkişafı, əhalinin həssas qruplarına yardımların verilməsi, aqrar, sənaye, rabitə, nəqliyyat və digər sahələrin inkişaf etdirilməsi, bələdiyyə ərazisində ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər məsələləri əhatə edə bilər [2]. Qeyd edilən məsələlərin, habelə qanunvericilik və icra hakimiyyətləri tərəfindən bələdiyyəyə verilmiş əlavə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün bələdiyyənin maliyyə resurslarının formalaşması tələb olunur. Belə resurslar yerli vergilərdən, bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən, yerli lotereyalardan, bələdiyyəyə malik obyektlərdə yerləşdirilən reklamdan daxil olan ödənişlər, dotasiya, subvensiya və transfert ödənişlərindən və digər mənbələrdən formalaşır.

Yerli özünüidarələrin maliyyə resursları yerli büdcə vəsaitləri, bələdiyyə qeyri-büdcə fondlarının vəsaitləri və onların mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların maliyyə resursları hesabına formalaşır. Bunlardan ən önəmlisi yeli büdcə vəsaitləridir. Yerli büdcə yerli özünüidarə qurumunun maliyyə sisteminin əsası olub, qarşısında qoyulmuş məqsədlərin reallaşdırılması üçün həyata keçirilən fəaliyyətlərlə bağlı xərclərin əks olunduğu sənəddir. Belə büdcə yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarına əsasən müstəqil olaraq tərtib edilir və icra olunur.

Yerli büdcələr bələdiyyənin fəaliyyətinin maliyyə təminatını təşkil edən pul fondlarının formalaşdırılması, bu pul vəsaitlərinin sosial-iqtisadi və ekoloji inkişaf məqsədləri üzrə bölüşdürülməsinin təmin edilməsi, onların tabeliyində olan müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət olunması, dövlət orqanları tərəfindən həvalə olunmuş iqtisadi və sosial məsələlərin həllinin təmin edilməsi funksiyalarını icra edir. Bütövlükdə, hazırda bələdiyyələrin gəlirləri aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:

- Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 206.1-1-ci və 206.3-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda fiziki şəxslərin torpaq vergisi;
- fiziki şəxslərdən əmlak vergisi;
- yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə yerləşdirilən açıq məkanda reklama görə ödəniş;
- kurort rüsumu, mehmanxana rüsumu, avtomobillərin dayanacaqları üçün rüsum, bələdiyyə yollarında təşkil edilmiş parklanma yerlərindən daxil olan vəsait və qanunla müəyyən edilən digər yerli ödənişlər;
- dövlət büdcəsindən verilən dotasiya, subvensiya və ssudalar;
- bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən gəlirlər, lotereyalardan daxil olan vəsait, habelə bələdiyyələrin fəaliyyətindən əldə edilən digər gəlirlər;
- fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları;
- dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin və dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan xərclərin ödənilməsi üçün maliyyə vəsaiti;
- yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlərə görə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada hesablanmış faiz və sanksiyalar [3].

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 206-cı maddəsinə əsasən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin verdiyi arayışa əsasən təyinatı üzrə istifadə edilən və ya irriqasiya, meliorasiya və digər aqrotexniki səbəblərdən təyinatı üzrə istifadə edilməsi mümkün olmayan kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə torpaq vergisinin dərəcəsi 1 şərti bal üçün 0,06 manat, digər hallarda isə torpaq sahəsinin hər 100 kvadratmetrinə görə 2 manat müəyyən edilir. Birinci halda torpaq vergisi bələdiyyə büdcəsinə, ikinci halda isə dövlət büdcəsinə ödənilir. Bələdiyyə büdcəsinə ödənilən torpaq vergisinin məbləğini hesablamaq üçün şərti ballar “Kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balların müəyyənləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 29 dekabr tarixli 230 nömrəli qərarına müvafiq olaraq bonitet balları əsasında müəyyən edilir. Bu qərara əsasən

müəyyən edilmiş 22 kadastr qiymət rayonu üzrə torpaq sahələri 1-100 arasında bonitet ballarının 20 bal intervalla 5 keyfiyyət qrupuna bölünmüş və hər qrup üçün əkin, dinc və çoxillik əkmələrin altındakı torpaqların 1 hektarının şərti balları müəyyən edilmişdir. Müəyyən edilmiş şərti ballar kadastr rayonları və keyfiyyət qrupları üzrə 0-200 arasında dəyişir. Bu şərti balları nəzərə alsaq, onda əkin, dinc və çoxillik əkmələrin altındakı torpaqların 1 hektarına ödənilən illik torpaq vergisinin məbləği 0-la 12 manat arasında dəyişir. Biçənək, örüş və otların 1 hektarının şərti balı müvafiq kadastr rayonunun əkin, dinc və çoxillik əkmələrin birinci keyfiyyət qrupu üçün müəyyənləşdirilmiş şərti balların onda biri səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə ən yüksək şərti bal 200-ə bərabər olduğundan, onda biçənək, örüş və otların 1 hektarına tətbiq edilən torpaq vergisinin illik məbləğinin 1,2 manatdan çox olmadığı qənaətinə gəlirik.

Bələdiyyə büdcəsinə ödənilən fiziki şəxslərin əmlak vergisi onların mülkiyyətində olan binalara, habelə su və hava nəqliyyatı vasitələrinə tətbiq edilən vergilər əsasında formalaşır. Vergi Məcəlləsinin 198.1-ci maddəsinə əsasən, fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan binaların sahəsinin (yaşayış sahələrinə münasibətdə - onların 30 kvadratmetrdən artıq olan hissəsinin) hər kvadratmetrinə Bakı şəhərində 0,4 manat, Gəncə, Sumqayıt şəhərləri və Abşeron rayonunda 0,3 manat, digər şəhərlər (rayon tabeliyində olan şəhərlər istisna olmaqla) və rayon mərkəzlərində 0,2 manat, rayon tabeliyində olan şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə (Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin, habelə Abşeron rayonunun qəsəbə və kəndləri istisna olmaqla) 0,1 manat, su və hava nəqliyyatı vasitələrinin mühərrikinin 1 kub santimetri üçün 0,02 manat, mühərriki olmayanlar üçün isə onların bazar qiymətinin 1 faizi məbləğində vergi tətbiq edilir. Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi bələdiyyələrin büdcələrinə daxil olur. Yerli əhəmiyyətli tikinti materiallarına kərpic-kirəmid gilləri, tikinti qumları, çınqıl xammalı aid edilir və bunların hər kubmetrinə 1 manat məbləğində mədən vergisi tətbiq edilir [4].

Bələdiyyə müəssisələri bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın onun istifadəsinə verilməsi əsasında yaradılan kommersiya təşkilatıdır. Belə müəssisələrdən əldə edilən gəlir yerli büdcələrin gəlirlərində əhəmiyyətli paya malik olmur, çünki bir çox hallarda bələdiyyə müəssisələrinin fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət əldə etmək deyil, bələdiyyə ərazisində əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsinə təmin etmək olur.

Bələdiyyələrin mülkiyyətindən gələn gəlir əmlakın, xüsusilə torpaq sahələrinin icarəsi və ya satışından daxil olan vəsaitlər hesabına formalaşır. Belə ki, “Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında dövlət tərəfindən verilən əmlak hesabına bələdiyyələrin əmlakı formalaşmışdır. Habelə, “Torpaq islahatı haqqında” qanuna əsasən bələdiyyə mülkiyyətinə ümumi istifadədə olan torpaqlar, fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsində olan torpaqlar, ehtiyat fondu

torpaqları verilmişdir. Ümumi istifadədə olan torpaqlardan bələdiyyələrin gəlirləri formalaşmasa da, digər iki mənbə hesabına gəlirlər əldə edilməsi imkanları böyükdür. Bunlardan birincisi, fiziki və hüquqi şəxslərin icarəsinə verilən torpaqlardan əldə edilən gəlirlərdir. İkincisi isə bələdiyyə ehtiyat fondu torpaqlarının satılması və ya icarəyə verilməsilə əlaqədardır. Belə ki, bələdiyyələr yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişafı üçün ayrılan torpaqları vətəndaşlara yaşayış evlərinin tikilməsi üçün sata bilərlər. Habelə, bələdiyyə ərazisində yararsız torpaqların satılması hesabına da bələdiyyənin gəlirləri formalaşa bilər. Bununla yanaşı, mövcud qanunvericiliyə əsasən, bələdiyyələr kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları yalnız icarəyə verə bilərlər [5]. Son illərdə dünyada yerli büdcələrin xərclərinin maliyyələşdirilməsində borc vəsaitlərinin payı artmışdır. Bununla yanaşı, bələdiyyələrin borc vəsaitlərini cəlb etmək imkanları bir çox hallarda məhdud olur. Birincisi, bu, bələdiyyələrin ödəmə qabiliyyətindən asılıdır. İkincisi, bir çox hallarda qanunvericiliklə yerli özünüidarəetmə subyektlərinə müəyyən məqsədlər üçün borc vəsaitləri cəlb etməyə icazə verilir.

Fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə bazasını formalaşdıran mənbələrdən biridir. Mövcud qanunvericilik fiziki və hüquqi şəxslərə yerli özünüidarəetmə maliyyə yardımını etməkdə bələdiyyələrin beynəlxalq təşkilatlardan və fondlardan qrantlar almağı ilə bağlı məhdudiyyətlər nəzərdə tutmur. Qrant – humanitar, sosial və ekoloji layihələri, müharibə və təbii fəlakət nəticəsində ziyan çəkmiş ərazilərdə dağılmış istehsal, sosial təyinatlı obyektlərin və infrastrukturun bərpası üzrə işləri, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, hüquqi məsləhət, informasiya, nəşriyyat və idman sahələrində proqramları, elmi-tədqiqat və layihələşdirmə proqramlarını, dövlət və cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən digər proqramları hazırlamaq və həyata keçirmək üçün verilən yardımdır [6].

Könüllü birdəfəlik ödənişlər yerli özünüidarəetmə qurumlarının maliyyə vəsaitlərinin formalaşmasının mənbələrindən biridir. Könüllü birdəfəlik ödənişlər bələdiyyənin qərarı ilə tətbiq edilir. Lakin vətəndaşlar özləri də rəy sorğusu vasitəsilə və ya vətəndaşların yığıncaqlarında belə bir təşəbbüslə çıxış edə bilərlər. Qeyd edək ki, könüllü birdəfəlik ödənişlər barədə qərarlar nəticəsində əldə olunan vəsait yalnız məqsədli təyinatı üzrə istifadə oluna bilər.

Yerli büdcələrin gəlirlərinin xərclərinə uyğunluğunun təmin edilməsi məqsədilə onlara dövlət büdcəsindən dotasiyalar verilir. Lakin yerli özünüidarəetmə qurumlarının fəaliyyətinə dair iqtisadi göstəricilərin məhdud olması və onların əksəriyyətinin ölçüsünün kiçik olması dotasiyaların verilməsinin səmərəliliyini azaldır. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda yerli özünüidarəetmə orqanlarına dövlət büdcəsindən veriləcək dotasiyalar müdafiə olunan xərc maddələrinə

A.A.Heybətov: Azərbaycanda yerli özünüidarələrin maliyyə bazasını təşkil edən əsas mənbələrin müqayisəli təhlili

aid edilməyib. Bu səbəbdən də dövlət büdcəsinin gəlirləri azaldıqda ayrılan dotasiyaların da azalması baş verir.

Bütövlükdə, yerli büdcə gəlirlərini iki yerə bölmək olar: yerli büdcələrin öz gəlirləri və yerli büdcələrə verilən tənzimləyici gəlirlər. Birincilərə yerli vergilər, mərkəzi vergilərdən uzun müddətə yerli büdcələrə verilmiş paylar, yerli rüsum və yığımlar, yerli özünüidarələrin təsərrüfat fəaliyyəti və mülkiyyətindən gələn gəlirləri aiddir. İkincilərə tənzimləyici vergiləri, dövlət yardımlarını və borclanmadan daxil olan vəsaiti aid etmək olar. Borclanmaların buraya əlavə edilməsi onların alınması üzərində dövlət orqanlarının müəyyən məhdudiyətlərinin olmasıdır.

Ölkəmizdə yerli özünüidarə qurumlarının büdcə gəlirlərinin ayrı-ayrı mənbələr üzrə formalaşmasının son illər üzrə dinamikasına nəzər salmaq (cədvəl 1.1):

Cədvəl 1.1. Azərbaycanda bələdiyyə büdcələrinin gəlirləri (min man.)

	2005	2007	2009	2011	2013	2014	2015	2016	2017
Büdcələrin gəlirləri	24327,3	50001,7	26697,9	34110,1	47209,7	49065,7	30803,9	31617,2	36079,4
<i>Vergi və rüsumlardan daxilolmalar</i>	6239,8	8943,5	9895,0	13074,3	12671,3	13383,2	12768,6	14453,7	16397,6
- fiziki şəxslərdən torpaq vergisi	4963,8	6981,2	6872,1	7450,2	6641,1	6878,2	5281,3	5982,5	6468,0
- fiziki şəxslərdən əmlak vergisi	566,5	967,3	1666,4	4339,2	4282,6	4536,1	5928,3	6693,7	7761,7
- yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi	225,6	416,0	733,5	445,7	534,7	615,9	370,8	312,4	393,8
- bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi	2,4	0,2	0	0	0,3	0,4	0,3	0,5	0,6
- küçə (divar) reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödənişlər	34,5	68,9	126,2	220,1	243,4	254,5	286,4	216,4	200,2
- bələdiyyələr tərəfindən xüsusi ayrılmış torpaq sahəsində stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai iaşə və digər xidmətlərə görə ödəniş	36,6	62,7	74,7	94,2	73,4	61,3	88,5	66,3	66,9
- sanatoriya-kurort rüsumu, mehmanxana rüsumu, turizm xidmətləri	94,0	197,6	158,8	169,7	374,1	508,7	639,5	1003,7	1331,2
- avtomobillərin dayanacaqları üçün rüsum və qanunla müəyyən edilən digər vergi və ödənişlər	309,3	227,9	155,8	161,8	157,9	149,5	173,5	178,2	175,2
- yerli lisenziya yığımları	5,0	15,2	0,8	0	1,3	0	0	0	0
- qanunla müəyyən edilən digər vergi və ödənişlər	2,0	6,5	106,7	193,4	362,5	378,7	0	0	0
<i>Vergi və rüsum olmayan gəlirlər</i>	15970,7	40614,8	16269,4	20138,9	33544,4	34793,1	16706,2	16068,0	18736,3
- bələdiyyə mülkiyyətinə daxil olan əmlakın istifadəsindən gələn gəlirlər	77,3	113,1	64,7	13,0	19,6	14,2	1,7	19,0	48,2
- bələdiyyə unitar təşkilatlarının ödədiyi vergi və digər mütləq ödənişlərdən sonra yerdə qalan gəlirlər	62,3	1,5	0	0	0	0	0	0	0
- bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən və	13471,2	35809,6	10564,6	16243,8	27226,3	24957,5	10300,6	10414,7	13136,5

icarəyə verilməsindən daxil olan gəlirlər									
- fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə yardımları	367,0	450,4	2198,4	452,8	1024,6	4609,1	1224,7	640,4	365,3
- beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları	84,0	657,8	88,4	11,0	0	0	1,4	0	0
- dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyalar	1908,9	3582,4	3353,3	3418,3	5273,9	5212,3	5177,8	4993,9	5186,3
Digər gəlirlər	2116,8	443,4	533,5	896,9	994,0	889,3	1329,1	1095,5	945,3

Mənbə: AR DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2017-ci ildə bələdiyyələrin büdcələrinin gəlirləri 2005-ci ilə nisbətən 48,3 faiz, 2011-ci ilə nisbətən isə 5,8 faiz artmışdır. Bununla belə, bu artım əsasən nominal xarakter daşmış, qeyd edilən dövrlərdə bələdiyyələrin büdcələrinin gəlirləri real mənada azalmışdır. Belə ki, 2017-ci ildə istehlak məhsullarının və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymətləri 2005-ci ilə nisbətən təqribən 2,5 dəfə, 2011-ci ilə nisbətən isə 1,4 dəfə artmışdır. Xüsusilə 2017-ci ildə bələdiyyələrin büdcə gəlirləri 2014-cü ilə nisbətən 1,4 dəfə azaldığı halda, qiymətlərin səviyyəsi 1,3 dəfə artmışdır.

Bələdiyyələrin büdcə gəlirlərində vergi və rüsumlardan daxilolmaların payı 2005-ci ildə 25,6 faizdən 2017-ci ildə 45,4 faizə qədər artmışdır. Bu artım, əsasən, fiziki şəxslərdən əmlak vergisi hesabına baş vermişdir. Belə ki, bu mənbə hesabına vergi gəlirləri qeyd edilən dövrdə təqribən 13,7 dəfə artmışdır. Nəticədə bələdiyyə büdcələrinin gəlirlərində fiziki şəxslərdən əmlak vergisinin payı qeyd edilən dövrdə 2,3 faizdən 21,5 faizə qədər yüksəlmişdir. Bu vergi növü üzrə gəlirlər əsasən şəhər bələdiyyələrində yüksək, kənd bələdiyyələrində isə aşağıdır. Belə ki, 2017-ci ildə fiziki şəxslərdən əmlak vergisi hesabına bələdiyyə gəlirlərinin 62,6 faizi Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Qeyd edilən ildə Bakı şəhərində bələdiyyə gəlirlərinin 50 faizi fiziki şəxslərdən əmlak vergisinin payına düşdüyü halda, Abşeron iqtisadi rayonunda bu göstərici 10,4 faizə, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 16,5 faizə, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 8,5 faizə, Aran iqtisadi rayonunda 8,0 faizə bərabər olmuşdur.

Göründüyü kimi, nisbətən iri şəhərlər olan iqtisadi rayonlarda bu vergilərin payı yüksək, nisbətən iri şəhərlər olmayan iqtisadi rayonlarda isə kiçik olmuşdur. Məsələn, Abşeron iqtisadi rayonunda Sumqayıt şəhərinin olması, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda Gəncə şəhərinin olması belə, vergidən daxilolmaları artırmışdır. İnzibati rayonlarda bələdiyyələrin büdcələrində fiziki şəxslərdən əmlak vergisindən daxilolmaların payı kiçik olmuşdur. Məsələn, 2017-ci ildə bu göstərici Ağcəbədi rayonunda 3,2 faizə, Ağdaş rayonunda 8,1 faizə, Goranboy rayonunda 9,2 faizə, Saatlı rayonunda 0,8 faizə, Daşkəsən rayonunda 0,2 faizə, Sabirabad rayonunda 2,6 faizə bərabər olmuşdur. Mütləq ifadədə fiziki şəxslərdən əmlak vergisindən daxilolmaların məbləği Saatlı rayonunda 1000 manat, Sabirabad rayonunda 9100 manat, Daşkəsən rayonunda 300 manat təşkil etmişdir. Nəticədə bir bələdiyyəyə düşən fiziki şəxslərdən

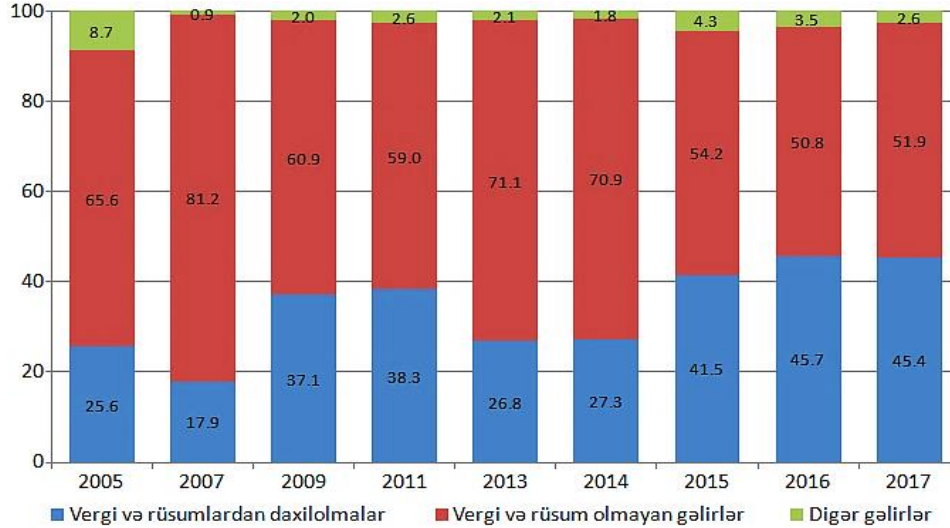
əmlak vergisindən daxilolmaların məbləği Saatlı rayonunda 27,8 manata, Sabirabad rayonunda 364 manat, Daşkəsən rayonunda 15,8 manata bərabər olmuşdur. Belə hal həm mövcud əmlakın dəyərinin aşağı olması ilə, həm də vergilərin tam şəkildə yığılmaması ilə əlaqədar olmuşdur. Habelə Vergi Məcəlləsinə əsasən rayon tabeliyində olan şəhərlər, qəsəbələr və kəndlərə nisbətən Bakı şəhərində əmlak vergisi 4 dəfə, Gəncə və Sumqayıt şəhərləri və Abşeron rayonunda isə 3 dəfə yüksəkdir.

Bələdiyyələrin büdcə gəlirlərində vergi və rüsumlardan daxilolmalarda əsas paya malik olan maddələrdən biri fiziki şəxslərdən torpaq vergisindən daxilolmalardır. 2005-2017-ci illər ərzində bu vergidən daxilolmalar ciddi şəkildə artmamışdır. Belə hal da torpaq sahələrinin dəyişməməsi ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, bu maddənin bələdiyyə gəlirlərində payı 2005-ci ildə 20,4 faizdən 2017-ci ildə 17,9 faizə qədər azalmışdır. Fiziki şəxslərdən torpaq vergisi üzrə gəlirlər əsasən şəhər bələdiyyələrində aşağı, kənd bələdiyyələrində isə yüksəkdir. Məsələn, bu vergi növü üzrə bələdiyyələrin büdcə gəlirlərində Bakı şəhərinin payı 22,1 faiz təşkil etmişdir. Belə hal kənd yerlərində fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan torpaq sahələrinin şəhər yerlərinə nisbətən çox olması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, Vergi Məcəlləsinin 206.3-cü maddəsinə əsasən yaşayış fondlarının, həyətəyən sahələrin torpaqları və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlara görə tətbiq edilən vergi Bakı şəhəri, habelə onun qəsəbə və kəndləri üzrə 1 hektara qədər torpaq sahələrinin hər hektarına 0,6 manat, 1 hektardan çox olan torpaq sahələrinin hər hektarına görə 1,2 manat müəyyən edildiyi halda, rayon tabeliyində olan şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər üzrə müvafiq olaraq 0,1 manat və 0,2 manat müəyyən edilmişdir. Göründüyü kimi, kənd yerlərində torpaq sahələrinin böyük olması bu vergi növü üzrə onların gəlirlərinin böyük olmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, 2016-cı ildə Vergi Məcəlləsində edilmiş dəyişikliklərə əsasən bələdiyyələrin fiziki şəxslərdən torpaq vergisindən daxilolmaları qismən məhdudlaşır. Belə ki, qeyd edilən dəyişikliyə əsasən, istifadə edilməyən kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə torpaq vergisindən daxilolmalar dövlət büdcəsinə keçirilir [7]. Qeyd edilənlərlə yanaşı, son illərdə bəzi iqtisadi rayonlarda torpaq vergisindən daxilolmaların həcmnin azalması baş vermişdir. Belə ki, Aran iqtisadi rayonunda bu göstərici 1,5 dəfə azalmışdır. Belə azalmanın əsas səbəblərindən biri vergilərin tam şəkildə toplanmaması ilə bağlıdır.

Bələdiyyələrin büdcə gəlirlərində yuxarıda geyd edilən maddələrdən başqa, digər vergi və rüsumlardan daxilolmaların payı kiçik olmuşdur. Belə ki, bu maddələrin bələdiyyə gəlirlərində cəmi payı 2005-ci ildə 2,9 faizdən 2017-ci ildə 6,0 faizə qədər artmışdır. Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisinin, küçə (divar) reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödənişlərin, bələdiyyələr tərəfindən xüsusi ayrılmış torpaq sahəsində stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai iaşə və digər xidmətlərə görə ödənişlərin, sanatoriya-kurort rüsumu, mehmanxana rüsumu, turizm

xidmətlərinin, avtomobillərin dayanacaqaları üçün rüsum və qanunla müəyyən edilən digər vergi və ödənişlərin, yerli lisenziya yığımlarının məbləğləri ərazinin təbii şəraitindən, yerli tikinti xammalının mövcudluğundan və bələdiyyə ərazisində iqtisadi fəallıqdan asılıdır. Belə şəraitdə bu maddələr qeyd edilən şərtlərə cavab verməyən bələdiyyələr üçün gəlir mənbəyi rolunu oynamır.

Məsələn, 2017-ci ildə bələdiyyələrin küçə (divar) reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödənişlərdən daxilolmaların 60,5 faizi, avtomobillərin dayanacaqaları üçün rüsum və qanunla müəyyən edilən digər vergi və ödənişlərindən daxilolmalarının 67,5 faizi Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Digər regionlarda qeyd edilən mənbələrdən daxilolmaların azlığı obyektiv amillərlə yanaşı, yerli özünüidarə qurumlarının vergilərin toplanması sahəsində fəaliyyətlərinin gücləndirilməsindən də asılıdır. Məsələn, 2017-ci ildə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda sanatoriya-kurort rüsumu, mehmanxana rüsumu, turizm xidmətlərindən daxilolmaların məbləği 141,3 min manata bərabər olmuşdur ki, bu da ölkə üzrə cəmi daxilolmaların 10,6 faizini təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, bu istiqamətdə nisbətən böyük vergi potensialı olan Lənkəran iqtisadi rayonunda 2017-ci ildə qeyd edilən maddə üzrə daxilolmalar 2,3 min manata, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 2,1 min manata, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 12,9 min manata bərabər olmuşdur. Belə hal avtomobillərin dayanacaqaları üçün ödənişlərdən daxilolmalara da aiddir. 2017-ci ildə bu maddə üzrə ölkədə bələdiyyə büdcələrinə daxilolmaların 63,0 faizi Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Ölkə üzrə yerli özünüidarə qurumlarının büdcələrinin gəlirlərində ayrı-ayrı gəlir qruplarının payı maraqlıdır (şəkil 1.1).

Şəkil 1.1. Ayrı-ayrı gəlir qruplarının bələdiyyə büdcəsinin gəlirlərində payı (yekuna görə faizlə)

Mənbə: Şəkil DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Belə ki, şəkil 1.1-dən görüldüyü kimi, bələdiyyələrin gəlirlərində vergi və rüsumlardan daxilolmaların payının artması şəraitində vergi və rüsum olmayan gəlirlərinin payı azalmışdır. Bu azalma əsasən bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən daxil olan gəlirlərin azalması hesabına baş vermişdir. Belə ki, belə gəlirlərin bələdiyyələrin büdcəsində payı 2005-ci ildəki 55,4 faizdən 2017-ci ildə 36,4 faizə qədər azalmışdır. Bu azalma bələdiyyə əmlakının, xüsusilə özəlləşdirilə bilən torpaq sahələrinin azalması və bələdiyyə torpaqlarının icarəyə verilməsi mexanizminin mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır.

Ölkədə bələdiyyələrin əmlakı “Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında dövlət tərəfindən verilən əmlak hesabına formalaşır. “Torpaq islahatı haqqında” Qanuna müvafiq olaraq müvafiq inzibati ərazi daxilində dövlət mülkiyyətində saxlanılan və xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqlar çıxılmaqla qalan torpaqlar bələdiyyə mülkiyyətinə verilib. “Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 9.1-ci maddəsinə əsasən, 2008-ci ildən bələdiyyə torpaqları üzərində mülkiyyət və icarə hüquqları yalnız torpaq hərracları və ya müsabiqələri vasitəsilə əldə edilə bilər. Hazırda mövcud mexanizmə əsasən, hərraca və ya müsabiqəyə çıxarılan torpaq sahəsinə dair əvvəlcə bələdiyyədən çıxarış alınmalı, sonra isə həmin çıxarış əsasında Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinin yerli bölməsi hərrac keçirməli, hərrac və müsabiqənin qalibinə şəhadətnamə verilməli və bunun əsasında bələdiyyə ilə qalib arasında müqavilə bağlanmalıdır. Bundan sonra yeni mülkiyyətçi və ya icarəçi torpaq sahəsi üzərində hüquqlarını dövlət qeydiyyatına aldırmalıdır. Bu prosedür isə torpaq üzərində hüquqların rəsmiləşdirilməsinə sərf edilən vaxt və xərcin çoxluğu ilə xarakterizə olunur. Yerli büdcənin gəlir mənbələrindən biri bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisindən daxilolmalardır. Bununla belə, ölkədə bələdiyyə müəssisələrinin yaradılması praktikasi geniş yayılmamışdır. Bunun nəticəsində yerli büdcəyə daxilolmaların məbləği 2017-ci ildə 600 manata bərabər olmuşdur. Bu da Samux rayonunda Sərkər bələdiyyəsi tərəfindən yaradılmış bələdiyyə müəssisəsinin fəaliyyəti ilə əlaqədar olmuşdur, yəni ölkədə 2017-ci ildə yalnız bir bələdiyyə müəssisəsindən mənfəət vergisi toplanmışdır. Bu baxımdan, bələdiyyə müəssisə və təşkilatlarının maliyyə resursları yerli özünüidarələrin maliyyə bazasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamır.

Bələdiyyə büdcəsinin gəlirlərinin mühüm mənbələrindən biri dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyalardır. 2017-ci ildə dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyaların məbləği 2005-ci ilə nisbətən 2,7 dəfə artmışdır. Nəticədə bu mənbənin bələdiyyələrin büdcəsində payı 2005-ci ildə 7,8 faizdən 2017-ci ildə 14,4 faizə qədər yüksəlmişdir. Dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyalar bələdiyyələrin büdcəsinin gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil etsə də, 2017-ci ildə bu

dotasiya və subvensiyalar dövlət büdcəsinin 0,03 faizini təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, bələdiyyə büdcələrinin subsidiyalaşdırılması dövlət büdcəsinin xərclərinin çox kiçik hissəsini təşkil etmişdir.

Bütövlükdə, Azərbaycanda mövcud qanunvericiliyə əsasən, yerli özünüidarə orqanları üçün 11 gəlir mənbəyi müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, onların bəziləri onlar üçün dayanıqlı gəlir bazası formalaşdırmır. Yerli büdcələrin maliyyə mənbələrinin bəzilərindən daxilolmalar təbii amillərdən və iqtisadi fəallıq səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, küçə (divar) reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödənişlərin həmin ərazidə iqtisadi fəallıq səviyyəsindən, fiziki şəxslərdən əmlak vergisinin və yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədəni vergisindən daxilolmalar, sanatoriya-kurort rüsumu, mehmanxana rüsumu, turizm xidmətlərindən daxilolmaların məbləği isə həm təbii amillərdən, həm də iqtisadi fəallığın səviyyəsindən asılıdır. Qeyd edilənlərlə yanaşı, yerli özünüidarələr üçün müəyyən edilmiş əksər maliyyə mənbələri üzrə daxilolmaların azlığı, həmin mənbələrin yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamamaları bir sıra hallarda vergi bazasının məhdudluğundan irəli gəlir. Məsələn, fiziki şəxslərdən əmlak vergisinin və yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədəni vergisinin, küçə (divar) reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödənişlərin hesablanması və yerli büdcələrə alınmasının təkmil mexanizmlərin olmaması onların bələdiyyə büdcələrinin dayanıqlı gəlir mənbələrinə çevrilməsini məhdudlaşdırır. Bunu daha aydın müşahidə etmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salaq (cədvəl 1.2).

Cədvəl 1.2. Orta hesabla bir bələdiyyənin büdcə gəlirləri (min man.)

	2005	2007	2008	2011	2013	2014	2015	2016	2017
Ölkə üzrə cəmi	8.9	18.1	15.6	19.8	27.5	28.6	19.2	19.7	22.5
Bakı şəhəri üzrə	169.1	315.4	218.5	133.9	140.9	141.7	159.0	167.7	183.6
Abşeron iqtisadi rayonu	82.9	230.8	239.1	184.7	299.5	512.0	215.4	137.8	153.5
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	4.2	9.9	8.4	11.8	12.0	14.5	10.6	12.3	15.6
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	9.3	18.5	28.5	17.7	66.4	29.7	18.4	26.7	30.6
Lənkəran iqtisadi rayonu	2.2	4.7	3.4	10.6	11.0	12.0	6.7	7.9	10.1
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	9.3	16.1	11.7	28.1	28.7	32.5	19.9	22.1	26.3
Aran iqtisadi rayonu	5.4	11.0	8.5	14.6	14.5	15.7	9.9	11.1	12.3
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	3.5	5.0	4.5	5.2	5.8	6.3	4.8	4.6	4.8
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	5.1	10.5	8.3	10.5	11.9	12.1	8.9	9.8	11.2
Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə	1.3	2.3	2.4	3.0	4.0	4.4	4.8	4.1	4.5

Mənbə: AR DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2017-ci ildə ölkə üzrə orta hesabla bir bələdiyyəyə düşən büdcə gəlirləri 2005-ci ilə nisbətən 2,5 dəfə artmışdır. Bununla

belə, bu artıma təsir edən amillərdən biri bələdiyyələrin birləşdirilərək sayının azaldılması olmuşdur. Belə ki, qeyd edilən dövrdə bələdiyyələrin sayı 1,7 dəfə azalmışdır. Bakı şəhərində bir bələdiyyəyə düşən büdcə gəlirlərinin artımının ölkə üzrə orta göstəricidən əhəmiyyətli şəkildə geri qalması bu amillə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, qeyd edilən dövrdə iqtisadi rayonların hamısında bələdiyyələrin sayı azaldığı halda, Bakı şəhərində onların sayı artmışdır.

Beləliklə, respublika üzrə aparılmış təhlil göstərir ki, son illərdə bələdiyyələrin gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, onların gəlir mənbələrinin dayanıqlılığı aşağıdır.

Ədəbiyyat

1. Barlow, M. Alternative structures of government in metropolitan areas. In: Barlow, M., Dostal, P., Hampl, M. (Eds.). *Development and Administration of Prague*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Sociale Geografie, 1994. pp 125-138;
2. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 1999-cu il 698-IQ nömrəli Qanunu;
3. “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 7 dekabr 1999-cu il № 772-IQ nömrəli Qanunu;
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, maddə 217.5;
5. “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 7;
6. “Qrant haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
7. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 6 may tarixli Qanunu.

İNNOVATİV İNKİŞAF NƏZƏRİYYƏLƏRİ

F.Z.Mehdi¹

¹doktorant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
e-mail: ¹farid.mehdi2@gmail.com

Daxil olmuşdur: 16 dekabr 2019; qəbul edilmişdir: 13 yanvar 2020.

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir dövrümüz və bəşəriyyətin gələcəyi üçün böyük praktik əhəmiyyətə malik olan, lakin vahid nəzəri ümumiləşdirmə bazası olmayan innovasiyalı yanaşmaların araşdırılmasıdır. Tədqiqat işi elmi abstraksiya, sistemli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi innovasiyaya yanaşmaların müqayisəli təhlili, onların ümumi xarakteristikaları və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın məhdudiyyəti elmi ədəbiyyatda innovasiya nəzəriyyələrinin sistemləşdirilməsi cəhdinin olmamasıdır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri həm innovasiyaların dövlət tənzimlənməsi, həm də şirkətlərin innovasiya fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından maraq kəsb edir.

Açar sözlər: innovasiya, texnologiya, tədqiqat və işləmə, diffuziya, Kondratyev dalğaları, açıq innovasiya.

Jel: O30, O31, O32

ТЕОРИИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

Ф. З. Мехди¹

¹докторант, преподаватель, Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
e-mail: ¹farid.mehdi2@gmail.com

Received: 16 December 2019; Accepted: 13 January 2020.

Резюме

Основная цель исследования заключается в изучении подходов к инновациям, имеющим огромное практическое значение для современности и будущего человечества, но не имеющего единой базы теоретического обобщения. Исследовательская работа выполнена на основе таких методов как научная абстракция, системный анализ, логическое обобщение. Результатом исследования является

сравнительный анализ теоретических подходов к инновациям, выявление их общих характеристик и отличных аспектов. Ограничения исследования заключаются в отсутствии в научной литературе попыток систематизации теорий инноваций. Практическое значение исследования в том, что результаты исследования представляют интерес, как с точки зрения государственного регулирования инновации, так и выявления приоритетных направлений инновационной деятельности компаний. Научная новизна и оригинальность исследования в том, что систематизированы теоретические подходы к инновациям, выявлены их общие и отличительные аспекты.

Ключевые слова: инновация, технология, НИОКР, диффузия, волны Кондратьева, открытая инновация.

Jel: O30, O31, O32

THEORIES OF INNOVATIVE DEVELOPMENT

F. Z. Mehdi¹

¹PhD student, teacher, Azerbaijan state University of Oil and Industry
e-mail: ¹farid.mehdi2@gmail.com

Received: 16 December 2019; Accepted: 13 January 2020.

Abstract

The main purpose of the investigation is to study approaches to innovation, which have great practical importance for the present and future of humankind, but do not have a single base of theoretical generalization. Research work has been carried out based on such methods as scientific abstraction, system analysis, and logical generalization. The result of the study is a comparative analysis of theoretical approaches to innovation, identifying their common characteristics and individual aspects. The constraints of the study: lack of attempts to systematize innovative theories in the scientific literature. Practical significance of the study: the results of the study represent interest both from the point of view of state regulation of innovations and identification of priority directions of innovative activity of companies. Scientific novelty and originality of the research: theoretical approaches to innovations have been systematized, their common and distinctive features of aspects are revealed.

Keywords: innovation, technology, R&D, diffusion, Kondratieff waves, open innovation.

Jel: O30, O31, O32

Введение

Согласно выводам известных исследователей в области инноваций, таких как Гордон и Розенталь, предприятие должно стараться расти, а деятельность, не предусматривающая такую стратегию "... в конечном счете делает перспективы фирмы крайне непривлекательными, и банкротство практически становится неизбежным в долгосрочной перспективе." [1].

Но так же известно, что в современных условиях жесточайшей конкуренции практически во всех рынках фирмам для выживания необходимо предлагать новые товары и услуги. Знающие этот факт компании выделяют огромные средства на НИОКР, но по данным исследования Гарвардской Школы Бизнеса 76% инноваций не приносят прибыли [2], а исследования компании Frost & Sullivan показывают, что вероятность роста инноваций составляет менее 1 процента [3].

Указанные обстоятельства подвигли ученых на системное исследование и теоретическое обобщение инноваций, изучение наиболее популярных из которых представляется целесообразным.

Инновационные теории торгового цикла Шумпетера

Логично начать с теории Шумпетера, который считается фактическим родоначальником научного отношения к роли нововведений в экономическом развитии. Шумпетер считал торговые циклы результатом инновационной деятельности предпринимателей в условиях конкурентной экономики. По его мнению, торговые циклы являются неотъемлемой частью процесса экономического роста капиталистического общества.

Под инновациями Шумпетер понимает изменения в методах производства и транспортировки, производство нового продукта, изменение организации производства, открытие нового рынка и т. д. Инновация по Шумпетеру не означает изобретение, скорее она относится к коммерческому применению новой технологии, нового материала, новых методов и новых источников энергии. Инновации – это коммерческое применение изобретений предпринимателями. Предприниматель не является человеком обычных способностей в том смысле, что он вводит в свой бизнес нечто совершенно "новое" для существующей экономической системы. Он не капиталист, а организатор, который может мобилизовать необходимые денежные средства для внедрения своих инноваций.

Инноватор-предприниматель нуждается в двух вещах для выполнения своей функции: во-первых, в технических знаниях для внедрения инноваций и в двух финансах для выполнения своей задачи. По мнению Шумпетера, в капиталистическом обществе существует резервуар неиспользованных технических знаний, которые он может использовать для формирования своих инноваций. Что

касается средств, Шумпетер считает, что предприниматель может легко привлечь банковский кредит.

Круговой поток экономической деятельности нарушается, когда предприниматель успешно осуществляет инновации. Согласно Шумпетеру, основной функцией предпринимателя является инновационная деятельность, приносящая ему реальную «прибыль». Под инновацией он понимает «такие изменения в производстве товаров, которые не могут быть осуществлены бесконечно малыми шагами или изменениями маржи».

Инновация может состоять из:

- введения нового продукта;
- применение более совершенного метода производства;
- завоевание новых рынков;
- завоевание новых источников сырья и других факторов производства;
- реорганизации производственных процессов внутри фирмы.

Для описания своей известной теории бизнес-цикла инноваций Шумпетер в своей модели выделяет два этапа, которые называются волнами. В первой волне основное внимание уделяется первичному воздействию инновационных идей, в то время как во второй волне рассматриваются последующие реакции, полученные в результате применения инноваций. Рассмотрим эти этапы подробнее [4].

- Первая волна: этот этап начинается с экономической системы в равновесии, в которой нет вынужденной безработицы, предельные издержки фирмы равны ее предельному доходу ($MC = MR$), а цена равна средней стоимости ($P = AC$). Если экономика находится в *полном равновесии*, ввиду отсутствия избыточных средств (в том числе финансовых), если фирма решает внедрить новую технику в производство, то ей необходимо занимать деньги, например, брать кредит в банке.

Используя эти дополнительные средства, заимствованные из банковской системы фирма должна предлагать более высокие цены на привлекаемые для инноваций ресурсы с целью изъятия их из других менее важных видов использования. С увеличением расходов в экономике, цена начинает расти. Этот процесс еще больше расширяется, когда другие фирмы пытаются имитировать инновации и привлекать дополнительные средства из банковской системы. По мере того как нововведение получает широкое приспособление, новая (или произведенная новым способом) продукция поступает на рынок, что знаменует начало процветания и экспансии.

Но после определенного уровня, с увеличением уровня выпуска продукции цена и рентабельность снижаются. Это связано с тем, что новые инновации появляются не так быстро и, следовательно, не появляется дополнительный спрос на средства. Наоборот, фирмы, которые заимствовали средства у банков, начинают их возвращать. Это приводит к сокращению денежной массы на рынке и, следовательно, к дальнейшему падению цен, что является признаком рецессии. Процесс рецессии продолжается до тех пор, пока равновесие в экономике не восстановится.

• Вторая волна: этот этап касается волн, генерируемых первой волной. Главным элементом этой волны является спекуляция. По мере того как начинается основная волна экспансии, инвестор, особенно в отраслях, производящих капитальные товары, ожидает, что этот подъем будет постоянным и, следовательно, заимствует неосторожно и много.

Поскольку оригинальная инновация оказывается прибыльной, другие предприниматели подобно пчелиному рою следуют за ней. Инновации в одной отрасли могут порождать инновации в смежных отраслях. При этом увеличиваются доходы, а заодно и цены. Экономика входит в восходящую волну. Это волна развивается до тех пор, пока рынок не насыщается новой продукцией. Как только это происходит и покупки сокращаются, экономическая активность переходит на нисходящую волну, и начинается депрессия [5].

Но в такой кризисный период деловые люди ищут пути увеличения своих доходов. И если часть из них делает это путем мошеннических операций, но деятельность другой части приводит к инновациям. И как указывает Шумпетер таким образом подавляются дефляционные процессы, порождаемые кризисом. В качестве одного из таких сил он указывает на «разбавление или диффузию эффектов» [6].

Это влияние банкротств, остановок и обвалов отдельных рынков на общую экономическую активность.

Влияние этих событий продолжает падать по мере их возникновения. Еще одним фактором, уменьшающим эффект депрессии, является то, что крах некоторых фирм позволяет оставшимся фирмам расширять свою деятельность, чтобы пожирать рынок, питаемый разваливающимися фирмами. Эти компенсирующие воздействия оказывают восстанавливающее действие. Кроме того, снижение совокупного потребления на протяжении всего спада будет меньше, чем снижение доходов, что приводит к истощению запасов до такой степени, что возникает необходимость их пополнения. По мере поступления новых инвестиций неко-

торые из наиболее предприимчивых предпринимателей начнут внедрять инновации. Другие следуют за ними, и инвестиции снова взлетают в рывке, и еще один бум находится на пути. Это завершает фазы полного торгового цикла [6].

Теория инноваций Шумпетера имеет несколько недостатков [7]:

- Теория Шумпетера предполагает, что экономика находится в устойчивом равновесии, хотя это, скорее, редкость.
- Как и другие теории делового цикла, эта теория тоже не учитывает другие факторы, которые вызывают колебания в экономической деятельности. В теории Шумпетера инновации рассматриваются как единственный фактор колебания в экономике.
- Трудно, даже бесполезно проводить объективную оценку теории делового цикла Шумпетера, поскольку ее аргументы в большей степени основаны на социологических факторах, чем на экономических факторах.

Но несмотря на эти недостатки, теория инноваций Шумпетера широко применяется в современной экономике и используется для определения экономических колебаний.

Инновационная теория прибыли Шумпетера

Некоторые современные исследователи, такие, как Ф. Малерба и Л. Орсениго, анализируя инновационную теорию Шумпетера, акцентируют внимание на том, что Шумпетер рассматривает инновацию как основной фактор успеха предприятия. Авторы таких исследований называют эту теорию инновационной теорией прибыли. Инновационная теория прибыли предполагает, что основной функцией предпринимателя является внедрение инноваций и получение прибыли в виде вознаграждения за эту деятельность. Согласно Шумпетеру, инновация относится к любой новой политике, которую предприниматель предпринимает для снижения общей стоимости производства или увеличения спроса на свою продукцию [8].

Таким образом, инновации можно разделить на две категории; к первой категории относятся все те виды деятельности, которые снижают общую себестоимость продукции, такие как внедрение нового метода или техники производства, внедрение новых машин, инновационных методов организации производства и др.

Вторая категория инноваций включает в себя все такие виды деятельности, которые повышают спрос на продукт. Например, введение нового товара или товара нового качества, появление или открытие нового рынка, поиск новых источников сырья, нового сорта или дизайна продукта и т. д. [9].

Инновационная теория прибыли утверждает, что предприниматель получает прибыль, если его инновация успешна либо в снижении общей стоимости производства, либо в увеличении спроса на его продукт. В современном бизнесе часто сверхприбыль от инновации получается в течение более короткого периода времени, поскольку конкуренты быстро начинают имитировать инновации. Ранее предприниматель-инноватор пользовался монопольным положением на рынке в использовании своей инновации, поскольку инновации ограничивались им самим и приносили большую прибыль. Но через некоторое время, когда другие фирмы начинают так же применять эти инновации, сверхприбыль исчезает. Предприниматель может получать большую прибыль в течение более длительного срока, если закон позволяет ему патентовать свои инновации. С течением времени предложение факторов остается неизменным, цены на факторы имеют тенденцию к росту, в результате чего себестоимость продукции также увеличивается. С другой стороны, постепенно падают цены на инновационную продукцию. Таким образом, с одной стороны, увеличивается выпуск продукции на единицу затрат, а с другой стороны, уменьшается выручка на единицу продукции, и наступает момент, когда разница между затратами и поступлениями исчезает. Таким образом, прибыль, превышающая нормальную прибыль, исчезает.

Общая теория инноваций (General Theory of Innovation) – ОТИ. Общая теория инноваций была предложена Греггом Езерским в работе, направленной на создание теории, связанной с пониманием причин и механизмов возникновения, успеха (выживания) и гибели искусственных систем, началась в 1988 году [10]. Идея новой теории была задумана в 1987 году, а ее фундамент был заложен в 1988 году. Название «общей теории инноваций» этим разработкам дал позже Леон Ноел [11].

Общая теория инноваций основывается на следующих принципах [12].

- 1) Все искусственные системы (такие как продукты, процессы, услуги, организации и др.), независимо от их сложности и специфики, эволюционируют с течением времени. Любая инновация - это один шаг в этом непрерывном процессе.
- 2) Несмотря на кажущуюся случайность, процесс эволюции имеет логику и преобладающее направление.
- 3) Отклонение от этой эволюционной логики предопределяет неприятности для предстоящего нововведения.
- 4) Вместо этого, подчиняясь логике эволюционного процесса, можно обратить вспять шансы и создать успешные инновации спроса.

- 5) Знание эволюционной логики позволяет: а) эффективно и результативно решать задачи, б) надежно прогнозировать будущие эволюционные изменения, в) объективно оценивать предлагаемые инновации и г) выполнять другие важные для успеха каждого бизнеса функции.
- 6) Появление науки об инновациях позволяет резко снизить риски и затраты при одновременном значительном улучшении результата.
- 7) И последнее, но не менее важное: любая научная теория может быть эффективно анализироваться, что позволяет создать корпоративную инновационную способность “спроса”.

Все эти возможности ОТИ были использованы для создания различных бизнес-приложений, которые были тщательно протестированы для удовлетворения потребностей реальных проектов; они доказали свою эффективность без каких-либо сомнений. Список клиентов, которые выиграли от применения ОТИ, включает в себя множество престижных компаний и учреждений со всего мира. ОТИ также преподается во всем мире. Общая теория инноваций является единственной научной теорией инноваций с предписывающими и прогнозирующими возможностями и с самым широким спектром применения.

Понятно и красноречиво ОТИ описана в работе самого Езерского «Общая теория инноваций. Общее представление» [13]. По мнению Езерского цель поддержания успеха может быть достигнута только в том случае, если компания постоянно выдвигает ценностные предложения, которые принимаются рынком. Чтобы избежать вариативности результатов (сбоев), как и оперативное управление, процесс конкуренции должен контролироваться в полном объеме. Именно поэтому наиболее успешные предприятия используют все методы, которые были доказаны в течение долгого времени, чтобы сократить вариативность результатов, полученных в результате такой разнообразной корпоративной деятельности, как закупки, производство, распределение, маркетинг, дизайн, продажи и т. д.

«Однако, несмотря на все их операционные достижения, в жизненном цикле ценностного предложения все еще существует один этап, на котором отсутствует какой-либо контроль. Это первый этап процесса, который формирует содержание будущего ценностного предложения – этап концептуализации ценностного предложения. Создание стоимости возможно, как за счет инноваций, так и за счет оптимизации. Хотя оба подхода являются обоснованными, инновация – это создает новые функции и обеспечивает значительное конкурентное преимущество. Первый этап жизненного цикла ценностного предложения, однако, можно рассматривать как этап инноваций. Этот первый этап сам по себе является сложным процессом, состоящим из ряда процедур, изображенных на рисунке 1: распознавание требований рынка к будущему товару или услуге;

формулирование проблем, которые необходимо решить для удовлетворения требований; анализ и решение проблем; оценка решений, которые также включают выявление потенциальных последствий (как положительных, так и отрицательных), возникающих в результате планируемого изменения; и, наконец, формулирование концепции будущего ценностного предложения, которая является основой для остальной части производственного цикла. В зависимости от того, насколько прочен фундамент, результаты цикла будут сильно отличаться.

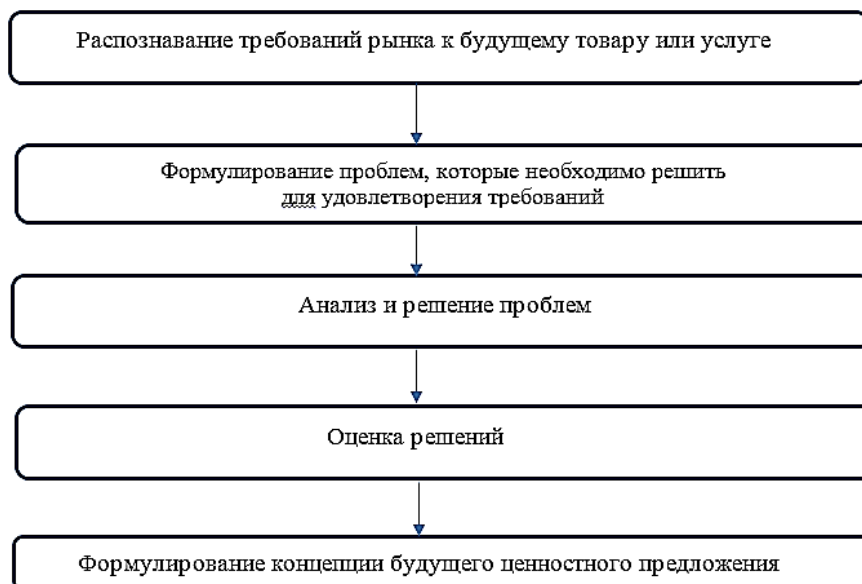

Рисунок 1. Процесс инновации [13]

Есть одно важное замечание, которое необходимо подчеркнуть. Поскольку период от момента зарождения ценностного предложения до его представления рынку в виде продукта или услуги занимает время (часто годы), контролировать инновации на самом деле означает знать не то, каковы нынешние потребности рынка, а то, какими они будут в будущем.

Поскольку сила всей цепочки лимитирована силой самого слабого звена, неспособность контролировать первый этап, т.е. этап инновации автоматически приводит к ситуации, когда ни одна компания не может контролировать результаты конкуренции, что, в свою очередь, приводит к неспособности компании постоянно преуспевать и, в конечном счете, контролировать свою собственную судьбу. Неспособность контролировать процесс инноваций является основной причиной прекращения роста, потери рынка и в конечном итоге смертности предприятий.

Исследования опыта внедрения инноваций показывают, что ОТИ обеспечивает универсальную теоретическую основу и набор стандартных инструментов, которые одинаково применимы к любой отрасли и любой компании. И теория, и ее инструменты эффективно применялись в далеких друг от друга отраслях. Любая организация может столь же успешно использовать принцип сокращения времени для оценки текущего положения своего продукта или услуги в своей отрасли, а затем выявлять и формулировать проблемы, с которыми она столкнется в будущем. Эти сформулированные проблемы будут представлять либо будущие возможности компании, либо угрозы [14].

ОТИ – не быстрое решение всех проблем и трудностей компании. Напротив, это мощная теория, которая способна контролировать процесс инноваций, который будет эффективно работать для любого конкретного применения. В результате ОТИ идеально позиционируется, чтобы внести существенный вклад в любую бизнес-цель, которая требует изменения статус-кво, чтобы позволить организации уверенно идентифицировать будущие изменения на рынке, что идентично точному знанию будущих потребностей и желаний ваших клиентов. Эти передовые знания позволят выявить те будущие проблемы, с которыми столкнется продукт или услуга, представляя собой прочную основу для постоянного создания коммерчески успешных продуктов и услуг – позволяя компании привлекать и удерживать клиентов, а также достигать последовательной производительности и непрерывного успеха в бизнесе [12].

Волны Кондратьева

В экономике волны Кондратьева (также называемые суперциклами, большими скачками, длинными волнами, К-волнами или длинным экономическим циклом) – это гипотетические циклические явления в современной мировой экономике.

Установлено, что период волны колеблется от сорока до шестидесяти лет, циклы состоят из чередующихся интервалов высокого отраслевого роста и интервалов относительно медленного роста [15]. Среди ученых широко распространен подход, связывающий такую цикличность экономической активности общества инновациями – технологические нововведения стимулируют производство и потребление, которые взаимно усиливают друг друга, пока рынок не насытится новыми товарами или их модификациями.

В теории Кондратьева выделяются следующие циклы [16].

1. Первый цикл происходил с 1780 по 1830 год и был подпитан изобретением паровой машины и ростом текстильного производства.

2. Второй цикл длился с 1830 по 1880 год и был вызван зарождением металлургической промышленности, совпавшим с изобретением конвертера Бессемера. Рост железнодорожного транспорта способствовал массовым перевозкам как людей, так и грузов, что привело к быстрому экономическому росту.

3. Третий цикл длился с 1880 по 1930 год. Он примечателен тем, что является первой волной, вызванной практическим применением научного знания. Это произошло во время подъема электроэнергетики, а также был период времени, в течение которого инновации в химической промышленности позволили массовое производство товаров.

4. Четвертый цикл охватывает 1930-1970-е годы, подпитываемый ростом нефтехимической промышленности. Рост нефтехимической промышленности также поддержал рост автомобильного рынка. Этот цикл закончился, когда Организация стран-экспортеров нефти (ОПЕК) повысила цены на сырую нефть в 1970-х годах, вызвав рецессию.

5. Пятый цикл начался в 1970-х годах, и он был вызван появлением компьютерных информационных технологий. Индустриальное общество начало переходить к информационному обществу. В этом цикле основным драйвером экономического роста стал сектор информационных технологий. Этот цикл, как говорят, закончился примерно в начале 21-го века.

6. Шестой цикл. Многие экономисты считают, что мы находимся в шестой Кондратьевской волне, которая началась примерно в 2005 году. Они в первую очередь считают, что этот цикл будет подпитываться достижениями в области здравоохранения. Экономический рост будет стимулироваться повышением производительности труда в решении вопросов здравоохранения.

Теория длинных волн не принимается большинством академических экономистов. Среди экономистов, которые принимают его, существует отсутствие согласия как о причине волн, так и о начале и конце отдельных волн. Среди критиков этой теории существует общее мнение, что она предполагает признание паттернов, которые могут и не существовать.

Теория открытой инновации

В отличие от довоенного времени в период глобализации и скоростной передачи информации инновация стала сравнительно легкодоступной для имитации. С другой стороны, получило широкое распространение межфирменное сотрудничество в области научно-исследовательских и опытно-конструкторских разработок. В связи с этим еще в 1960-х годах были отмечены и обсуждены преимущества и движущие силы повышения открытости инновации [17].

Использование термина «Открытые инновации» применительно к растущему охвату внешнего сотрудничества в сложном мире было поддержано, в частности, Генри Чесбро (Henry Chesbrough), профессором и директором факультета Центра Открытых инноваций Школы Бизнеса Хааса при Калифорнийском университете. Первоначально Чесбро определял этот термин как парадигму, предполагающую использование фирмами идеи извне, а также идеи, возникающие внутри фирмы для выхода на новые рынки [18]. Но в последствии он переименовал смысл открытой инновации как «процесс инноваций, которые базируются на целенаправленно регулируемых потоках знаний» [19]. В этом более позднем определении признается, что открытые инновации не являются исключительно ориентированными на фирмы: она также включает в себя креативных потребителей [20] и сообщества пользователей-новаторов [21]. Границы между фирмой и ее окружающей ее средой стали более проницаемыми, другими словами инновации легко могут передаваться внутрь и наружу между фирмами и другими фирмами, а также между фирмами и творческими потребителями, что приводит к воздействию на уровне потребителя, фирмы, отрасли и общества [22].

Поскольку инновации, как правило, производятся аутсайдерами и основателями стартапов, а не существующими организациями, центральная идея открытых инноваций заключается в том, что в мире быстрого и широкого распространения информации компании не могут полностью полагаться на собственные исследования, а вместо этого вынуждены лицензировать процессы или изобретения или выкупать патенты у других компаний. Чесбро называет их *входящими открытыми инновациями*. Кроме того, внутренние изобретения, которые не используются в бизнесе фирмы, должны быть приняты за пределами компании (например, через лицензирование или совместные предприятия). Это называется *исходящими открытыми инновациями*.

Выделяются следующие преимущества открытой инновации для фирм [23]:

- снижение затрат на проведение НИОКР;
- потенциал для повышения производительности труда в области развития;
- привлечение клиентов на ранних стадиях процесса разработки;
- повышение точности маркетинговых исследований и таргетирования клиентов;
- потенциал взаимного усиления между внутренними и внешними инновациями;
- расширенная цифровая трансформация;
- потенциал для совершенно новых бизнес-моделей;
- использование инновационных экосистем.

К недостаткам открытой инновации относят то, что реализация модели открытых инноваций естественным образом связана с определенными проблемами и рисками, включая [24, 25]:

- просачивание секретной информации партнеру;
- потенциальная «опасность для фирмы, принимающей инновацию, потерять свое конкурентное преимущество в результате проявления и/или утечки интеллектуальных ресурсов»;
- трудности в контроле инноваций и регулирования того, как партнеры влияют на проект;
- разработка средств для надлежащего выявления и внедрения внешних инноваций.

Выводы

1. В современном бизнесе часто сверхприбыль от инновации получается в течение более короткого периода времени, поскольку конкуренты быстро начинают осваивать инновации. Ранее предприниматель-инноватор пользовался монопольным положением на рынке в использовании своей инновации, поскольку инновации ограничивались им самим и приносили большую прибыль. Но через некоторое время, когда другие фирмы начинают так же применять эти инновации, сверхприбыль исчезает.
2. При конкретных применениях существуют другие направления для получения представления о внедрении инноваций, находящиеся за пределами теорий и моделей, обсуждаемых в этом разделе и вытекающими из специфики как самой инновации, так и организации, на которой эта инновация внедряется.
3. Хотя диффузия и рассматривалась, как элемент инновации, но очевидно, что существует значительная разница между процессом диффузии и процессом внедрения *первичной инновации*, которую необходимо принимать во внимание.
4. Открытость инноваций создает благодатную почву для их внедрения в развивающихся странах, но это требует соответствующей целенаправленной разносторонней политики государства, начиная с реформ в образовательной системе и заканчивая созданием благоприятных условий, как для привлечения иностранного венчурного капитала, так и стимулирования национальных фирм к инновационным исследованиям.

Литература

1. Gordon M.J., Rosenthal J.S. Capitalism's growth imperative // Cambridge Journal of Economics, Volume 27, Issue 1, 1 January 2003, pp. 25-48;
2. Christensen C.M., Raynor M.E. The Innovator's Solution: Creating and Sustaining Successful Growth. - Harvard Business School Press, 2003. – 304 p.;
3. <https://ww2.frost.com/about/best-practices-recognition/>;

4. Schumpeter J. A. Business cycles: a theoretical, historical, and statistical analysis of the capitalist process. - Mansfield Centre, Connecticut: Martino Pub, 2006;
5. Schumpeter J. A. Business cycles: a theoretical, historical, and statistical analysis of the capitalist process. - Mansfield Centre, Connecticut: Martino Pub, 2006;
6. Michaelides P. G., Milios J. G., Vouldis A. Schumpeter and Lederer on Growth, Technology, Credit and Business Cycles. - 19th International Conference of the European Association for Evolutionary Political Economy, Porto, Portugal, November 2007;
7. Schumpeter's Innovation Theory of Profit / <https://businessjargons.com/schumpeters-innovation-theory-of-profit.html>;
8. Schumpeter's Theory of Innovation / <https://businessjargons.com/schumpeters-theory-of-innovation.html>;
9. Breschi S., Malerba F., Orsenigo L. Technological regimes and Schumpeterian patterns of innovation // Economic Journal, 2000, vol. 110, pp. 388-410;
10. Malerba F., Orsenigo L. Schumpeterian patterns of innovation // Cambridge Journal of Economics, 1995, vol. 19, pp. 47-65;
11. Yezersky G. Innovation as a Science: A significant opportunity to improve the process of engineering education. // in Proceedings of the Conference on Integrating Practice into Engineering Education at the University of Michigan - Dearborn, M.I., October 3-5, 2004;
12. Leon N. Trends In Computer Aided Innovation - Springer Verlag, 2007;
13. General theory of innovation / <http://invinsys.com/about-invinsys/general-theory-of-innovation/>;
14. Yezersky G. General Theory of Innovation. An Overview. - Institute of Professional Innovators (IPI); 35987 Chater Crest Road, Farmington Hills MI 48335 USA; Website: www.ipinetwork.com;
15. Korotayev A. V., Tsirel S.V. A Spectral Analysis of World GDP Dynamics: Kondratieff Waves, Kuznets Swings, Juglar and Kitchin Cycles in Global Economic Development, and the 2008-2009 Economic Crisis // Structure and Dynamics eJournal, Volume 10, Issue 1, 2017 / <https://escholarship.org/uc/item/9jv108xp>;
16. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/economics/kondratieff-wave/>;
17. Hartmann D., Trott P. Why 'open Innovation' is Old Wine in New Bottles // International Journal of Innovation Management, 2009, № 13 (4), pp. 715-736;
18. Chesbrough H. W. Open Innovation: The new imperative for creating and profiting from technology. - Boston: Harvard Business School Press, 2003. ISBN 978-1578518371;
19. Chesbrough H., Bogers M. Explicating open innovation: Clarifying an emerging paradigm for understanding innovation. In H. Chesbrough, W. Vanhaverbeke, & J. West (Eds.) New Frontiers in Open Innovation: 3-28. - Oxford: Oxford University Press, 2014. Page 17;
20. Berthon P. R., Pitt L.F., McCarthy Ian, Kates S.M. When customers get clever: Managerial approaches to dealing with creative consumers. - Business Horizons, 2007, №50 (1), pp. 39-47. doi:10.1016/j.bushor.2006.05.005;
21. West J., Lakhani K.R. Getting Clear About Communities in Open Innovation // Industry and Innovation, 2008, №15 (2), pp. 223-231. doi:10.1080/13662710802033734. ISSN 1366-2716;
22. Bogers M. and others. The open innovation research landscape: established perspectives and emerging themes across different levels of analysis // Industry and Innovation, 2017, №24 (1), pp. 8-40;
23. <http://www.free-management-ebooks.com/news/open-innovation/>;
24. West J., Gallagher S. Challenges of open innovation: The paradox of firm investment in open-source software. // R&D Management, 2006, N36 (3), pp. 319. doi:10.1111/j.1467-9310.2006.00436.x.;
25. Schutte C., Marais S. The Development of Open Innovation Models to Assist the Innovation Process - University of Stellenbosch, South Africa, 2010.

AZƏRBAYCANDA ÇAYÇILIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAFI

P.Q.Məmmədova¹

¹müəllim, Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
e-mail: ¹p.q.memmedova@gmail.com

Daxil olmuşdur: 03 oktyabr 2019; qəbul edilmişdir: 13 yanvar 2020.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda çay bitkisinin becərilməsi tarixindən, çayçılığın dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin önəmli olmasından, H.Əliyevin bu sahəyə xüsusi qayğısından bəhs edilir. Müstəqillik qazandıqdan sonra “Azərbaycanda Çay Assosiasiyası”nın fəaliyyəti, “Çayçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun müddəaları məqalədə öz əksini tapmışdır. Burada statistik göstəricilər təhlil edilib, qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas məqsədi çayçılığın müasir, mütərəqqi səviyyədə inkişafına nail olmaqla, çayçılığın mövcud vəziyyətini inkişaf etdirməklə iqtisadiyyata daha çox fayda vermək. Tədqiqat işində müqaisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq deyə bilərəm ki, dövlətimiz iqtisadiyyatda çox mühüm və əhəmiyyətli olan çayçılıq sahəsinin inkişafında maraqlıdır və ona böyük önəm verir, çünki çayçılığa investisiya yatırımının təmin edilməsi ilə idxalın azaldılmasına, daxili bazarın qorunmasına, eyni zamanda ixtisaslaşmış regionlarda iqtisadi fəal əhalinin məşğulluğunun artmasına nail ola bilərik. Tədqiqatın məhdudiyyətləri praktik cəhətdən informasiya mənbəyi məhdudluğudur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, tədqiqatın nəticələri bu sahədə tədqiqatlar aparən mütəxəssislərin elmi biliklərinin dərinləşməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı çayçılıq təcrübəsinin öyrənilməsi və Azərbaycanda tətbiq edilməsinin yüksək iqtisadi səmərəyə nail olunmasına kömək edə bilməsidir.

Açar sözlər: çayçılıq, dövlət proqramı, çay emalı, çay əkmələri sahəsi.

THE HISTORY OF TEA BREEDING TRADITIONS AND ITS DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

P. G. Mammadova¹

¹PhD student, teacher, Azerbaijan Academy of Labour and Social Affairs
e-mail: ¹p.q.memmedova@gmail.com

Received: 03 October 2019; Accepted: 13 January 2020.

Summary

The article talks about the history of tea plantation in Azerbaijan, the importance of government support for tea, and the special care of G.Aliyev. Following the independence, the activities of the Tea Association in Azerbaijan and the provisions of the AR Law on Teaing are reflected in the article. Here statistical indicators are analyzed and evaluated. The main purpose of the research is to make the economy more profitable by developing a modern, progressive level of tea production and developing the existing awareness of tea. The research used comparative analysis and logical generalization. As a result of the research, I can say that our state is interested in the development of the tea industry, which is very important and important in the economy. We can achieve the reduction of imports, protection of the domestic market, and the growth of economically active population in specialized regions by providing investment in tea. Limitations of Research: Practically, the source of information is limited. Practical value of research: It can play a positive role in deepening the scientific knowledge of the experts conducting research in this field. Scientific novelty and originality of the research: High economic effect can be achieved by studying the experience of tea breeding and its application in Azerbaijan.

Keywords: tea growing, Government Program, tea production, tea fields.

ИСТОРИЯ ТРАДИЦИЙ И РАЗВИТИЕ ЧАЕВОДСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

П. Г. Мамедова¹

¹Докторант, преподаватель, Азербайджанская Академия Труда и Социальных
Отношений

e-mail: ¹p.q.memmedova@gmail.com

Резюме

В статье идёт речь о выращивании чайного листа в Азербайджане, придании государством важного значения чаепроизводству, упоминается о личной заботе Гейдара Алиева к производству чая, отмечается деятельность «Ассоциации чая Азербайджана» после обретения страной независимости; в статье нашли отражение положения Закона о чаепроизводстве, а также был представлен анализ статистических данных. Основная цель исследования заключается в изучении истории этой отрасли, современного научно-технического уровня развития чаепроизводства. В исследовании были использованы методы исследования такие как сравнительный анализ и логическое обобщение. По результатам исследования можно сказать, что наше государство заинтересовано в

развитии чайной отрасли, которая очень важна для экономики, поскольку она обеспечивает инвестиции, сокращает импорт, защищает внутренний рынок и нанимает экономически активных людей в специализированных регионах. Ограничениями исследования являются, по сути, ограниченные информационные ресурсы. Практическая значимость исследования заключается в том, что результаты исследования могут сыграть положительную роль в расширении научных знаний специалистов, проводящих исследования в этой области. Научная новизна и оригинальность исследования заключается в том, что изучение традиции чаепроизводства в Азербайджане и ее развитие могут принести большую экономическую выгоду стране.

Ключевые слова: чай, государственная программа, переработка чая, площадь посадки чая.

Azərbaycanda və əsasən də onun rütubətli subtropik bölgələrində çay bitkisinin yetişdirilməsi XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Qafqazda çayın becərilməsi və inkişaf etdirilməsində o dövrün qabaqcıl aqronomları və kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin rolu danılmazdır. Xəzərsahili subtropiklər də Qara dəniz sahilləri kimi çay bitkisinin yetişdirilməsi və becərilməsi üçün münbit torpaqlara malikdir.

İlk dəfə Lənkəran bölgəsində çay bitkisinin əkilməsi ilə torpaq mülkiyyətçisi M.O.Novoselov məşğul olmuşdur. O, çay bitkisinin əkilməsi üçün 1896-cı ildə Çakvadan (Gürcüstan) çay toxumu gətirmişdir. 1912-ci ildə M.O.Novoselov Lənkəranda çay və digər subtropik bitkilərin becərilməsinə dair təcrübə aparmışdır. Təcrübə nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, bu bölgədə çayla yanaşı subtropik bitkilərin yetişdirilməsi mümkündür və bu bitkilərin yetişdirilməsi böyük gəlir gətirə bilər. Zaqafqaziya kənd təsərrüfatı təşkilatının məsləhəti ilə M.O.Novoselov apardığı bu təcrübəni “Russkie subtropiki” jurnalında dərc etdirmişdir.

Prof. A.D.Rəcəblinin məlumatına görə Zaqatala bölgəsi də çay bitkisinin yetişdirilməsi üçün yararlı hesab edilirdi. Zaqatala bölgəsində ilk çay əkini 1890-cı ildə olmuşdur. Çay bitkisinin becərilməsinin elmi əsaslarla öyrənilməsi üçün 1928-ci ildə Ümumittifaq Bitkiçilik İnstitutunun (ÜBİ) Lənkəran şöbəsi yaradılmışdır. 1929-cu ildə təcrübəni həyata keçirmək üçün Qərbi Gürcüstandan çay toxumları gətirilmiş və Hirkan sahəsinə səpilmişdir. Elə həmin ildə Lənkəran bölgəsilə yanaşı, Zaqatala bölgəsində də təcrübə keçirilmişdir. Prof. A.D.Rəcəblinin məlumatına əsasən, çay toxumlarının səpini aparılmış və uğurlu nəticə əldə olunmuşdur.

ÜK(B)P MK-nın 31 oktyabr 1931-ci il tarixli “Zaqafqaziya komitələrinin işi haqqında” qərarını Zaqafqaziyada çay təsərrüfatının sənaye miqyaslı inkişafında tarixi hadisə hesab etmək olar. 1931-1932-ci illərdə Lənkəran rayonunda Ümumittifaq

Elmi-Tədqiqat Çay İnstitutunun və “Çay Qruziya” trestinin Lənkəranda məntəqəsində çay bitkisinin yetişdirilməsinə dair təcrübələr aparılmışdır. Bu təcrübə müsbət nəticə verdiyi üçün 1932-ci ildə Lənkəran rayonunda S.M.Kirov adına ilk çayçılıq sovxozu yaradılmışdır. Çayçılıq sovxozunun təşkili ÜK(B)P Zaqafqaziya Vilayət Komitəsinin qərarı ilə “Çay Qruziya” trestini tərəfindən həyata keçirilmişdir.

“1934-cü ildə SSRİ Xalq Torpaq Komitəsi nəzdində Azərbaycan Subtropik Trestinin təşkil edilməsi ilə respublikanın bütün çay və subtropik sovxozları onun sərəncamına verilmiş və çay təsərrüfatının sənaye miqyaslı inkişaf etdirilməsinə rəhbərlik ona həvalə edilmişdir. 1934-cü ildə ilk dəfə kolxozlarda da sənaye miqyaslı çay plantasiyalarının salınmasına başlanılmışdır. İlk təsərrüfat olaraq Lənkəran rayonunda “Pravda” kolxozu çay əkinini keçirmişdir. Həmin ildən başlayaraq, Lənkəran rayonunda 10 və Astara rayonunda 5 kolxoz, ondan 2 il sonra isə Lənkəran və Astara rayonlarının bütün kolxozları və Masallı rayonunun 10 kolxozu çay becərməyə başlamışdır” [1, səh. 7-8].

Yeni yaranmış çay sənayesini inkişaf etdirmək məqsədilə 1937-ci ildə sərbəst “Azərbaycan Çay” trestini təşkil olundu. Bu trest Azərbaycan Yeyinti Sənayesi Xalq Komissarlığının nəzdində fəaliyyətə başlamışdır və fəaliyyətə başladığı vaxtdan etibarən çayçılığın əsaslı inkişafını təmin etmişdir. Elə həmin ildə çay emal edən fabriki tikilmişdir. Fabriki istifadəyə verildiyi ilk ildə 2750 kq “qara məxməri çay” emal etmişdir. Bu, çayçılığın inkişafında yeni nailiyyətlərdən biri idi. Sonrakı mərhələdə isə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Çoxillik Bitkilər İnstitutu (hazırda Azərbaycan Bağçılıq və Subtropik Bitkilər Elmi-Tədqiqat İnstitutu) yaradıldı. Bu, 1944-cü ilə təsadüf edirdi. Yeni yaradılmış Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Çoxillik Bitkilər İnstitutu Lənkəran rayonunda fəaliyyət göstərən Ümumittifaq Çay və Subtropik Bitkilər Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Azərbaycan–Lənkəran filialına təhkim edildi.

Azərbaycanda çay sənayesinin elm və istehsalatla sıx əlaqəsini təmin etmək məqsədilə yerli çayçı kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Çayçılıq sənayesində böyük təcrübəyə malik qardaş Gürcüstan Respublikasının köməyi danılmazdır. Onlar peşəkar yerli kadrların hazırlanmasında və çay plantasiyalarının salınmasında birbaşa fəaliyyət göstərmişlər. Bu dövrdə çay emalı texnologiyasının öyrənilməsi bu sahədə aqrotexniki və mədəni-texniki tədbirlərin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur.

7 may 1949-cu ildə SSRİ Nazirlər Soveti çayçılığın inkişafı haqqında qərar qəbul edir. Bu qərar “Azərbaycan SSR-də çay bitkisinin inkişaf etdirilməsi tədbirləri” adlanırdı. Bu qərarın məqsədi çay plantasiyaları sahələrinin sürətlə inkişaf etdirilməsi və onun məhsuldarlığının yüksəldilməsi idi. SSRİ Nazirlər Sovetinin bu qərarından sonra respublikamızda çayayararlı torpaq sahələri müəyyən edildi. Bu sahələr Lənkəran və Zaqatala bölgəsində aşkar edilmişdir. 1949-1953-cü illər ərzində 27 min hektardan çox çayayararlı torpaq sahəsi qeydə alınmışdır.

1953-cü ildə SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin Texniki-İqtisadi Ekspertiza Sovetində çayçılıq üçün yararlı torpaq sahələrinin meliorativ tədbirlər sxeminə baxılmışdır. Layihə bəyənildikdən sonra SSRİ Nazirlər Soveti 23 oktyabr 1953-cü ildə sərəncam verir. Həmin sərəncam əsasında, müəyyən edilmiş sxemi ilə çay obyektlərinin layihələşdirilməsinə başlanmışdır. Bu sxemdə bir sıra su anbarlarının tikilməsi, suvarma şəbəkələrinin çəkilməsi, torpaq sahələrinin qurudulması və meliorativ sağlamlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə Lənkəran bölgəsinin nəzərdə tutulmuş 36 min hektar sahəsində tədricən tədbirlər həyata keçirilməyə başlanmışdır. Nəticə etibarilə ilbəl çay plantasiyaları genişlənmiş və çay yarpağı yığımı artmışdır.

Azərbaycanda çayçılığın sənaye miqyaslı inkişaf tarixinə nəzər saldıqda, onun sürətli və zəif inkişaf dövrləri nəzərə çarpır. Ölkəmizdə 1940-cı ilə qədər çayçılıq geniş yayıldığı üçün müxtəlif ekoloji şəraitdə çayçılığın coğrafi tədqiqinə və onun yeni ekoloji şəraitdə becərilməsinin aqrotexniki əsaslarının öyrənilməsinə başlanmışdır. Aparılmış tədqiqatdan sonra rütubətli subtropik iqlimi olan Lənkəran bölgəsində böyük sənaye tipli plantasiyaların salınması həyata keçirilmişdir. Artıq 1941-ci ildə çay plantasiyaları 5 665 hektar, o cümlədən kolxozlarda 5 095 hektar, sovxozlarda 570 hektar sahə alınmışdı və həmin dövrdə çay plantasiyalarının orta məhsuldarlığı hektardan 339 kq təşkil edirdi.

Növbəti mərhələ Böyük Vətən müharibəsi və müharibədən sonrakı illəri əhatə edir. Bu dövrü çayçılığın inkişaf tarixində ən pis dövr kimi qeyd etmək olar. Çünki müharibə ilə əlaqədar olaraq mütəxəssislər, fəhlə qüvvəsi və maddi-texniki vəsaitlərin çatışmazlığı vardı. Belə ki, 18%-dən çox plantasiya məhv olmuşdu və yeni əkinlər keçirilməmişdi.

XX əsrin 60-cı illərində təsərrüfatçıların, alimlərin apardıqları işlər müsbət nəticə vermiş və tədricən çayçılıq sahəsi bərpa olunmağa başlamışdır. 10 il ərzində çay plantasiyaları 3 min hektar genişlənmişdi. Eyni zamanda yarpaq yığılan məhsuldar sahə 1,5 min hektar artmışdı. Beləliklə, ümumi çay yarpağı yığımı 6 dəfə, məhsuldarlıq isə 3,5 dəfə artmışdır.

1961-1970-ci illərdə çayçılığa lazımi diqqət yetirilməmişdir. Elə buna görə də, çayçılıq sahəsində vəziyyət mürəkkəbləşmişdi. Bununla əlaqədar olaraq, 1972-ci ildə çay plantasiyalarında pasportlaşma aparılır və heç də ürəkaçan nəticələr əldə olunmur. Pasportlaşmada 1 916 hektar plantasiya məhv olmuş, 5 294 hektar plantasiyanın seyrəkliyi orta hesabla 43,5%, 975 hektar sahənin seyrəkliyi isə 75%-dən yuxarı olduğu göstərilmişdir.

“Azərbaycanda çayın ilk dəfə 1896-cı ildə Lənkəranda əkilməsinə və 1937-ci ildə “Azərbaycan-Çay” trestini yaradılmasına, eləcə də Azərbaycanda çayçılığın və onun maddi-texniki bazasının yaradılmasına ötən əsrin 30-cu illərindən başlanmasına baxmayaraq, 1970-1980-ci illərdə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər

Əliyevin qayğısı sayəsində çayçılığın intensiv inkişafı bir mərhələ kimi ölkə çayçılığının tarixinə daxil olmuşdur. Respublikada çayçılığın intensivləşdirilməsi hesabına çay becərilməsi və çayçılıq sənayesi kənd təsərrüfatının daimi gəlirli sahəsinə çevrilmişdir. Belə ki, ölkədə çay plantasiyalarının 13,4 min hektara çatdırılması, çay yarpağı istehsalının isə ildə 34 min tonu ötməsi, bundan da 8,5 min ton keyfiyyətli qara məxməri Azərbaycan çayının əldə edilməsi mümkün olmuş və çay becərmənin rentabelliği 50%-i ötmüşdür” [1, səh. 10].

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi aqrar siyasət nəticəsində çayçılığın dirçəlməsi üçün potensial imkanlar yaradıldı. Bu dövrdə çay plantasiyaları kəndli-fermer təsərrüfatının ixtiyarına verilmişdi. “Lənkəran Çay-5” ATSC, “Astara Çay-1” ATSC, “Havzava”, “Lalə”, “Ceyhun”, “Dirçəliş” kəndli-fermer təsərrüfatlarının təsisçiliyi ilə “Azərbaycan Çay Assosiasiyası” yaradıldı. “Azərbaycan Çay Assosiasiyası”nın prezidenti vəzifəsini professor Fərman Quliyev icra etmişdi“. “Azərbaycan Çay Assosiasiyası”nın fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycanda çayçılıq ənənələrini qoruyub saxlamaq;
2. Çay becərənlərin və çay emalçılarının biznes fəaliyyətinə hərtərəfli yardım göstərmək;
3. Çay becərənlərin və çay emalçılarının fəaliyyətlərinin üzvi şəkildə qurulmasına çalışmaq;
4. Çayçılığın müasir elmi-texniki səviyyədə inkişafına nail olmaq;
5. Ölkə iqtisadiyyatına fayda vermək üçün çayçılığı inkişaf etdirmək.

“Azərbaycan Çay Assosiasiyası”nın fəaliyyətinin əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycanda çay becərənlərin və çay emalçılarının hüquq və mənafelərini qorumaq;
2. Azərbaycanda çayçılığın bərpası və inkişaf etdirilməsinə köməklik göstərmək;
3. Azərbaycan çayının dünya şöhrəti qazanmasına xidmət etmək.” [1, səh. 11,12]

“Azərbaycan Çay Assosiasiyası” fəaliyyətə başladığı dövrdən etibarən qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişdir. Assosiasiya hər ay bülletənlər buraxırdı və burada çayçılara məsləhət, onları narahat edən məsələlər və təkliflər, həmçinin çayçılığın problem və perspektivləri öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, Milli Məclisin çayçılığın inkişaf etdirilməsi üçün qanun qəbul etməsində Assosiasiyanın da rolu az olmamışdır.

Azərbaycanda çayın ilkin emalı ilə fəaliyyət göstərən fabriklərin sayı 1970-1990-cı illərdə 10-dan çox idi. Bu fabriklər əsasən Lənkəran-Astara bölgəsində fəaliyyət göstərirdi. Çayın ilkin emalı ilə məşğul olan 5 fabrik Lənkəranda, 2 fabrik Masallıda, 3 fabrik isə Astarada fəaliyyət göstərirdi. Bundan başqa, Zaqatalada da çayın ilkin

emalı ilə məşğul olan fabriklər var idi. Çay çəkib-bükən fabriklər isə Bakı və Lənkəranda fəaliyyət göstərirdi. Bu fabriklərdə qara məxməri çayın ticarət sortları (buket, ekstra, əla, birinci və ikinci) çəkilib-bükülür və satışa göndərilirdi. Burada yerli çaylarla yanaşı, Hindistan və Seylon çayları da qablaşdırılırdı.

XX əsrin 80-90-cı illərində istifadə olunan texnologiya köhnəldiyi üçün istehsal olunan çayların keyfiyyəti Dövlət standartlarının tələblərinə tam cavab vermirdi. 1996-cı ildə fəaliyyətə başlayan “Sun Tea Azərbaycan” fabriki bu sahəyə yenilik gətirdi. “Sun Tea Azərbaycan” fabriki Müstəqil Dövlətlər Birliyinin istehsal gücü ilə işə başlayan ilk paketləşdirici fabrik idi. Şirkətin qarşıya qoyduğu əsas məqsəd ekoloji təmiz (bioloji və fizioloji cəhətdən təmiz), yüksək və əla keyfiyyətli məhsul istehsal etmək idi. Çünki istehlakçıların sağlamlığı ön planda idi. Şirkət Hindistandan və Seylondan xamçay aldıqda, əsasən aşağıdakılar nəzərdə saxlanmalı idi:

1. Çay yetişdirilən plantasiyalar dəniz səviyyəsindən yüksəklikdə olmaqla bərabər orta meyilli olmalıdır.
2. Çayın yetişdirilməsində heyvan və bitki mənşəli maddələrdən (peyin, gübrə və dərmanlar) istifadə olunmalıdır.
3. Çay qida məhsullarına uyğun qablarda zədələnmədən toplanmalıdır.
4. Çay yarpağının ilk emalında müasir texnologiyadan istifadə etməklə keyfiyyətli xamçay (yarımfabrikat) əldə edilməlidir.
5. Xaricdən gətirilən çayın nəqliyyatda daşınan zaman keyfiyyətinin qorunmasını təmin etmək və daşınma müddətini qısaltmaq lazımdır.
6. Çayın paketlənməsində insan orqanizminə zərərsiz qablaşdırıcı materiallardan (karton, kağız, folqa, sellofan, polimer örtük və s.) istifadə edilməsilə yanaşı, sanitariya-gigiyenik qaydalara əməl edilməlidir.

Şirkətin ekoloji cəhətdən təmiz çay istehsal edən iki fabriki vardır. Onlardan bir 1 sayılı Lənkəran, digəri isə 2 sayılı Astara fabriki idi. Burada çayın sortlaşdırılması, fermentləşdirilməsi, kənar qatıqlardan təmizlənməsi və nəhayət, hazır məhsulun paketlənməsi prosesi gedirdi. Burada çalışan mütəxəssislər xüsusi geyimlərdən, əlcəklərdən, maskalardan istifadə edir və istehsal prosesi məhsula əl dəymədən yerinə yetirilirdi. Bütün bunlar məhsulun sanitariya-gigiyenik cəhətdən təmizliyinə zəmanət verirdi.

Dövlətimiz çayçılıq sahəsinin inkişafında maraqlıdır. Çünki çayçılığa investisiya qoyulmasını təmin etməklə biz daxili bazarın qorunmasına, ixracın artırılmasına və eyni zamanda da çay becərən regionlarda sosial təminatın yaxşılaşdırılmasına nail ola bilərik.

17 dekabr 2002-ci ildə dövlət tərəfindən “Çayçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur. Bu qanun çay istehsalının tənzimlənməsinin və

çay məhsullarının keyfiyyətinin təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən etməklə yanaşı, çayçılığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Qanunun məqsədi çayçılığın bərpasını, inkişafını təmin etmək və beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verən rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsinə zəmin yaratmaqdır. “Çayçılıq haqqında” qanun nəticəsində çayçılıq sahəsində dövlətin vəzifələri müəyyən edilmişdir. Bu vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Çayçılığın inkişafı üzrə məqsədli dövlət proqramları hazırlamaqla, bu proqramları həyata keçirmək və çay məhsulları bazarını öyrənmək;
2. Məqsədli proqramlar əsasında mövcud çay plantasiyalarının bərpasını təmin etməklə, çaya yararlı torpaqlarda plantasiyaların salınmasını təmin etmək;
3. Çay məhsullarının istehsalı ilə yanaşı, çayın keyfiyyətinin yüksəldilməsi tədbirlərini tənzimləmək;
4. Çayçılığın keyfiyyətinə və çay məhsullarının dövriyyəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirmək.

Cədvəl 1. Çay: əkmələrin sahəsi, ümumi yığım və məhsuldarlıq, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə

İllər	Əkmələrin sahəsi 1000 ha	Ondan bar verən yaşda	Ümumi yığım 1000 ton	Məhsuldarlıq, 1 hektardan sentner
2008	1.0	1.0	0.32	3.2
2009	0.8	0.8	0.45	5.7
2010	0.6	0.6	0.54	9.4
2011	0.8	0.5	0.53	9.8
2012	0.9	0.5	0.57	10.5
2013	0.9	0.5	0.57	12.0
2014	1.0	0.5	0.47	10.1
2015	1.0	0.5	0.58	12.4
2016	1.0	0.7	1.02	14.1
2017	1.1	0.6	0.78	11.1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Cədvəldə 2008-2017-ci illərin çay əkmələrinin sahəsi, ümumi yığım və məhsuldarlıq, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə statistik göstəricilər verilmişdir. Cədvəldən aydın olur ki, 2008-ci ildə əkmələrin sahəsi 1000 ha olmuşdursa, 2010-cu ildə 0,600 ha enmişdir. Dövlətin gördüyü çoxsaylı tədbirlər nəticəsində 2014-cü ilə əkmələrin sahəsi 2008-ci il səviyyəsinə çatmış, 2017-ci ildə isə bu rəqəm 1100 ha çatmışdır. Ümumi yığma gəldikdə isə 2008-ci ildə 320 ton məhsul yığılmışdırsa, 2017-ci ildə bu rəqəm 780 tona çatmışdır. Hər hektarda məhsuldarlığa gəldikdə isə

2008-ci ildə 1 ha-dan 3,2 sentner əldə edilmişsə, dövrü olaraq 2010-cu ildə hər ha-dan 9,4 sentner, 2013-cü ildə hər ha-dan 11,1 sentner məhsuldarlıq əldə edilmişdir. Dövlətin çayçılığın inkişafı üçün atdığı digər addım isə Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramıdır. Bu Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 12 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir və ölkəmizdə çayçılığın inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə, bu sahənin potensial imkanlarından səmərəli istifadə edilməsinə, çay istehsalına marağın artmasına yönəldilmişdir.

“Dövlət Proqramının məqsədi ölkədə quru çaya olan tələbatın əsasən yerli məhsul hesabına ödənilməsi, çay emalı müəssisələrinin xammal təminatının yaxşılaşdırılması, emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi, çay məhsullarının ixracının artırılması və kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün çayçılığın inkişafını stimullaşdırmaqdan ibarətdir.” [2, maddə 4].

Yuxarıda sadalanan məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- çayçılığı tənzimləyən normativ bazanın təkmilləşdirilməsi;
- çayçılığın infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
- yerli və xarici investisiyaların çay istehsalı və emalı sahələrinə cəlb ediciliyinin yüksəldilməsi;
- çay məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, ixracının təşviqi;
- çayçılıqda klasterlərin yaradılması;
- çayçılığın inkişafının institusional bazasının yaradılması;
- çayçılıq sahəsində innovasiya potensialının gücləndirilməsi;
- çayın emalı potensialının artırılması;
- bu sahədə “nou-hau”ların tətbiqinin dəstəklənməsi.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov C.İ. “Azərbaycan çayı” monoqrafiya, Ə-, Bakı-2010, ADİU-nin nəşriyyatı;
2. Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 12 fevral tarixli Sərəncamı;
3. “Çayçılıq haqqında”AR-sının Qanunu, AR-sının Prezidenti H.Əliyev, Bakı şəhəri, 17 dekabr 2002-ci il, №402-IIQ;
4. <https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/>.

AZƏRBAYCANDA AİLƏ SAHİBKARLIĞININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

N.N.Məmmədova¹, T.N.Nəriman²

¹müəllim, UNEC Biznes Məktəbi, ²UNEC, magistrant, MBA, UNEC
E-mail: ¹mnnigar@gmail.com, ²tabriznariman@gmail.com

Daxil olmuşdur: 13 dekabr 2019; qəbul edilmişdir: 12 yanvar 2020.

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda ailə sahibkarlığının formalaşması və onun inkişaf problemlərinin araşdırılmasıdır. Tədqiqatın informasiya bazasını mövzu ilə əlaqədar monoqrafiyalar, rəsmi sayt məlumatları, Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məcmuələri və s. təşkil edir. Araşdırmada sistemli yanaşma, deduktiv, analiz kimi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əgər ailə biznesi uğurludursa, deməli maksimum mənfəət gətirir. Bu işə o mənaya gəlir ki, pul ailə büdcəsinə daha tez qaytarılır. Ailə biznesinin inkişaf etməsini təmin edən başlıca faktor “sıfır” bürokratiya və “sürətlililiyin” təmin edilməsidir. Ailə sahibkarlığının inkişaf problemlərini aradan qaldırmaq üçün prezident 2016-cı il sentyabr ayında fərman imzalamışdır. Həmin fərmanla Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində Ailə Biznesinə Asan Dəstək (ABAD) publik hüquqi şəxs təsis edildi. Məqsəd ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında insanların fəal iştirakını təmin etmək, həmçinin ailə əməyinə əsaslanmış təsərrüfatların fəaliyyətini dəstəkləmək, orta və kiçik sahibkarlığın inkişafını təkmilləşdirmək, əhalinin məşğulluğunu daha da artırmaqdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, sahibkarlığının təkmilləşdirilməsi, onun inkişaf problemlərinin aradan qaldırılması ölkə iqtisadiyyatının inkişafına güclü təsir göstərə bilər.

Açar sözlər: ailə, sahibkar, biznes, inkişaf, problem.

PROBLEMS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF FAMILY ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN

N. N. Mammadova, T. N. Nariman

teacher, UNEC Business School, UNEC; magistrant, MBA, UNEC
E-mail: mnnigar@gmail.com; tabriznariman@gmail.com

Received: 13 December 2019; Accepted: 12 January 2020.

Summary

The aim of the research is to study the problems of the formation and development of family entrepreneurship in Azerbaijan.

Research methodology - The research database includes monographs on the subject, official site information, statistical collections of the State Statistical Committee, etc. contane. Systematic approach, deductive, analysis methods were used in the study.

Research Findings- If the family business is successful, it will bring maximum benefit. This means that the money is returned to the family budget more quickly. The main factor that promotes the development of family businesses is the provision of "zero" bureaucracy and "speed".

The President signed a decree in September 2016 to address the problems of developing family business. By the same decree, a legal entity was established under the State Agency for Citizen Service and Social Innovation with the support of Family Business Easy Support. The goal is to ensure active participation of people in the economic and social development of the country, as well as supporting the activities of family-based farms, improving the development of small and medium-sized businesses, and increasing employment.

Practical significance of the research - Improvement of family entrepreneurship, elimination of problems of its development have a powerful impact on the development of the national economy.

Keywords: family, entrepreneur, business, development, problem.

ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СЕМЕЙНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Н. Н. Мамедова¹, Т. Н. Нариман²

¹преподаватель, Школа бизнеса UNEC, UNEC; ²магистрант, MBA, UNEC

E-mail: ¹mnnigar@gmail.com, ²tabriznariman@gmail.com

Резюме

Целью исследования является изучение проблем становления и развития семейного предпринимательства в Азербайджане. База данных исследования включает монографии по теме, информацию, представленную на официальных интернет-сайтах, статистические сборники Госкомстата и т. д. В исследовании были использованы такие методы, как системный подход, дедукция и анализ.

Результаты исследования позволили сделать вывод о том, что если семейный бизнес успешен, он принесет максимальную пользу. Это означает, что деньги

возвращаются в семейный бюджет быстрее. Основным фактором, способствующим развитию семейного бизнеса, является обеспечение «нулевой» бюрократии и «скорости». В целях устранения проблем развития семейного предпринимательства, в сентябре 2016 года Президент Азербайджанской Республики подписал указ. В соответствии с этим указом при Государственном агентстве по обслуживанию граждан и социальных инноваций «ASAN» было создано публичное юридическое лицо «Асан хидмет» (Легкая служба), предоставляющее госуслуги по поддержке семейного бизнеса (ABAD). Преследовалась цель обеспечения активного участия людей в экономическом и социальном развитии страны, а также поддержки деятельности семейных фермерских хозяйств, улучшения развития малого и среднего бизнеса и увеличения занятости. Практическая значимость исследования заключается в совершенствовании семейного предпринимательства, устранении проблем его развития, что в итоге оказывает мощное влияние на развитие народного хозяйства.

Ключевые слова: семья, предприниматель, бизнес, развитие, проблема.

Giriş

Müasir inkişaf mərhələsində ölkəmizin iqtisadiyyatı mürəkkəb bazar münasibətləri, həmçinin dünya maliyyə-iqtisadi sisteminə inteqrasiya kimi cəhətlərlə xarakterizə olunur. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı qarşısında duran ən vacib vəzifə sahibkarlığın inkişafının təmin edilməsi üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkil edilməsi, onun sosial-iqtisadi səmərəliliyi, idarə olunmasının təkmilləşdirilməsidir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkələrin təcrübəsinə əsasən demək olar ki, sahibkarlığın inkişafı ÜDM-in, əhalinin pul gəlirlərinin, xidmət və istehsal həcmnin, iqtisadiyyata qoyulmuş xüsusi kapitalın, bu kimi digər makroiqtisadi göstəricilərin artımına təsir göstərir. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkarlar arasında münasibətlərin qurulmasını və həmçinin insanlarda özünə tələb hissənin ön plana keçməsinə əsaslandırır. Bu cəhətdən sahibkarlığın inkişafının sosial-iqtisadi səmərəliliyi cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında çox aktualdır.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq demək olar ki, ailə təsərrüfatları iqtisadi bazarda çeviklik, qənaətcilik, sərbəstlik, motivasiya imkanlarını genişləndirir. Şəxsi təsərrüfatında hər hansı bir məhsul istehsal edən, həmin məhsulu bazara çıxaran, onun bazarda satışını reallaşdıran ailənin ölkənin ÜDM-də xüsusi payı var. Bu cür ailə təsərrüfatlarının sayı çox, yaradılması isə asan olduğu üçün ümumi iqtisadi inkişafda xüsusi rol oynayır və müəyyən hallarda ÜDM-də təxminən 60-70 % çəkiyə malik ola bilər.

Məsələn, İspaniyada bazarda olan təsərrüfatların təxminən 75 %-i ailə təsərrüfatlarıdır. Onların ÜDM-də olan payı 65 %-ə çatır. Bundan başqa, biznesin bu qolunun inkişaf etməsi əlavə xərc çəkməyərək, əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında xüsusi rol oynayır.

Ailə sahibkarlığı əsasən kənd təsərrüfatı, xidmət və ticarət sahəsində geniş yayılmışdır. Hazırda Azərbaycan ailə biznesinin inkişafında maraqlıdır.

Ailə sahibkarlığının təşkili və inkişafı

Ailə təsərrüfatları ailə fərdlərinin əməyinə əsaslanmaqla, məxsus olduqları ailələrdə olan əməkqabiliyyətli insanların eyni məqsədə istiqamətlənən səmərəli məşğulluğunu reallaşdırmış olur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi forması kimi təqdim olunan ailə biznesinin əsas təyinin mənşəyində belə bir ideya qərarlaşmışdır ki, ailə biznesi xüsusi sosial qrupun daxilində ailə və onun bütün üzvlərini və öz istehsalını da maddi vəsaitlər ilə təmin edən bir sıra iqtisadi fazalara malik aktiv, progressiv, təşəbbüslü sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində ümumi iqtisadi artımdakı əsas payı orta və kiçik sahibkarlar verir. Başlıca rol da məhz kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinə aiddir. Bunu inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrindən, iqtisadi vəziyyətlərindən də əyani şəkildə görmək olar. Həmin ölkələrdə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas hissəsi məhz kiçik, orta sahibkarlar tərəfindən təmin olunur [2; s. 23].

Düzdür, ölkəmizdə də iqtisadiyyatda orta və kiçik sahibkarlıq diqqət mərkəzindədir. Bu sahəni genişləndirməyə və inkişaf etdirməyə böyük əhəmiyyət verilir.

Dünyada geniş yayılan ailə sahibkarlığının inkişafı üçün ölkəmizdə potensial böyükdür. Bu, sadəcə istehsal sahələrinin genişliyi, əlçatan olması ilə deyil, həmçinin psixoloji amillərlə əlaqədardır. Dövlət də ailə sahibkarlığının inkişafında maraqlıdır. Buna görə də, onun inkişafı üçün uyğun qanunvericilik aktlarının qəbulunu da gecikdirmir [1; s. 5]. Ona görə ki, biznesin bu qolunun inkişaf etməsi əlavə xərc çəkilmədən, əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında əhəmiyyətli şəkildə rol oynayır. Bürokratik qapıları döyməyərək evində və yaxud da şəxsi mülkiyyətindəki torpağında işləyərək, yaşayış üçün vəsait qazanmaq isə hamıya xoşdur.

Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti çox qədim tarixə malik olmaqla yanaşı, böyük inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycanın malik olduğu müxtəlif bir çox təbii sərvətlər xarici iş adamlarının ölkəmizə gəlməsinə, həmçinin yerli sahibkarlığın inkişaf etməsinə əvəzsiz şərait yaratmışdır.

Ailə biznesinin davam etdirilməsi çoxəsrlik bir ənənədir. Statistika əsasən, Amerika, Avropa, Yaxın Şərqi demək olar ki, 60 % əhalisi öz əcdadlarının yoluyla gedir və ailə biznesini inkişaf etdirməyə davam edirlər. Bu biznes sonradan onların uşaqlarına da keçir [6; s. 67].

Son zamanlar aparılmış geniş tədqiqatlara əsasən, alimlər belə müəyyən etmişlər ki, çox inkişaf etməmiş ölkələrin sakinləri öz övladlarının ailə biznesini davam etdirməmələrini normal qarşılayırlar. Bunun əksinə isə inkişaf etmiş ölkələrin sakinləri buna razı olurlar.

Belə tədqiqatlar Hindistanda da aparılmışdır. Həmin tədqiqatlar isə sübut etmişdir ki, əhalinin demək olar ki, 82 %-i övladlarının ailə biznesini davam etdirməyə məcbur olduğunu hesab edir. Məhz eyni göstəricilər Amerika və Yaxın Şərqdə də qeydə alınmışdır.

Bununla yanaşı, alimlərin aparmış olduğu digər bir araşdırmaya əsasən, ailə biznesi ailədə əmələ gələn mübahisələrin elə ilk səbəbidir. Misal olaraq, Sinqapurda əhalinin demək olar ki, 53 %-i maliyyə ilə əlaqədar mübahisələrə görə ailə münaqişələri yaşayır. Hazırda günümüzdə ailə biznesiylə məşğul olan ən zəngin ailə ABŞ-dan olan Uolton ailəsidir [8]. O, “Wal-Mart Stores” supermarketlər şəbəkəsinə sahibdir ki, həmin şəbəkənin tərkibində 4440 supermarket vardır. Ailə sahibkarlıq biznesi 1962-ci ildə qurulmuşdur və bugünkü günümüzdə biznes onlara 217,8 mlrd dollar qazandırır.

Almaniyadakı bütün müəssisələrin demək olar ki, 85 %-i ailə şirkətləri və təşkilatlarıdır. Bu şirkətlərdən ən böyüyü qəhvə satışıyla məşğul olan “Dalmayr” şirkətidir [10].

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadçıları belə bir fikirdədirlər ki, ailə biznesi iqtisadiyyatın innovativ potensialının inkişaf etməsinə, yeni sahibkarlıq və istehsalat formalarının tətbiq edilməsinə, həmçinin maliyyələşdirmə məsələlərinin həll edilməsinə xüsusi şərait yaradır. Məlumdur ki, istənilən biznes sahiblik səviyyəsinə görə müxtəlif qruplara ayrılır. Ailə biznesi dedikdə şirkətə rəhbərliyin məhz bir və yaxud daha çox ailənin əlində olduğu anlaşılır. Bu idarəetmə növü müasir dövrdə çox tənqid edilsə, belə özünəməxsus üstünlükləri də vardır və ölkənin stabil olaraq inkişaf etməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Biznesin məqsədi yalnız mənfəət əldə etmək deyildir. Bununla yanaşı, müştəri ehtiyaclarını düzgün şəkildə ödəməklə müəyyən reputasiyaya sahib olmaqdır. Hazırda ailə şirkətlərinin bir çoxu apardıqları bizneslə əlaqədar olmaları işin daha da düzgün getməsinə şərait yaradır. Ailə şirkətlərinin aşağıda göstərilən üstün cəhətləri vardır:

- Biznesin stabilliyi. Ailə şirkətləri biznes aparılmasında kredit anlayışında başqa şirkətlərlə müqayisədə daha da ehtiyatlı olurlar. Bu cəhətdən ailə şirkətləri stabil olan maliyyə imkanlarına sahib olur və düzgün xətlə inkişaf edirlər. Həmin şirkətlər müəyyən hallarda müflisləşmə ilə qarşılaşırlar;
- İdarəetmə qərarlarında operativlik və qətiyyət. Korporativ şirkətləri idarə edən təşkilatçılar hər hansı bir qərarın verilməsi üçün bürokratik davranırlar. Bunun başlıca səbəbi atılan addımlara əsasən səhmdarların razılığını almağın vacibliyi, qətiyyətsizlikdir. Təbii ailə şirkətləri bu baxımdan operativ olurlar;

- Şirkətin dəyərlərinin yaradılması. Ailə şirkətlərində şirkəti idarəetmə məntiqi şirkətə aid olan fəlsəfənin üzərindən aparılır. Başqa cür desək, şirkət sahiblər eynixasiyyətli adamlar olur və bu, biznesdə ən mühüm üstünlüklərdən olan daimilik əmələ gətirir [5; s. 60]. Bizim ölkədə ailə sahibkarlığının inkişafı üçün kifayət qədər ehtiyat mənbələri və vəsait vardır. Bu resurslar əsasən pərakəndə satış, ictimai qidalanma, xırda ev xidmətləri ilə təmsil olunub. Bu ehtiyatların və resursların düzgün şəkildə istifadə edilməsi ilkin olaraq peşəkar idarəçilik qabiliyyətindən və rəşional siyasətdən asılıdır. Ailə şirkətlərinin müvəffəqiyyətində başlıca amillər investisiyaların öz qaynaqlarından asılı olmağı, alınan qərarların sürətli olması və uzunmüddətli planların mövcud olmasıdır. İkinci dərəcəli factor isə üst rəhbərliyin gələcəyi proqnozlaşdırmasıdır. Aparılmış araşdırmalarda şirkətlərin tətbiq etdiyi strategiyalar və təşkilati strukturları arasında uyğunsuzluğun mövcud olmasının şirkətin müvəffəqiyyətinə mənfi təsir etdiyi görünür. Müvəffəqiyyət və böyüməni hədəf alan bir şirkətin yenidən təsis edilməsinin məqsədi daha çox məhsuldarlığa sahib olmaqdır.

“ABAD”ın ailə sahibkarlığının inkişafı üçün dəstəkləyici tədbirləri

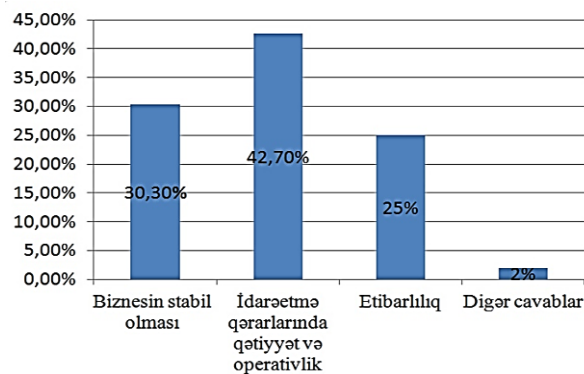
Ailəvi sahibkarlıq ölkə daxilində və cəmiyyətdə stabil iqtisadi və siyasi vəziyyəti təmin edir, gələcəyə doğru istiqamətləndirilən effektiv olan və müsbət biznes mühitini əmələ gətirir. Ailə sahibkarlığı ölkə əhalisinin təşəbbüskarlığını, bacarığını, intellektini nümayiş etdirmək üçün mühüm bir sistemdir. Bu sistem mövcud olmasa, iqtisadiyyatın səmərəli formada fəaliyyət göstərməsi çox çətin bir hala çevirilir və ya tamamilə aradan qaldırılır.

“ASAN xidmət” şəbəkəsi ailə biznesinin inkişafına qoşularaq bütün rəşmi sənədlərin tərtibini bu qurumda reallaşdırmaqla, əhalinin işini xeyli asanlaşdırır. Hazırda ölkədə ticarət, ictimai-iaşə, həmçinin yeyinti sənayesi sahəsində ailə sahibkarlığı geniş yayılmışdır. Ancaq bu, hələ potensialın kiçik hissəsi deməkdir. Əsasən kənd təsərrüfatı sahəsində ailə sahibkarlığının genişləndirilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Dövlətin qarşısında duran iqtisadi vəzifələr bunu istəyir [3; s. 3]. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin başlıca istiqamətlərindən biri də kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, istehsalı, orta və kiçik sahibkarlıq səviyyəsində malların istehsalı, həmçinin regionlarda özünüməşğulluq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsidir. “ABAD Factory” İstehsalat Kompleksinin yaradılması da bu fəaliyyətə istiqamətlənmiş növbəti addımıdır.

“ABAD” ailə sahibkarlığını yeni layihələr ilə dəstəkləyir. Bununla yanaşı, orta və kiçik sahibkarlığa vermiş olduğu dəstək proqramını uğurla davam etdirir. Milli məhsulların istehsalı, biznesin formalaşdırılması istiqamətində vacib işlər görülür. 23 sentyabr 2016-cı il tarixli fərman ilə formalaşdırılan “ABAD” ailə əməyinə əsaslanmış

təsərrüfatların fəaliyyətini dəstəkləmək, orta və kiçik sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaq, insanların məşğulluğunu artırmaq məqsədilə geniş imkanlar vardır. Bu layihə çərçivəsində “ABAD” mərkəzləri üçün 1 milyon manat ayrılmışdır [7; s. 5]. Azərbaycanda “ABAD” hüquqi şəxsin yaradılması ailə biznesinin hərtərəfli dəstəklənməsi məqsədini daşıyır. Biznes-planın tərtib edilməsindən başlayaraq, son məhsulun satışına qədər, həmçinin maliyyə dəstəyinin göstərilməsi ölkənin bu sahəyə daha çox qayğı göstərəcəyini göstərir. ABAD-ın başlıca fəaliyyəti resurslardan səmərəli şəkildə istifadə etməyə, innovativ metodların və yeniliklərin tətbiqinə əsaslanır. Mərkəz rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsini təmin edən ailə sahibkarlığının və başqa sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin təşkil edilməsini təmin edir, məhsulların istehsalı, onun satışı, xarici bazarlara çıxarılmasında bir vasitəçi rolunu oynayır. Nəticədə mərkəz regional inkişaf proqramına əsas təkanverici qüvvə olmaqla bərabər, həmçinin əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin, rifah halının artırılmasında nəzarət və əlaqələndirici funksiyalarını reallaşdırır.

Mərkəz biznes konsaltinq, hüquqi yardım, marketinq, satışın təşkil edilməsi və bir sıra başqa xidmətlər göstərir [11]. ABAD öz fəaliyyətini müştəriyə və tələbata istiqamətliklik, fərdi brendləşmə, vahid yanaşma, innovasiya prinsipləri və keyfiyyət əsasında təşkil edir. Bu prosesdə, başlıca olaraq, müxtəlif istehsal sahələrinə uyğun olan ailələr seçilir. Həmin ailələrə avadanlıqlardan istifadə qaydaları, istehsal gigiyenası, qablaşdırma və dizayn, sənədlərin hazırlanması, məhsulların bazara çatdırılması üzrə təlimlər keçirilir [8].

Qrafik 1. “Ailə biznesinin formalaşması və inkişafı” mövzusunda aparılmış sosioloji sorğu
Mənbə: <http://gencalim.az/musabiqe/617-aile-biznesinin-formalashmasi-ve-inkishafi>

“ABAD” həmçinin sağlamlıq imkanı məhdud olan insanlara da dəstək göstərməkdədir. Ölkəmizdə əhəlinin məşğulluq potensialının artırılmasına istiqamətlənən kompleks tədbirlərin müəyyən istiqaməti ailə əməyinə əsaslanmış təsərrüfatların təsis edilməsinin dəstəklənməsi, ailə sahibkarlığının inkişafına xüsusi şəraitin yaradılmasıdır.

İqtisadi böhran dövründə ailə biznesi modeli ilə çalışan strukturlar dayanıqlı və çox etibarlı olur.

Ailə təsərrüfatlarının inkişaf etməsi Azərbaycanda daha çox məşğulluğu artırmış, büdcə daxilolmalarını diversifikasiya etməklə yüksəltmişdir. Bu da öz növbəsində əhalinin qazancını artırmışdır. Ailə təsərrüfatları milli iqtisadiyyatda vacib sosial-iqtisadi rol oynamışdır. Ailə sahibkarlığının inkişafını təmin edən başlıca faktor sürətlilikdir. Buna görə də, tələb edilən prosedurların ASAN-laşdırılması, “ASAN Xidmət” Mərkəzlərinin işlərini yüksək səviyyədə doğrultması, əhalinin bu mərkəzlərə inamı başlanğıcın uğurlu olmasını əsaslandırır.

“ABAD” qeyri-neft sektorunun inkişafı, məşğulluğun və əhalinin rifahının yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir layihədir. Ailə Biznesinə Asan Dəstək mərkəzinin yaradılması təşəbbüs olaraq çox yaxşı təşəbbüsdür, çünki Azərbaycanda kiçik biznesin, ailə təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsinin yolu və mexanizmləri olmalıdır. “ASAN Xidmət”in tərkibində “ABAD” mərkəzlərinin yaradılması bu istiqamətdə irəliləyişə doğru addım kimi qiymətləndirilə bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bundan öncə də kiçik sahibkarlığın inkişafı, ölkədə biznes mühitinin normallaşdırılması, maliyyələşdirilməsilə əlaqədar mövcud istiqamətdə müəyyən qurumlar olub. Xüsusən də Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətini göz önünə gətirsək və praktiki olaraq həmin quruma qarşı olan narazılığı nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, “ABAD” mərkəzinin “ASAN xidmət”in tabeliyində yaradılmasının özü həmin qurumun müsbət reputasiyası baxımından ilk növbədə uğurlu layihə hesab edilə bilər.

Burada kiçik biznes və ailə təsərrüfatları üzrə təşəbbüslərin maliyyələşdirilməsi, fondların yaradılması, yeni ideyaların dəstəklənməsi, maarifləndirmə işlərinin aparılması, regionlar üzrə iqtisadi qiymətləndirmə apararaq, biznes xəritəsinin hazırlanması, xidmətlərin bütövlükdə “ASAN xidmət”də təşkili nəzərdə tutulur. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin mühüm predmetlərindən biri məhz kiçik biznes, ailə təsərrüfatlarının inkişafı olmalıdır. Axı Azərbaycanda ölkə əhalisinin təxminən 36 faizi kənd təsərrüfatında çalışır. 33-34 % məşğul əhali bu gün məhz ailə təsərrüfatı şəklində fəaliyyət göstərir.

Görürük ki, onlar çox böyük əhatəli bir sosial qrupdur. Bu da onların daha gəlirli sahə olmasına bir işarədir. Həmin istiqamətdə atılan hər hansı bir təşviqedicə, dəstəkləyicə addım qeyri-neft sektorunda, o cümlədən ölkə əhalisinin sosial rifahının yüksəlməsi baxımından, müsbət qiymətləndirilə bilər. İndi ölkə iqtisadiyyatının cəmi 2,6 %-i kiçik sahibkarlığın payına düşür.

Bu sahənin yaratdığı əlavə dəyər də cəmi 1,4 milyard manata qədərdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici dəfələrlə artıqdır. Məsələn, 2010-cu ildə ABŞ-da bu göstərici 50,7 % olub. Avropada isə ortalama göstərici ölkələr üzrə 47-55 % arasında dəyişir. Görünən odur ki, kiçik sahibkarlıq sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün ciddi funksional

islahata ehtiyac var idi. "ASAN xidmət" nəzdində "ABAD"ın yaradılması qeyri-neft sektorunun inkişafı və əhalinin rifahı, məşğulluğun yüksəldilməsi baxımından müsbətə doğru dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanda əməkqabiliyyətli əhalinin təxminən 40 %-i məhz aqrar sektora aid olan ərazilərdə, yəni regionlarda məskunlaşmışdır. Odur ki, ailə sahibkarlığının inkişaf etməsi və genişlənməsi bilavasitə aqrar sektorun tərəqqisiylə nəticələnmişdir ki, bu da məşğulluq probleminin həllinin 70-80 % qədər yüngülləşməsi üçün zəmin yaratmışdır. BMT-nin İnkişaf Proqramı, həmçinin Azərbaycan hökuməti Avropa İttifaqının maliyyə dəstəyilə Azərbaycanın Şimal-Qərb regionunda kiçik ailə biznesinin yaradılmasında yerli əhaliyə yardım edir. Birgə təşəbbüsün başlıca məqsədi Balakən, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala və Şəkini əhatə edən Şəki-Zaqatala regionunda yerli biznes sahibkarlığı və təsərrüfatları, texnoloji innovasiyanı və inklüziv inkişafı təşviq etməkdən ibarətdir. Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyin ABAD publik hüquqi şəxs ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən layihə Azərbaycanın kənd əhalisinin yerli səviyyədə imkanlarının qurulmasına istiqamətlənib.

Bu əməkdaşlığa başladıqdan bir müddət sonra, layihə uğurlu biznesə çevrilmək potensialına malik olan 44 hədəf ailəsini müəyyənləşdirmişdir. İlk mərhələdə 3 illik layihə dövründə sadəcə 30 kiçik ailə biznesini müəyyənləşdirmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdur, amma ailələrin sayı sürətlə artaraq 44-ə çatmışdır. "Heç kim kənar qalmamın" şüarı ilə, BMT-nin İnkişaf Proqramı, Azərbaycan Hökuməti və Avropa İttifaqı çalışır ki, cəmiyyətin ən zəif təbəqələri belə bu təşəbbüsdən yararlansın. Belə ki, Şəki-Zaqatala zonasında 44 seçilən ailədən 23-ü qadınların rəhbərliyi altında olan ailə biznesləridir, onlardan 12-si 25 il əvvəl müharibə nəticəsində yurd-yuvalarını itirən məcburi köçkünlər arasından seçilmişdir. Hazırda seçilən kiçik ailə bizneslərinə geniş imkanlar yaradılmışdır. Onlar maliyyə məsələləri, beynəlxalq ticarət, biznesin inkişafı, orta və kiçik müəssisələrdə gender bərabərliyi, logistika və qablaşdırma, korporativ sosial məsuliyyət və bir sıra digər sahələr üzrə bir çox təlimlərdən keçmişlər.

Ailə şirkətləri bir sıra sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşır. Həmin şirkətlər Balakəndə məcburi köçkünlər arasındakı Qarabağ sənətkarlarının əməyi nəticəsində məxsusi toxuculuq əhəmələrindən, təbii süddən hazırlanan hormonsuz dondurma istehsalına kimi müxtəlif sahələri əhatə edir. Həmçinin Balakən xurma cənnəti kimi populyarlaşmışdır. Bir əsrdən çoxdur ki, bu məhsul ölkənin əsas ixracat məhsullarından biridir [4; s. 2].

Yerli meyvə məhsullarına artan tələbatı nəzərə alaraq, bir sıra ailə biznesləri quru xurma istehsalı və meyvəçilik üzrə ixtisaslaşmışlar. Digər ailələr isə qırqovul və toyuğun çoxaldılması, istixanada göbələyin becərilməsi kimi digər sahələri seçmişlər.

Şəki-Zaqatala bölgəsində inkişaf işləri bu zonada iş yerlərini yaratmaq, sahibkarlığı gücləndirmək məqsədini güdən 3 illik grant layihəsinin hissəsidir. Yerli icmalar, əsasən də həssas sosial qruplara görə layiqli iş yerlərinə diqqət yetirməklə, bütövlükdə bu

kollektiv səylər Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə və əsasən də hamıya uyğun olan iş yerlərini və bununla yanaşı, iqtisadi artımı təşviq edən VIII Qlobal Məqsədə öz töhfəsini verir.

Cədvəl 1. Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin ABAD ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirdiyi layihənin büdcəsi (ABŞ dollar ilə)

Ümumi məbləğ	1 074 000
Avropa İttifaqı tərəfindən göstərilən yardım	967 000
BMT-nin İnkişaf Proqramı tərəfindən göstərilən yardım	57 000
Azərbaycan tərəfindən göstərilən yardım	50 000

Mənbə: <https://www.economy.gov.az › article › azda-sahib-inkishaf-tar>

Dövlət iqtisadi inkişaf məqsədilə münbit şərait yaratmalıdır və bunu edir. Sadələşdirilmiş vergi sistemi, gömrük prosedurları, biznesin ən tez və rahat qeydiyyatı, ixracı stimullaşdıran proqramlar, kənd təsərrüfatına məxsus güzəştlər, bir sıra vergilərdən azad olunma, iş adamlarına verilən güzəştli kreditlər, ABAD xidməti və s. vasitəsilə, daha güclü Azərbaycan naminə, öz rifahımızı, qazancımızı artırmaqla dövlətimizi inkişaf etdirə bilirik və etdirməliyik də.

Nəticə

Ailə biznesinin müsbət cəhətlərindən biri odur ki, biznes inkişaf etdikcə işçilər kiçik əməkhaqqı ilə və yaxud pulsuz işləməyə belə razıdırlar. Maliyyə çətinlikləri olduğu zaman ailə üzvlərini başa salmaq da çox asan olur, nəinki özgə insanları.

Ailə sahibkarlığı mikrobiznes və özünüməşğulluğun sərhədində yerləşən formatdır. Bu cəhətdən ailə biznesinin dəstəklənməsi öz əməyini digər əmək münasibətlərində gerçəkləşdirə bilməyən insanlara, orta və kiçik sahibkarlıq sferasında kəmiyyət baxımından müəyyən üstünlük təşkil edən bir biznesin kiçik formalarına birbaşa olaraq dəstəkdir. Dünya təcrübəsi sübut edir ki, dövlət dəstəyi olmadıqda, ailə biznesləri milli iqtisadiyyatda əhəmiyyətli şəkildə sosial-iqtisadi rol oynaya bilmir. Ölkəmizdə ailələrin sahibkarlıq təşəbbüsləri həmişə yüksək olmuşdur və onlar bir çox üstünlüklərə malikdirlər.

Ailə biznesinin yaxşı cəhətlərindən biri odur ki, biznesə övladları da qoşmaq mümkündür. Belə olduqda, onlar təcrübə keçmiş olurlar. Valideynlərin şəxsi təhsilində öyrənmə daha da effektiv olur. Daha sonra isə biznesi övladlara təhvil vermək olur. Əlbəttə ki, əgər onlar ailə biznesini davam etmək istəsələr, bu onların gələcəyini təmin edəcək.

Ancaq belə biznesin bir sıra mənfi cəhətləri də var. Bunlara peşəkarlığın aşağı səviyyəsi, işgüzar və şəxsi əlaqələrin ayrılma imkansızlığı aiddir. Bu səbəbdən də, ailə biznesinə başlamazdan əvvəl, əsaslı şəkildə fikirləşmək lazımdır.

Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə yaradılan “ABAD” (Ailə Biznesinə Asan Dəstək) mərkəzlərinin yaradılması ailə sahibkarlığının inkişafına birbaşa təsir göstərmişdir.

Bu mexanizmin tətbiqi iqtisadi sahədə əhalinin gəlirlərini yüksəltmişdir. “Azərbaycanda ailə biznesinə dövlət dəstəyini təmin etmək üçün “ABAD” hüquqi ailə təsərrüfatlarının hərtərəfli dəstəklənməsi məqsədini daşıyır. Biznes-planların tərtib edilməsindən başlayaraq son məhsulun satışına qədər, həmçinin maliyyə dəstəyinin göstərilməsi dövlətin bu sahəyə qayğı göstərdiyini nümayiş etdirir.

Ailə biznesinə yenidən qoşulmuş bəzi gənclər qanunvericiliyin tələblərindən, maliyyə savadlığından, biznes risklərindən, mövcud sektordakı vəziyyətdən xəbərsiz olaraq fəaliyyətə başlayırlar ki, bu da onların uğursuzluqla üzləşmələrinə şərait yaradır. Bu baxımdan, sahibkarlıq subyektlərinin məsləhət xidmətlərinə marağının çoxaldılması vacib şərtlərdən biridir. Burada biznes məsləhət xidmətlərinə çıxışın asan olması da vacibdir. Beynəlxalq təcrübənin geniş təbliğ olunmasına böyük ehtiyac var. Ailə biznesi sahəsi Avropa ölkələrində geniş yayılmışdır və sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar milli və beynəlxalq biznes görüşləri, təcrübə mübadilələrinin keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Ədəbiyyat

1. Əliyev A.V. “Sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti və formaları”, Şamaxı, 2018, s. 17;
2. İbrahimov İ.H. “Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri”, Bakı, Səda, 2015, s. 360;
3. Qasımova T. “ABAD-ı həm də qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası çərçivəsində yaranan mexanizmlərdən biri də adlandırmaq mümkündür”, Bakı, 2018, Üç nöqtə, s. 14
4. Manafov İ. “Ailə biznesi”, Bakı, 2017, s. 6;
5. Niftullayev V. “Sahibkarlığın əsasları”, Bakı, 2002, Zaman, s. 609;
6. Vahidoğlu O. “Öz məşğulluğunu qur və ailə biznesinə yiyələn”, Bakı, 2019, İki sahil, s. 10;
7. Vahidoğlu O., Dadaşova Ş. “ABAD”: vətəndaşlara alternativ dəstək mexanizmi”, Bakı, 2019, İki sahil, s. 11;
8. <http://gencalim.az/musabiqe/617-ailebiznesinin-formalashmasi-ve-inkishafi>
9. <http://www.kaspi.az/az/zmesulluunu-qur-ve-aile-biznesine-yiyelen-fotolar/>
10. <https://banker.az/ai%C9%99-biznesihaqqinda-maraqli-faktlar/>
11. <https://modern.az/az/news/12622>
12. <https://www.economy.gov.az/article/azda-sahib-inkishaf-tar> .

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblük elmi və praktik)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifəsi, ad və soyadı, çalışdığı qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanı, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalə xülasə açar söz (ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**
3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftlə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndə ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

**SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
(quarterly scientific and practical)**

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.

2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 15 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**).

3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.

4. Abstract of the article should be appropriate to its content.

5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/ implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.

6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.

7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.

8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(квартальный научный и практический)**

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 15 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **yadulla.hasanli@unec.edu.az;**
elmixeberler2018@gmail.com
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора(ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (не более 5 слов на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не более 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано, как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1, стр.119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов–членов редакционного совета, после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после ее обсуждения редакционным советом журнала.

Korrektor: Şəfiqə Zahid qızı Bağirova